PARASIZ EK
10 CİLTTE
NE VAR, NE YOK...

tarih VE toplum

2000 TL (KDV Dahil) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/ARALIK 1988

NAMIK KEMAL'İN BEKTAŞİLİĞİ VE MASONLUĞU / *İRÈNE MÉLİKOFF*
ÖLÜMÜNÜN 100. YILINDA NAMIK KEMAL / *NECDET KURDAKUL*
NAMIK KEMAL'İN UYGARLIK GÖRÜNTÜLERİ / *EKREM IŞIN*

1838 BALTALİMANI TİCARET ANTLAŞMASI / *ŞEVKET PAMUK*
OSMANLI-İNGİLİZ TİCARET ANTLAŞMASI VE MISIR / *ORHAN KOLOĞLU*
GRÖBEN'İN MACERALARI / *KLAUS SCHWARZ*
EKREM HAMDİ KÖNİG / *SİNAN KUNERALP*
ADOLPHE THALASSO / *TAHA TOROS*

60

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

MELİHA YETKİN
Osmanlı Basını'nda Yüz Yıl Önce Bu Ay
4

SİNAN KUNERALP
Ekrem Hamdi König
6

METE TUNÇAY
Ekrem König Silah Ticaretini Kim İçin Yaptı?
8

NECDET KURDAKUL
Unutulan Yönleriyle Namık Kemal
9

İRENE MELİKOFF
Namık Kemal'in Bektaşiliği ve Masonluğu
17

EKREM IŞIN
Namık Kemal'in Uygarlık Görüntüleri
20

Nâzım Hikmet'in Gözüyle Namık Kemal
22

TAHA TOROS
Adolphe Thalasso'ya Dair
23

ORHAN KOLOĞLU
1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi
26

ŞEVKET PAMUK
150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması
38

KLAUS SCHWARZ
Otto Friedrich von der Gröben'in Maceraları
42

M.ŞEHMUS GÜZEL
Sendikal Basında Sendika Gazetesi Örneği
46

Munise Başlkoğlu'nun Hatıraları-IV: Babam Rıza Tevfik
51

KİTABİYAT
57

İSMAİL ARAR
Köyde Çıkan İlk Gazete

Y.GÜNEŞ
Kıbrıs'ta Türk Sendikacılığı

KLAUS SCHWARZ
Hannover Şehir Kitaplığı Koleksiyonundan

ZEKİ ARIKAN
18. Yüzyıl Osmanlı Toplumu'nda Batı Etkisi

MAHMUT ŞAKİROĞLU
İslâm Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi

Kapak: *Sultanlll. Ahmet ve maiyeti, ormanlık bir manzarada müzikçiler ve dançıları seyrediyorlar. Av Partisinde, Jean Baptiste Van Mour, Yağlıboya, 1468 x 223,6 cm. Yaklaşık 1711.*

tarih toplum ARALIK 1988 • CİLT 10 • SAYI 60

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına Sahibi
Murat Belge

Yazılşleri Müdürü
Nihat Tuna

Yayın Yönetmeni
Mete Tunçay

Yayın Koordinatörü
Fahri Aral

Danışma Kurulu
Nuri Akbayar, Emre Dölen
Çağlar Keyder
Uygur Kocabaşoğlu
Şevket Pamuk
Zafer Toprak, Aydın Uğur

Teknik Yönetmen
Nevzat Çalışkan

Düzelti
Mustafa Şahin

Pikaj
Fazilet Keçeci

Teknik Yapım
PERKA A.Ş.

Renk Ayrımı
Sepco Grafik

Baskı
Ayhan Matbaacılık

Dağıtım
Hürriyet Holding A.Ş.

İletişim Yayınları

Genel Yönetmen
Murat Belge

Reklam ve Halkla İlişkiler
Ferial Uğurlu

Satış ve Dağıtım
Burhan Kutlutürk

Okur İlişkileri
Mürvet İşgör

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 520 14 53-54-55
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No.306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi: 24.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu: 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 665277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 2000 TL.

OKUYUCU MEKTUPLARI

'Bir Sorun' Üzerine

DEĞERLİ derginizin Kasım 1988, 59. sayısının 24 ve 25. sayfalarında yayınlanan "Bir Sorun" başlıklı yazıda belirtilen Atatürk'ün doğduğu evle ilgili soruna açıklık getireceğini sandığım bilgileri aşağıda arzetmeye çalışacağım.

Derginizde yayınlanan fotoğraf Selânik'teki Atatürk'ün doğduğu eve aittir; ama çoğunlukla görmeye alışık olduğumuz sokak (doğu) cephesine değil, bahçe (batı) cephesine. 1978 yılında Selânik'te meydana gelen deprem sonrasında Atatürk Evi'nin onarımı için Yüksek Mimar Köksal Anadol ve İnşaat Yüksek Mühendisi Ersin Arıoğlu ile birlikte yaptığımız proje ve uygulama çalışmaları nedeniyle evi yakından inceleme ve değerlendirme olanağı elde etmiştik.

Size bu yazı ile birlikte gönderdiğim fotoğraf ile derginizde yayınlanmış fotoğraf karşılaştırıldığında, merdivenin bitimindeki girişin üstünde yer alan küçük saçağın sonradan sökülmüş olduğu, demir parmaklıkların ise değiştirildiği ve ayrıca merdivenin kenarına da yapıldığı görülmektedir. Fakat yapı aynı yapı, merdiven aynı merdivendir.

Bugün Selânik Başkonsolosluğu'muzun bahçesi içinde yer almakta olan, müze haline getirilmiş eve her iki fotoğrafta da görülen bahçedeki merdivenden ulaşılmaktadır. Üst iki katı ziyarete açık olan evde Atatürk'e ait çeşitli fotoğraf ve eşyalar sergilenmekte, zemin kat ise müzenin deposu olarak kullanılmaktadır.

Atatürk'ün bu eve olan sevgi ve bağlılığı ile ilgili olarak 1973 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmış bir broşürde şu satırlar yer almaktadır. "İkinci Meşrutiyet'in ilânından evvel (1907) Selânik'te görev alan Mustafa Kemal ailesi ile birlikte, satın aldığı bu evde oturmuş, birçok siyasi toplantılar da bu evde yapılmıştır."

Kaldı ki fotoğrafını yayınlamış olduğunuz, üç dilde yazılmış olan Atatürk'ün bu evde doğduğunu belirten mermer yazıt, Atatürk'ün sağlığında ve herhalde bilgisi dahilinde, 1933 yılında Cumhuriyetimizin kuruluşunun onuncu yıl dönümü nedeniyle evin sokak cephesine, giriş kapısının sağ üstüne konmuştur. Daha sonra ise ev Selânik Belediyesi tarafından Yunanlı sahibinden satın alınarak, 19 Şubat 1937 tarihinde boşaltılmış ve evin anahtarları Selânik Başkonsolosluğumuza teslim edilmiştir.

Tereddütlerin ortadan kalkmasında yararlı katkısı olur düşüncesi ile 10 Kasım 1953 günü müze olarak törenle ziyarete açılan evin onarım, sergileme ve düzenleme işlerinin o tarihte Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürü olan Prof.Dr. Enver Ziya Karal ile eşi öğretmen Fatma Karal tarafından yapıldığını da belirtelim.

Saygılarımla...

MUSTAFA S.AKPOLAT/ ANKARA

Evin, 1979'da çekilmiş bir fotoğrafı.

Benaroya?

57. sayınızdaki, Korkmaz Alemdar'ın Türkiye'de Yabancı Dilde Basın yazısının içinde, Doğu Yıldızı adı anlamına gelen Fransızca bir gazeteden yapılmış bir makale çevirisi çerçevelenmiş olarak veriliyordu: "Hoş Olmayan Bir Tartışma Konusunda SOS: Dikkatli Olalım!" (s.41/169). Yahudi toplumunun Türkiye siyasetine karışmamasını savunan bu sakıngan yazının altındaki imza dikkatimi çekti: A. Benaroya. Bu zat, acaba bizim eski yurttaşımız, Selânik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun kurucusu Abraam Benaroya mıdır?

Abraam Benaroya (1887-1977) hakkında dilimizdeki en iyi kaynak, G. Haupt ile P. Dumont'un *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalist Hareketler* kitabı (Gözlem Yay., 1977). Burada, Benaroya'nın anılarının Makedonya'ya ilişkin ilk bölümünün çevirisi sunulduğu gibi (s. 283 vd.), kısa yaşam öyküsü de anlatılıyor. Benaroya, Selânik'in Yunanlılara geçmesinden sonra, 1954'te İsrail'e göçünceye kadar Yunanistan'da yaşamış. Acaba, bu arada Türkiye'ye de gelmiş ya da Türkiye'de çıkan gazetelere uzaktan yazılar da mı göndermiş? Yoksa, Alemdar'ın yazısını çevirdiği Benaroya bizimkinden başka biri mi? Bu sorunun cevabını, bilse bilse Paul Dumont bilir.

AYŞE TARA - ANKARA

OKUYUCULARA MEKTUP

Elinizdeki sayı ile onuncu cildimiz tamamlanmış oluyor. Onun için 60 aydır dergimizde çıkan yazıların tam bir listesini ek olarak veriyoruz. Geride bıraktığımız beş yıl içinde, başlıca satış azlığı nedeniyle, zaman zaman yayına devam edip etmeme konusunda tereddütlere düştük. Fakat, şimdiki kâğıt bunalımına rağmen, siz vefakâr okuyucularımızın sürekli ilgisi ve dergimizin içerikçe üstün bir niteliğe erişmesi, bizi ikinci beş yılımıza azim ve güvenle başlatıyor. Gelecek sayılarımızda, muhtevaca dolgun olmaya devam edecek olan derginizin yanısıra, size önemle okuyup saklamak isteyeceğiniz güzel ekler sunmayı plânladık.

Bu ay, yuvarlak rakamlı yıldönümleri dolayısıyla, iki konuya özel ağırlık verdik. 1988, ölümünün 100. yılı olduğu için Namık Kemal ve yapılmasının üstünden 150 yıl geçmesi nedeniyle de 1838 Türk-İngiliz Ticaret Sözleşmesi. İlk konuda, Prof. Méllkoff'un, Necdet Kurdakul'un, Ekrem Işın'ın incelemeleri ile, Kemal Tahir'in bundan 52 yıl önce Nâzım Hikmet'le yaptığı bir röportajı yayımlıyoruz. İkinci konuda ise, Dr. Şevket Pamuk'la Dr. Orhan Koloğlu'nun makaleleri yer alıyor.

Diğer sayfalarımızda, Berlin'den demirbaş yazarımız Doç. Dr. Klaus Schwarz'ın, ilginç bulacağınızı umduğum bir yazısı var. Gröben'in maceralarının devamını, ileriki aylarda yine onun kaleminden dergimizde okuyacaksınız. Sinan Kuneralp dostumuz da, yarım yüzyıl öncesinin Ekrem König kaçakçılık olayına, araştırmasıyla ışık tutuyor. Bu yazıya ilişkin, bir takım karşıt bilgileri, verimli bir tartışmaya yol açabileceği umuduyla, arkasına ekledim.

Prof. S. Eyice'nin geçen aykı incelemesinde ele aldığı A. Thalasso ile ilgili tamamlayıcı yazısından ötürü, Taha Toros üstadımıza teşekkür ediyoruz. Yüz yıl önce Osmanlı Basınında Bu Ay, size yine geçmiş toplum yaşamımız hakkında fikir verici ve meraklı örnekler aktarıyor.

Yine bu sayımızda M.Şehmus Güzel'in Türkiye'de sendikal hareketin tarihi açısından önemli sayılan bir yayını, *Sendika* gazetesini değerlendiren uzun bir incelemesi var. Babam Rıza Tevfik dizimiz ise devam ediyor.

Kitabiyat sayfalarında, her zamanki gibi ilgiyle okuyacağınız yazılar var. Sayın İsmail Arar, köyde ilk çıkan gazete olan *Güzel Ordu* gazetesini incelerken, gazetenin yirmibeş yıllık yayın hayatından kesitler veriyor.

Klaus Schwarz ise Hannover Şehir Kitaplığı'nda sergilenen yazılı belgeleri ve buna ilişkin katalogu değerlendiriyor. Yine bu sayfalarda Zeki Arıkan, Fatma Müge Gökçek'in geçtiğimiz yıl Oxford University Press'ten yayımlanan eserini, Y.Güneş, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi'nin Kıbrıs'taki sendikal faaliyetlere ilişkin bir yayınını, Mahmut Şakiroğlu ise sonunda "tamamlanabilen" iki ansiklopedimizi, İslâm ve Türk Ansiklopedileri'ni değerlendiriyor.

Gelecek sayımızda, dergimizin altı yaşına adım atmasını hep birlikte kutlama ümidiyle saygı ve sevgiler sunarım.

METE TUNÇAY

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVAL

Ayıngacılar

☐ Trabzon vilâyet-i celilesi ahalisinden seksen nefer tütün kaçakçısının Martini Henri tüfenkleriyle müsellâh olarak geçende Niğde hududuna tekarrüb etmekte [yaklaşmakta] oldukları istihbar kılınmakla Konya vilâyet-i celilesinden Niğde Mutasarrıflığına vesâyâ-yi müessire icra olunması üzerine Niğde Mutasarrıfı saadetlû Ziya beyefendi hazretleri mevcut zabtiye ve reji kolcularını maiyetine alıp bizzat Niğde'ye altı saat mesafede vâkî Misli [Konaklı] nâm karyeye azimet ve üç saatte muvasalat ederek karye-i mezkûre hanelerinin altlarında bulunan vâsî ve Ceneviz zamanından kalma mağaralar pîş-gâhında [önünde] Lâz tütün kaçakçılarıyla beş saatten ziyade kurşun ve ateş içinde müdafaalar olunup sâye-i satvet-vâye-i hazret-i Padişâhîde on tüfenk, on kama, dört kılınç, altı tabanca, sekiz hayvan ile on nefer kaçakçı ve altmış yedi denk tütün der-dest eylemişlerdir. Savaşan kaçakçıları takip zımnında Konya vilâyetinden telgrafla vukû bulan iş'ar üzerine Ankara'dan çıkarılan asâkiri zabtiyyenin Kösehacılı civarında firarîlere tesadüfle teslim olmaları hakkında birçok nasâyih-i mukteziyye icra etmişler [gereken öğütleri vermişler] ise de silâhla mukabele ettiklerinden bilmukabele Lâzlardan altısı hayven [canlı olarak] ve dördü mecruhen [yaralı olarak] ve üçü meyten [ölü olarak] der-dest olunduğu ve zaptiyeler ile beraber bulunan kolculardan biri mecruh ve biri dahi müteessiren vefat eylediği ve Lâzlardan otuz bargir ve merkep ve otuz altı denk tütün ve üç martini ve üç kapaklı tüfenk alındığı ve altı nefer Lâzların elinde tüfenkten başka bir şey olmadığı halde firar ettikleri Ankara vilâyetinden Konya vilâyetine yazılan telgrafnâme-i cevabîde beyan olunmuş ve kaçakçılar Trabzon'dan birkaç vilâyeti dolaşıp geçtikleri halde Konya vilâyeti toprağında böyle sadmeye uğramaları vali-i vilayet atufetlû Memduh beyefendi hazretleri tarafından ittihazı emr olunan tedabir-i sâibe [isabetli önlemler] eseri olduğundan mîr-i müşârünileyh hazretlerine ve inzimam-ı muâvenetleriyle [yardımlarının katılmasıyla] şu muvaffakiyetin husulüne bezl-i himmet buyurmuş [emek harcamış] olan Ankara valisi devletlû Abidin Paşa hazretlerine arz-ı şükran ve mahmidet etmek [övgüde bulunmak] lâzımadan olduğu gibi mutasarrıf müşârünileyh hazretlerinin dahi şecaat ve gayreti de câlib-i takdir-i mevaddan bulunmuştur... (1 Kânun-ı evvel 1888)

Köle Ticareti ve Sömürge Yönetimi

☐ Afrika'da esir ticaretini men etmek bahanesiyle Avrupalıların tervîc-i âmâli [emellerinin revaç bulması] el'an Avrupa ahalisiyle siyasiyyununa büyücek bir meşgale olmuştur.

Zengibar hâkimi keyifsiz olduğu halde İngiltere ve Almanya amiralleri bir muahede-i sabıkaya istinaden kendisinin nâmına muhasara-i bahriyyeyi ilân ve beyan etmişlerdir.

Katolik mezhebinden olup Rayştag [Reichstag]'ta fırka-i muhalife riyasetinde bulunan meşhur (Mösyö Windthors)îrad ettiği bir nutkunda Şarkî Afrika'da Almanlar aleyhine meşhûd olan [görülen] kıyâmın Almanya müstemlekât kumpanyası memurlarının sû-i istimalinden neş'et etmediğini [meydana gelmediğini] ve esir tüccarının agrâzı [kötü niyetleri] eseri olduğunu iddia etmiştir... (10 Kânun-ı evvel 1888)

MİZAN

Gazete Eleştirisi

☐ Matbuat-ı merkeziyyenin bir haftalık havadisi ve tevcihat, gelenler, gidenler, ilânât-ı resmiyye gibi erbab-ı mütalâanın zaten görüp okumuş olduğu mevadd ile imlâ-i sütun ettikten [sütunları doldurduktan] sonra kendi tarafından yalnız bir makale-i intikadiyye(!) [eleştiri yazısı] yazmakta olan (Mizan) Gazetesi bu hafta yine ber-mutad birtakım malûmat-perdazlıkta bulunuyor.

(Mizan) Gazetesi Perşembe günkü nüshasında (Cümle-i Siyasiyye) tesmiye ettiği bendinde Fransa ahval-i dahiliyyesinden bahsediyorsa da maksadı ve tasvir eylediği ahvalin neticesi meçhul kalıyor.

(Mizan) bir vakit Bulanje (Boulan-

ger)'nin katiyyen ehemmiyeti olmadığını beyan edip durur iken, şimdi Bulanje ile bunun ortaya koyduğu ihtilâfâtın müstenbiât [öğrenilmiş haberler] ve mahiyet-i mühimmesini tasdik edip fakat bu tasdik ve ifadenin menşe'lerini göstermemiş ve yalan yanlış birtakım malûmât derc eylemiştir!.. (8 Kânun-ı evvel 1888)

Kızlık Bozan Doktorun Davasında Kaymakama İftira

☐ Foça'dan bir misafir imzasıyla aldığımız ve sahib-i imzayı tanıdığımız bir varakada Foça tabibi Sokrat'ın izale-i bikr maddesinden dolayı geçen Cumartesi günü muhakemesine ibtidar olunmuş ve istimâ' edilen [dinlenilen] muhbirlerden terzi Kosti "bu iş için kaymakam beye bir sigara kutusu verdiğini Sokrat'tan işittim" demesi üzerine Müdde-i umumîlik vekâleti tarafından işbu şehadeti hakaret mânâsına haml edilip ya sözünü isbat etmesi veyahut mücazat icrası [cezalandırılması] talep edildiği ve ertesi günü merkum Kosti taht-ı tevkife alındığı işidilmiş olduğu bildirilmiştir.

Şahitlerin sırf ihbar-ı meşhudâtından [şahitliklerinden] dolayı tevkif edildiği veyahut ihbarâtını isbat etmesi için taht-ı mes'uliyete alınması ilk defa olmak üzere işidiliyor. Bu muamelenin yolsuzluğu bura Müdde-i umumiliği muavinliğinden yazılmış ise de şahitleri bu yolda ihbar etmek bilâhire şahitleri şehâdetten men ederek hiçbir cürmün sabit olamamasını ve bu da maslahaten birtakım teehhüratı [gecikmeleri] mucib olacağından merciinin nazar-ı dikkatini celb ederiz... (11 Kânun-ı evvel 1888)

Phoenix Fire Office (Finiks)

☐ Bin yedi yüz seksen iki senesinde harik [yangın] aleyhinde tesis olunan İngiliz Sigorta Kumpanyası varidat-ı seneviyyesi 1.000.000; tediye olunan hasarât 16.000.000 İngiliz lirası.

Finiks Kumpanyasının hissedarân ve âzâsı meyanında İngiltere'nin en zengin ve en meşhur sermaye-darânı mevcuttur.

Âzâ-i mumâ-ileyhüm gayr-ı mahdud bir mes'uliyet tahtındadırlar. Finiks Sigorta Kumpanyası her nev emlâk ve emvalî ve eşya-i ticariyyeyi muharrirîn-i imza zarar ve ziyanları mahalli üzerinde kemal-i sahavet [cömertlik] ve müsaraâtla [sür'atle] tanzim ve tesviye için mezuniyet-i kâmileyi hâizdirler.

Galata'da Sandalcı Hanında Avusturya Postahânesi üzerinde vâkî on bir ve on iki numerolu odalarda mukim acentalar. H.Svan ve Şürekâsı/ H.Swan, Co. (6 Kânun-ı evvel 1888)

☐ Fıkarât-ı müfîde-i âtiyye Sıhhat Gazetesinde okunmuştur:

Rakı içen ne olur?

Birinci	beyin ukubetine [azabına]
İkinci	nüzula
Üçüncü	göz ağrısına
Dördüncüsü	mide iltihabına
Beşincisi	mide seretânına (kanserine)
Altıncı	boğaz ve kulak
Yedinci	akciğer
Sekizinci	kalp
Dokuzuncu	karaciğer
Onuncu	bağırsak hastalıklarına

mübtelâ olur... (6 Kânun-ı evvel 1888)

Kadın Avukat Olur mu?

☐ Belçika'nın makarr-ı idaresi olan Brüksel şehrinde Matmazel (Mari Pupelini) isminde bir kız dârülfünuna dahil ve fenn-i hukuk diplomasını ahza muvaffak olup avukat yani dava vekilleri sınıfına kayd olunmak üzere şehr-i mezkûrun mahkeme-i istinafiyyesine müracaat eylemiştir.

Şurası bilinmeli ki Avrupa'da avukatlar icra-i sanata başlamaksızın daire-i adliyye tarafından kabul olunmaları ve mahakim-i istinafiyye huzurunda ise birçok müstemiîn [dinleyiciler] muvacehesinde tahlîf eylemeleri [yemin etmeleri] mukteza-i kanundandır.

Takdim olunan istidası üzerine muamelât-ı lâzıma ba'd-el-ikmal usulü vechile mahkeme-i istinafiyye huzurunda emr-i tahlîfi icra olunacağı sırada müdde-i umumî reis-i mahkemenin muvafakatıyla kelâma âgaz edip [başlayıp] Matmazel Mari Pupelini'nin avukat sınıfına kabul olunmaması için bir makale-i mufassala irad eylemiştir.

(Brüksel) Müdde-i umumîsi kadınların bu sanatı ve (Professions libre) yani sanayî-i ahrarâne [hür olanlara yakışacak sanatlar, serbest meslekler] denilen sâir sanatları icra etmeleri cemiyet-i beşeriyye ve kendileri için gûnâ-gûn mahâziri [türlü türlü sakıncaları] mucib olduğunu isbat eylemek istemiştir.

Avukat sınıfından olan meclis-i meb'usan reis-i sabıkı (Mösyö Killeri) müdde-i umumîye cevâben irad eylediği makale-i mufassalasıyla kadınların bu sanatları îfâ etmeleri bir güne mahzurlu olmadıktan başka bilakis cemiyet-i beşeriyyeye ve kendilerine menâfi-i adîdeyi [birçok menfaatleri] mucib olabileceğini söylemiştir.

Müzakere uzayıp avukatlardan kimi kadınların kabul olunması ve kimi kabul olunmaması hakkında makalât îrad etmişlerdir.

Makalâtın arkası alınamadığından mahkeme keyfiyeti yevm-i âhire ta'liken müzakereyi tehire mecbur olmuştur.

Şu vak'a gazetelere sermaye-i kıl ü kâl olup her biri birer fikre hâdim olarak ve makalât neşr etmeye başlamışlardır... (12 Kânun-ı evvel 1888)

"Mükemmel Bir Piyano"

☐ Mösyö (Komendiger)'in mağazasında bir piyano müşahede eyledik ki piyanoların en mükemmeli denilse sezâdır.

Mezkûr piyano New York şehrinde vâkî (Ştaynvey) [Steinway]'in meşhur fabrikasında îmal olunmuştur. Üç ayaklı olup işbu ayakların her biri tonal nâmındadır ki istimal olunduğu vakit notaların esvâtı gayr-ı muayyen bir müddetle ibka' olunur [devam eder]. Ve bu sırada diğer notalar dahi icra edilebilir. Suret-i tertibi ile sadâsının nefasetine dair bir fikir hâsıl edebilmek için piyanoyu görmek elzemdir. Fiyatı iki yüz Osmanlı lirasıdır.

Komendiger mağazasının şehrimizde nâil olduğu sît ü şöhrete taaccüb edilemez. Zira mösyö (Komendiger)'in en mükemmel olan piyanoları ve âlât ve edevât-ı sâire-i musıkıyyeyi büyük büyük fedakârlıklar icrasıyla şehrimize getirmektedir... (21 Kânun-ı evvel 1888)

"Fonograf Makinasıyla Okunan Nev-İcad Bir Gazete"

☐ Telefon yani nâkil-i sadâ ve fonograf yani sadâyı muhafaza ederek ileride elektrik ile tekellüm eden [konuşan] alet gibi nice nice ihtiraât-ı cedîdesiyle [yeni icatlarıyla] kesb-i şöhret eden Amerikalı (Mister Edison)'un âhiren garip bir icadı evrak-ı havadiste yazılıyor.

Şöyle ki (Mösyö Edison) her bir kelimeyi muhafaza edip nereye gönderilir ise okunacak kâğıtlar icad etmiştir.

Meselâ bu kâğıtların biri üzerine bir mektup yazılarak gönderildiği halde mürsel-ün-ileyh [gönderilen kimse] kâğıdı elektrik makinesine vaz'ettikte mektubun her bir kelimesi sada çıkarıp yazan adam bizzat mükâleme eder [konuşur] gibi okunur imiş. (Mösyö Edison) bu icadını gazeteciliğe dahi tatbik etmeye kalkışmış olduğundan icad ettiği kâğıtlar üzerine tab' olunan şeyler fonograf makinesine vaz' olundukça kendi kendisine okunacaktır.

Bu suretle erbab-ı mütalâanın gözleri yorulmayarak gazete münderecâtına kesb-i vukuf edecekler imiş... (26 Kânun-ı evvel 1888) ☐

İspanya İç Savaşı'nda Uçak Ticareti ve Ekrem König

SİNAN KUNERALP

18 Temmuz 1936 gününde meşru merkezî hükûmete karşı girişilen bir askerî ayaklanmayla İspanyol İç Savaşı başlamış bulundu. Birkaç hafta içinde Cumhuriyetçiler diye bilinen merkezî hükûmet, Batılı Demokrasilerden ve Sovyet Rusya'dan, Milliyetçiler diye adlandırılan asî güçler ise Nazi Almanyası'ndan ve Faşist İtalya'dan yardım talep edince, mesele İspanya'nın bir iç hadisesi olmaktan çıkmış, uluslararası sulhu tehdid eder bir mahiyet almıştır. Türkiye ilk zamanlar, General Franco'nun Milliyetçilerine karşı temkinli davrandı. Bunun çeşitli sebebleri vardı. Birincisi ve en önemlisi Faşist İtalya'nın Franco'ya sağladığı yardımın doğurduğu tedirginlikti. Mussolini'nin Antalya ve hinterlandı için beslediği tahmin edilen emeller Ankara'yı rahatsız ediyordu. Ayrıca, Cumhuriyetçilere Rusya'nın malzeme yardımını taşıyan birkaç şilebin milliyeti meçhul, ama İtalyan olmaları ihtimali kuvvetli olan denizaltılar tarafından Türk karasularında batırılması, Türk hükûmetini iyice huzursuz etmişti. Ancak, Türk Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras 1937'de Milano'da İtalyan Hariciye Vekili Ciano'dan İtalya'nın Türkiye'ye karşı düşmanca emeller beslemediğine dair inandırıcı teminat alınca durum yumuşadı. Zaten, Cumhuriyetçileri destekleyen uluslararası işçi hareketlerinin faaliyetlerinin sınırlı olsa da, Türk işçi muhitlerinde akisler yaratmasını Türk hükûmeti hoş görmüyordu; İstanbul işçilerin İspanya'ya gönderilmek için bağış toplamasına engel olunmuş, Nazım Hikmet, İspanyol anti-faşist mücadelesi için yazmış olduğu bir şiirinden ötürü takibata uğramıştı. Yine de Türkiye sonuna kadar Madrid rejimini tanımaya devam etmiştir. Atatürk'ün cenaze törenine artık son aylarını yaşayan Cumhuriyetçiler kalabalık bir heyet ile katıldılar.[1]

Savaş uluslararası boyutlar kazanıp, Avrupa'yı umumî bir harbe sürükleme tehlikesi belirince, İngiltere ve Fransa'nın önerisi üzerine, dış güçlerin İspanya'nın iç işlerine karışmasını engellemek için uluslararası bir "Adem-i Müdahale Komisyonu" kuruldu. Komisyonun ilk aldığı kararlardan biri Komisyona üye ülkelerce, her iki tarafa silâh satılmasını engellemek oldu. Kendi kabuğuna çekilmiş olan Amerika, daha bir yıl önce Habeşistan meselesi patlak verince Amerikan vatandaşlarının savaş halinde olan ülkelere silâh satmalarını veya devretmelerini kanun dışı ilân etmişti. İç savaşlar için geçerli olmayan bu yasayı, Roosevelt, İspanya için uygulamaya koyunca, uluslararası silâh tacirleri ve kaçakçılarına gün doğdu. Bunlar her iki tarafa fahiş fiyatlarla kaçak ve illegal yollardan miadını doldurmuş silâh ve teçhizat satıp birer servet edinmek için yarıştılar.

Aralarında iki Türk'ün adına rastlıyoruz. İkisi de o sıralarda yeşermekte olan millî Türk burjuvazisinin ileri gelen isimlerinden. Birincisi, Fransız Schneider, İngiliz Hotchkiss ve Çek Şkoda silâh fabrikalarının Türkiye mümessili ve ismi bilâhare Fransa'da bir esrar kaçakçılığına karışacak olan Babanzade Fuat Bey. Kendisi, Paris'te İstanbul doğumlu Ventura adlı bir Yahudi ve Polonya'nın Gdansk limanında yaşayan Yunan asıllı esrarengiz bir doktor ile işbirliği halinde Cumhuriyetçilerin Silâh Mübayaa Komisyonuna Fransız ve Belçika menşeli silâhlar temin etmiştir.

Ekrem König Yavuz-Havuz davasında tanık olarak dinlenirken

Fuat Baban'ınki hernekadar basit bir uluslararası kaçakçılık olayı ise de, diğerini üç ayrı boyutta algılamak mümkündür. Birincisi yine salt kaçakçılık ve sahtekârlık olayı olarak, ikincisi ise Atatürk'ün son zamanlardaki Bayar-İnönü çekişmesinin bir parçası olarak, üçüncüsü de Nazi Almanyası'nın Türkiye'de propaganda ve faaliyetlerinin çerçevesi içinde. Olayı belgelemek zor, hatta imkânsız. Ama insanı rahatsız eden ve düşündüren cevapsız kalmış çok soru var. Olayın kahramanı Ekrem Hamdi König, sürükleyici bir macera romanına konu olabilecek bir hayat yaşadı. Babası Kiraz Hamdi Paşa ile dayısı Süleyman Şefik Paşa (Damad Ferid Paşa hükûmetinde Harbiye nâzırı) 150'likler arasında yurt dışına sürülmüşlerdi. Ekrem Hamdi, Almanya'da tahsil ettikten sonra I. Dünya Savaşı'nda Alman zabitlerin yanında istihbarat konularında çalıştırılmış, Almanlar tarafından kendisine verilen "König" lâkabını soyadı kanunu çıkınca soyadı olarak benimsemişti. Harb bitince ticarete atılmış, çeşitli Alman firmalarının mümessilliğini üstlenmiş (son olarak Lufthansa'nınkini), İstanbul sosyetesinin tanınmış simalarından biri olmuştur. Birinci karısı kazara lizol içerek ölmüş, ikinci karısını boşamıştı; olay cereyan ettiği zaman, kendinden epey genç olan ve halen İstanbul'da yaşayan Mefkûre Hanım ile beraberdi.

Ticarî faaliyetlerinin yanısıra, Ankara'daki siyasî çevrelerle ilişkilerine itina göstermiştir. Recep Zühtü, Kılıç Ali yakın dostları idi. 1930'ların ortaların-

da işleri bozulmaya yüz tutmuştu. Almanlarla ilişkileri sayesinde 1936 senesinde yine Paris'te perde arkasında faaliyet gösteren bir Alman komitesi ile temas ediyor. Bu komitenin amacı İspanya'da Milliyetçi saflarına silâh sağlamak. Yürürlükteki silâh ambargosu yüzünden Milliyetçiler alıcı olarak görünemediklerinden satışların üçüncü bir ülke üzerinden yapılması gerekiyor. Ekrem König Kanada'dan 50 adet bombardıman uçağının Frankistlere sevk edilmesi işini üstleniyor. Komite finansmanı sağlıyor ve mesaisi karşılığı 500.000 TL tutarında bir komisyonu König'e ödemeyi taahhüt ediyor. O dönemlerde İstanbul Tramvay Şirketinin 2.5 milyon liraya kamulaştırıldığı düşünülürse meblağın önemi anlaşılmış olacak.

Uygulanacak olan senaryoya göre, sahte belgeler tanzim edilip, uçaklar Türkiye Cumhuriyeti tarafından sipariş edilmiş gibi gösterilecek, sevkiyat esnasında ise Milliyetçilerin elinde bulunan Cadiz limanına gönderilecek. König Ankara'daki tanıdıklarını seferber edip, Millî Müdafaa Vekilinin ve Hariciye Müsteşarının imzalarını taklid ederek Türkiye adına bu uçakları sipariş etti. Bu ara Avrupa'da Millî Müdafaa ve Hariciye Vekâletlerinin sahte mühürlerini yaptırdı. Abdülhamid'in meşhur Kaptanpaşası Hasan Paşa'nın torunu Ruhi Bozcalı, Hariciye'de küçük bir memurdu. Kendisi, bu siparişlerle ilgili olarak Amerika'daki fabrikadan gelen telgraf ve mektuplara el koyup König'e teslim ediyordu. Bu hizmetin karşılığında 10.000 lira almıştır. Nihaî teyid telgrafını König 17 Ağustos 1937 tarihinde gönderip yanında Mefkûre Hanım bulunduğu halde, 24 Ağustos'ta yurt dışına gidiyor.

Buraya kadar her şey düzenli. İşler sonra karışıyor. 1938 baharında foya meydana çıkıyor. Çıkış şekli belli değil. Bazılarına göre, fabrika son parti uçağı yanlışlıkla Cadiz yerine İstanbul'a gönderince mesele ortaya çıkıyor. Başkalarına göre ise, Amerikan Harp Sanayi İhracat Kontrol Komisyonu, Türkiye tarafından satın alınmış gibi görünen bu uçakların çokluğu üzerine meraklanmış ve konu hakkında Washington elçiliğinden bilgi istemişler. Herhalükârda, König, durumun anlaşıldığını öğrenince apar topar İstanbul'a geliyor, ancak iddiaya göre kendisine Ankara'dan gelen bir telkin üzerine vapurdan inmekten vazgeçiyor ve Romanya üzerinden Paris'e avdet ediyor. Ankara'daki bu kaynak kim? Burası halen meçhul. Konu basına sızdırılmıyor, ancak

Silah kaçakçılığı işinde kullanılan sahte mühür ve imzalar

Hariciye Vekâleti bir tebliğ neşrederek bazı kimselerin hariçte Türkiye hükûmetinin adını kullanarak sahtekârlık yaptığını ve hükûmetin bunu vaktinde haber alarak alakadarları ikaz ettiğini bildirdi. Mesele tam olarak örtbas edildi. Zaten, birkaç zaman sonra, Hatay'ın ilhakı, Atatürk'ün vefatı dikkatleri dağıtmıştı, tâ ki Ocak 1939'da İnönü Cumhurbaşkanı seçilip, Bayar halen başvekil iken, olay yeniden gündeme geliyor, ve bu sefer basına yansıyor veya yansıtılıyor. Başta Sertel'in *Tan*'ı olmak üzere gazetelerin bazıları veryansın edip imâlı da olsa bazı hükûmet üyelerini ve milletvekillerini bu işe karışmış olmakla suçlarken, *Cumhuriyet* gazetesinin tutumu ise alenen Franco ve Nazi Almanyası yanlısı olarak göze çarpıyor. *Cumhuriyet*'in takındığı tavır gazetenin ne denli Nazi propaganda örgütünün bir sözcüsü haline geldiğini açıkça göstermektedir. Bu ara sürdürülen tahkikatın selâmeti açısından, Millî Müdafaa Vekili istifa ediyor; Hariciye Müsteşarı vazifeden uzaklaştırılıyor ve Fransa'da bulunduğu tahmin edilen König'in iadesi için Fransız hükûmeti nezdinde girişimde bulunuluyor. O sıra kabak Ruhi Bozcalı'nın başında patlıyor ve tutuklanarak mahkûm ediliyor. Bu konuyla ilgili adı geçmiş olan Dahiliye Vekili de bir süre önce istifa etmişti. Bir müddet sonra Bayar hükûmeti yerini, Saydam'ın kurduğu yeni kabineye devredecektir.

König olayı da bilâhare unutulup gidecekti. Kendisi bir süre daha Avrupa'da kaldıktan sonra, hanım arkadaşı da kendini terk edince, sonunda sessiz sedasız Türkiye'ye döndü ve kısa bir hapis cezasına çarptırıldı.

König olayında üç ayrı konu birbiriyle girift bir şekilde karşımıza çıkıyor: 1) Belge sahtekârlığı ki, burada König'in bu işi tek başına örgütleyebilmiş olması zordur. Kendisini korumuş olanlar aynı zamanda König ile bir menfaat birliğindeler miydi? 2) König olayını İnönü, etrafında temizlik yapmak için kullanmış olabilir mi? Bahriye Vekili İhsan Bey davasında König'in isminin geçmiş olması ve olayın arkasında İsmet Paşa'nın varolduğunun bilinmesi bu düşünceyi akla getiriyor. 3) König'in kurmuş olduğu şebeke Türkiye'de Nazilerin örgütlenmesine bir basamak teşkil edebilir miydi? Ne yazık ki, bütün bu sorular cevapsız kalmaya mahkûm. □

[1] Türkiye'nin siyaseti için bkz. Sinan Kuneralp, "İspanya İç Savaşı ve Türkiye", *Tarih ve Toplum*, Ocak 1987.

• Bu konuyla ilgili bazı bilgileri bana ileten Cem Başman'a teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Ekrem König'in Uçak Kaçakçılığı, -Sinan Kuneralp'in İleri Sürdüğü Gibi- Milliyetçiler Adına mı, Yoksa Cumhuriyetçiler Hesabına mı Yapılmıştır?

METE TUNÇAY

ARKADAŞIM Sinan, önceki sayfalarda okuduğunuz yazısını bir süre önce bana gönderdiği vakit, tereddüte düştüm ve bu konuyu bir kez daha araştırmasını önerdim. O da yararlandığı belgelere ve kaynaklara yeniden baktı ve ilk fikrinde ısrar etti.

Oysa, 1939 yılının başında çıkan *Ayın Tarihi*'nin 62. cildinde, 10 Ocak 1939 günü yapılan CHP Meclis Grubu toplantısından şu ajans haberi aktarılmaktadır:

"... Başvekil Celâl Bayar, bir iki gündenberi matbuatta mevzuu bahis olan beynelmilel bir tayyare kaçakçılığı meselesinin bugünkü ruznameye alınarak görüşülmesini teklif etti.

Teklifin kabulü üzerine kürsiye gelen Hariciye Vekili Şükrü Saraçoğlu: 28 Haziran 1938 tarihinde toplanan grup heyeti umumiyesinde Hariciye Vekili Dr. Tevfik Rüşdü Aras'ın beynelmilel bir kaçakçılık şebekesinin İspanyol muharibelerine Türkiye namına tayyare sattığı hakkında hariciye vekâletine vaki ihbar üzerine yapılan tahkikatın ve işin o vakit adliyeye intikal etmek üzere olduğunu bildirmiş olduğunu hatırlatarak izahatına bervech-i âti devam etti:

"Haziranın ilk günlerinde Franco İspanya'sının Türkiye mümessili Hariciye Vekâletine müracaat ederek bir çok tayyare yüklü vagonların Amerika'dan hareket ettiğini ve bunların Türkiye hükûmetine ait olduğunun iddia edildiğini söyleyerek doğru olup olmadığını sormuştu. 11 Haziran 1938'de Vaşington sefirimizden aldığımız bir telgrafda aynı mevzua temas ediyordu. Amerika'da Türkiye mübayeatı işlerile uğraşan resmî makam Vaşington sefaretimiz olduğuna göre, bizde o vakit mevzuu bahis sevkiyatın bir kaçakcı şebekesine aidiyeti hissi ve zanni hasıl olmuştu. 13 Haziranda gerek İspanya mümessilinin verdiği haber ve gerek Vaşington sefirimizden alınan telgraf birleştirilerek keyfiyet Millî Müdafaa Vekâletinden soruldu. 14 Haziranda bu vekâletten aldığımız cevabda böyle bir mubayeanın aslı olmadığı ve hiçbir tayyare sipariş edilmediği ve Türkiye namına bütün siparişlerin Vaşington sefaretimiz vasıtasile yapıldığı bildirilmiştir. Bu cevap ve İspanya mümessilinin ihbarı Vaşington sefaretimize tebliğ olunmuş ve beynelmilel bir sahtekârlık şebekesile karşılaştığımız hissi hasıl olduğundan sefaretin elinde mevcut evrak ve vesaikin asılları, fotoğrafları ve mümkün değilse musaddak suretlerinin gönderilmesi istenmiştir. 16 Haziranda alınan cevabda bu vesaikin Amerikan eksport müessesesinin İstanbul acentası tarafından Hariciyeye tevdi edileceği bildirilmesi üzerine aynı tarihte Anadolu Ajansiyle bir tekzip neşrolunmuş ve bu tekzipte hususî ellerle hiçbir yerden tayyare satın alınmadığı ve böyle bir alışverişle Türkiye'nin alâkası mevcut olmadığı bildirilmiştir.

22 Haziranda Hariciye Vekâletine gelen vesaik Adliye Vekâletine tevdi olunmuştur."

Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun açıklamasını, bir biyografi kitabında verilen bilgiler de doğruluyor ve genişletiyor:

"Bazı İstanbul gazeteleri tayyarelerin Franko'ya satıldığını yazınca, [Franco'nun] şahsî temsilcisi Giulio Palenzia imzasıyla açıklamada bulunmuş, olayla alâkası olmadığını bildirmişti. Gerçekten de mahkeme sırasında, tayyarelerin Cumhuriyetçi Barselona hükûmetine verildiği, işin içinde Leokatz adlı ünlü bir örgüt adamının bulunduğu ortaya çıkmıştı. Leokatz'ın İspanyol iç savaşında Cumhuriyetçilere silâh temin eden ve Moskova ile irtibatlı bir mafya lideri olduğu biliniyordu. Ekrem König onunla çalışmıştı."

Sadun Tanju, *Dolu Dizgin, Ali Naci Karacan: Bir gazetecinin hayatı* (İstanbul: Karacan Yay., 1986), s.103-7: König bölümü.

Bu kitapta König hakkında anlatılanlar arasında, kendisinin "Atatürk'ün eski özel kalem müdürü Hayati Bey'in hem akrabası hem de yakın arkadaşı olarak" bilindiği dikkati çekiyor. Fakat gelmiş geçmiş dedikoducuların belki en büyüğü olan Yahya Kemal, Asım Us'un aktardığına göre, daha da ileri gitmiş ve König için "Cumhuriyet devrinde bir nevi Fehim Paşa olmuştu" demiştir. Atatürk'ü II. Abdülhamid'e benzetmeyi de içeren bu söz, König'in devlet istihbaratında, ama doğrudan doğruya devlet başkanına bağlı olarak çalıştığını imâ etmektedir.

Olay ve Ekrem Hamdi Bakan'ın yurda döndükten sonra, 14 Ağustos 1943'te Ankara Ağır Ceza Mahkemesince 4 yıl ağır hapse mahkûm edilmesi konusunda geniş bilgi için bakınız: Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi 1938-1945*, s.74/dn. 78 ve Ek III: s.406-7.

Ekrem König'in uçak alımsatımına, kendine para vurmak için giriştiği açıktır. Ancak onun bu girişiminin bazı yüksek makamlar tarafından korunmuş, en azından hoşgörülmüş olması ihtimali de yabana atılamaz. Uçaklar âsi Franco'ya gidecek olsaydı, bu bizim sonuna kadar meşru iktidarın, yani Cumhuriyetçilerin tarafını tutan hükûmet politikamıza ters düşerdi; fakat tersine yapılacak bir katkının gizlice desteklenmiş olabileceği akla gelmektedir. □

Ölümünün 100. Yılında

Unutulan Yönleriyle Namık Kemal

NECDET KURDAKUL

Giriş

1 NİSAN 1873 günü akşamı Gedikpaşa'daki Güllü Agop tiyatrosunda, Namık Kemal'in, *Vatan Yahut Silistre* oyunu sahnelenmişti. Bu oyunu seyredenler, heyecandan coşup taşarak, İstanbul sokaklarını aşmışlar, *İbret* gazetesinin idarehanesine gelmişler, "Fedâî Kemal"i görmek istemişlerdi. Bu heyecan iki gün sürdü. Ve *İbret*'in 5 Nisan 1873 günlü 130. sayısında, "Varolsun Kemâl-i Millet" başlıklı bir okuyucu mektubu yayınlandı. Gazete; "Dün gece aldığımız teşekkürnâmenin suretidir" sunuşiyle mektubu aynen yayınladı. Mektup şöyledir:

"Tiyatronun edebiyat içinde en parlak ve en faydalı bir kısım olduğu gerek meşâhir-i üdebânın kütüphaneler dolusu müellifatlarındaki muhakemelerinin ulviyyet-i efkârlariyle sâbit ve gerek tiyatro ma'razlarında (sahnelerinde) bilfiil meşhud-ı bâsıra-i îkanımız olan eserler ile muhbirimiz ise de (tiyatro sahnelerinde bilfiil görüp yakından bildiğimiz yapıtlariyle haberimiz varsa da) doğrusu bu gece (Vatan), tiyatronun ne derece ulviyyeti ne mertebe te'sîr-i rûhânisi olduğunu gözümüzün önünde teşahhus ettirdi (canlandırdı).

"Yaşasın Vatan.

"Hakiykaten tiyatro edebiyatın rûhu imiş. Edebiyatın enparlak kısmı imiş. Gönüllerin meftûn olduğu bir dilber-i bî hem-tâ imiş (benzersiz bir dilbermiş).

"Sahîhen tiyatro mâlik olduğu kuvve-i rûhâniyesiyle insanı ağlatıyor, güldürüyor.. vicdânı açıyor, tenvir ediyor, tathîr ediyor (paklıyor). Yaşasın Vatan!

"Bizim Hazret-i müellifi ve eser-i cihânkıymetlerini tavsif ve takdîr edecek lisân-ı mahmidet ve şükrâniyetimiz lâl ve ebkem (bizim, müellif hazretlerinin evrensel kıymetleri haiz eserini nitelendirip değer biçecek övme ve şükranlarımızı ifade edecek lisanımız dona kalmış) ise de ancak hamiyyet-i milliyemizin muhabbet-i vataniyemizin galeyâniyle hissiyât-ı vicdâniyemizi arz ve beyândan kendimizi bir türlü geri alamadık. Binaenaleyh bu babdaki cür'etimizden dolayı ma'zur görüleceğimizden eminiz."

Bu mektubun yayınlandığı Cumartesi günü öğleden sonra, gazete süresiz kapatılarak yazarlarının tümü tutuklandı. Ahmet Midhat Efendi, Ebuzziya Tevfik de dahil olmak üzere sürgüne gönderildiler...

Kemal'in Magosa sürgünlüğü iki yıl sürdü. Abdülâziz tahttan indirilerek yerine V. Murad geçirilince, Kemal ve arkadaşları İstanbul'a döndüler. Ancak "İbret"ciler, ya'ni "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" artık biraraya gelemediler. Kemal ve diğer İbret'ciler gazeteciliğe yeniden başlamadılar. Kemal, Midhat Paşa'nın gayretiyle Şurâ-i Devlet ve Kanun-ı esasi encümenine üye seçildi; ve II. Abdülhamid'in Padişah oluşundan sonra, Kanun-ı esasi'nin hazırlanıp ilânı için çaba gösterdi. Kanun-ı esasi'nin ilânından hemen sonra meşhur 113. maddesine müsteniden, Padişah, Sadrazâm Midhat Paşa'yı sınırdışı etti;[1] Kemal'i de mahkemeye verdiyse de, Suphi Paşa başkanlığındaki mahkeme hey'eti onu suçsuz buldu. Ancak Abdülhamid, şairi, Midilli'ye sürmekten de geri kalmadı. Kemal ömrünün sonuna kadar mutasarrıf olarak Midilli, Sakız ve Rodos adalarında vazife gördü.

Bu olaydan kısa süre sonra, Meclis-i meb'usan ve Âyân açıldı ise de[2] Rus-Osmanlı savaşı bahanesiyle meclis bir daha açılmamak üzere kapatıldı.[3] 6 Eylül 1878 tarihinde Midhat Paşa, affedilerek Girit üzerinden Türkiye'ye döndü; Suriye valiliğine atandı.[4] Burada iki yıl kadar kalan Midhat Paşa, İzmir valiliğine nakledildikten[5] dokuz ay kadar sonra tutuklanarak,[6] Abdülaziz'i öldürttüğü saviyle, Yıldız'da kurulan düzmece mahkemede ölüme mahkûm edildi.[7] Bu mahkûmiyet kararını, Mecelleci ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa, Pilevne kahramanı Osman Paşa başta olmak üzere bazı diğer paşalar onaylarken[8] Tunuslu Hayrettin Paşa, Şark Kahramanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Suphi Paşa, Said Paşa gibi kimseler de karşı çıktılar.[9] Sonuçta Midhat Paşa ve diğer mahkûmlar Taif'te kalebendliğe gönderildiler ve Midhat Paşa

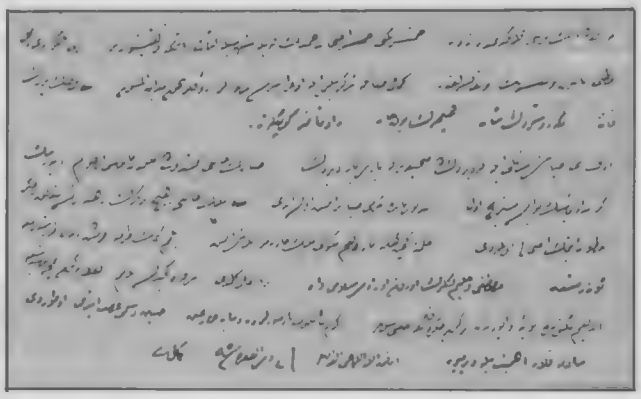

Namık Kemal'in elyazısı ve imzası (üstte), Namık Kemal gençlik yıllarında (yanda)

burada 1884 yılının 7 ve 8 Mayıs günlerini birbirine bağlayan geceyarısı, boğdurularak öldürüldü.[10] Kemal ise, Ege adalarında mutasarrıflıkta başarıyle vazife görürken, bazı yakınlarıyle mektuplaşıyor, Abdülhamid'e "nameler" gönderiyor ve Osmanlı Tarihini yazmakla meşgul oluyordu.

Yukarıda kısaca özetlediğimiz süreç içinde Namık Kemal'i iyice tanıyabilmek için, Osmanlı-Türk basınında başlayan Anayasal tartışmalara olan katkısını görmek gerekir.

I- Osmanlı-Türkiyesi'nde Anayasal düşün yaygınlığı ve Namık Kemal

1860-1870 Tartışmaları

Osmanlı-Türk kesiminde anayasal düşünce ve bunların tartışmaları, özel gazeteciliğinin başladığı 1860 yılından kısa bir süre sonra, Abdülaziz'in 1868 yılında Şurâ-i Devlet'i (Danıştay) kurarken Bâbıâli'de okuttuğu Hatt-ı Hümayun'a başlar.[11] Bu konuda ilk yazı, Beyoğlu gazetelerinden Fransızca *Dorian Gorie*'de, Leh asıllı Hayrettin Bey'in makalesidir. Bu makale *Mecmua-i Maarif* gazetesinde de Türkçe olarak verilmiştir.[12] Ve bilâhare Hayrettin Bey, *Mecmua-i Maarif*'in davetiyle bu gazetede, sonradan, yerine çıkan *Terakki*'de uzun bir süre yazılarına devam etti.

Hayrettin Bey, adı geçen makalesinde, Danıştay'ın kuruluşu nedeniyle, gazete sütunlarında ilk defa seçimden, millet meclisinden sözetmektedir. Kemal de, bu sıralarda, Londra'da, Mısır Hıdivliği peşinde olan Mustafa Fazıl Paşa'nın malî yardımıyle, "Genç Osmanlılar Cemiyeti" adına *Hürriyet* gazetesini çıkarmaktadır. İstanbul'daki Türk gazetelerinin tartışmalarına buradan iştirak eder ve özellikle Hayrettin Bey ile yoğun bir tartışmaya girişir.

Namık Kemal, kurulan Şurâ-i Devlet hakkında *Hürriyet*'te iki makale yayınladı.[13] Kemal, gerek bu yazılarında ve gerekse bunları izleyen diğer makalelerinde "Millet meclisi" deyimi yerine, ısrar ile "Şurâ-i Ümmet", "Usûl-ü meşveret" deyimlerini kullanır.

Bu suretle Osmanlı-Türkleri arasında üç taraflı bir tartışma zemini doğmuş olur: A- Namık Kemal'in *Hürriyet* gazetesinde yayınladığı sekiz mektubu.[14] B- İstanbul'da *Mecmua-i Maarif* ve *İstanbul* gazetesi arasındaki tartışma.[15a-b] C- Namık Kemal ile Hayrettin Bey arasındaki tartışmalar.[15c].

A- Kemal, sözü edilen bu sekiz mektubunda, "Devlet ma'nevî bir şahsiyettir; kanun yapmak onun iradesi, icra etmek ef'âli hükmündedir; bunların ikisi bir elde oldukça harekât-ı hükûmet bir vakit ihtiyâr-i mutlaktan kurtulamaz" diyerek, kuvvetlerin ayrılığı ilkesini savunmaktadır. Ayrıca bu mektuplarında "Avrupa'nın artık Haçlılar Seferi zamanındaki Avrupa ile kıyaslanamaz... Rusya'yı müstesna tutarsak başka mezhepte olduğu için bir ümmetin inkırazını ister hiçbir devlet bulamayız..." "Avrupa'nın ise hakikatşinaslığı her türlü ta'rizden masûn olduğu gibi tercih-i ehven-i şer, her âkilin ihtiyâr ettiği kavâiddendir." (İki fenalığın en hafifini tercih, her aklıbaşında adamın seçtiği kurallarındandır.) diyerek, Avrupa'nın hakşinaslığına güvenen Kemal, bu mektuplarında İngiliz usûlü bir meşrûtiyet idaresinin derhal uygulanması tarafını tutarak, sekizinci mektubunun son cümlelerinde şöyle diyordu:

"Biz memleketimizde bir hükûmet-i âdile isteriz; evvelâ Osmanlı Hânedanının zîr-i saltanatında olsun. Sâniyen kanun idaresi Şer'i âmediye'ye mutabık olsun..." Kemal'in, bu sekiz mektubunda ileri sürdüğü ve daima savunmasını yaptığı düşüncelerini şöyle toparlamak mümkündür:

1- Osmanlı uyruğunu oluşturan müslim ve gayri müslim tüm imparatorluk halkı arasında seçimle "Şurâ-i ümmet" derhal kurulmalıdır.

2- İcraatın başı olan hükûmet ile yasa yapıcı ve denetim birbirinden ayrı olarak adalet dairesinde bir idare sistemi meydana getirilmelidir. Padişah da dahil olmak üzere herkes yerini ve mevkiini bilmelidir.

3- Yapılacak yasalar, Şer'i Âmediye'ye uygun düşmelidir. (Şeriat'a)

4- Ve bütün bu yenilikler Osmanlı Hânedanı'nın saltanatı altında olmalıdır.

B- *Hürriyet*'in bu görüşüne karşılık

İstanbul'da, *Mecmua-i Maarif, İstanbul* ve sonra *Terakkî* gazetelerinde yoğun bir tartışma devam etmekteydi. Tartışmanın temelini, Leh asıllı Hayrettin Bey'in yazıları oluşturur.

Bu şahsa göre, millet meclisi, yabancıların Osmanlı Türkiyesi'nde kargaşalıklar yaratarak, bundan hem siyasal ve hem de ekonomik yönlerden yararlar sağlamak için, Türkiye'ye sokmak istedikleri bir kavramdır; "bir memlekette hürriyet ve millet meclisi fikirlerinin yararlı olabilmesi için, o toplumda önce fikren ve rûhen alışılmış ve o düzeye erişilmiş olmalıdır. Biz, yabancıların kendi memleketlerinde çok olumlu sonuçlar veren bu tür icraatını inceleyip öğrenmek düzeyine gelmeden, millet meclisi peşinde koşmamalıyız. Esasen Osmanlı toplumu Türklerden başka muhtelif kavimlerden oluşmaktadır." diyen Hayrettin Bey, bu konudaki ilk yazısında, Yeni Osmanlıları kasdederek, şöyle devam ediyordu: "Bazı adamların bu konularda yetersizliği o derecededir ki, alafranga usül ve idareyi bir memlekete ithal eylemek, alafranga pantalon giymek veyahut alafranga şarab ve şanpanya içmek gibi kolay zannediyorlar..." "Evvelâ devletin bütün işlerini, bunları bilip anlayabilecek kimseleri nerede bulabiliriz? Kürtlerden mi, çöl Araplarından mı, Arnavutlardan mı?.."

Mecmua-i Maarif'te benimsenen yukarıdaki görüşe, *İstanbul* gazetesi iki okuyucu mektubu ile karşı çıkar. Bu iki mektubun müşterek tarafı, millet meclisi taraftarı olmakla beraber, Hayrettin Bey'in özellikle İmparatorluğu oluşturan "Kürt, Arnavut, Arap" unsurlariyle Türklerin ve diğer Bulgar, Rum, Romen, Sırp unsurlarının bir mecliste toplanarak hiçbir şey yapamayacaklarına dair görüşleridir.[15a]

Birinci mektubunda okuyucu şöyle diyor: "Hayrettin Bey devletin idaresi ve yararına aşina nerede ve ne bulabiliriz, Kürtlerde mi, çöl Araplarında mı, Arnavutlarda mı? Bunlar bir meclise davet olunursa niçin gelmiş olduklarını acaba kendileri de bilecekler mi? demiş ve bu sözünde o kadar cehalet göstermiştir ki, Osmanlı memleketlerine ayak basmamış ve şu sayılan unsurların tarihlerini okumamış bir Amerikalının kaleminden çıkmış olsa ayıplanmazdı..."[15b]

Hayrettin Bey'e göre, millet meclisi, Osmanlıda kargaşalık yaratıp siyasal ve ekonomik yararlar sağlamak için yabancılarca ithal edilmek istenen bir kavramdır.

Bir başka okuyucunun mektubunda da Hayrettin Bey'e şöyle hücum ediliyordu; "Türklerle Kürtler, çöl Arapları ve Arnavutların ne hususa mebni bir meclise davet olunduklarına akılları ermiyeceğini beyan eylemiş ise de ancak bunların içinde yetişkin adamlar vardır ki, Hayrettin Bey, bunların ayaktozu bile olamıyacağını erbâb-ı dikkat tastik ederler. Fakat onun hakkı olan yeri şurasıdır ki, yalnız kuvvetli bir kaleme ve kuvve-i nutkuyeye sahip olup başka mevzularda hiçbir bilgisi olmadığı yazılarından anlaşılmaktadır. Meşhur kelâmdır: kestane kabuğundan çıktıktan sonra kesb-i enaiyet ederek (gururlanarak) kabuğunu beğenmemiştir..."[15b]

Bu iki mektuptan sonra, *İstanbul* gazetesinde, Selâhattin imzalı iki makale görüyoruz. Daha çok bilimsel yönden, Hayrettin Bey'e yanıt veriliyor bu yazılarda: "Fikirler değişebilir, bu ilerlemenin gerçek bir vasıtasıdır. Fikirlerin teatisi ise cemiyet-i beşeriyenin ilk zamanlarında yalnız söz ile icra olunurdu. Oysa insan toplumları olgunlaştıkça fikirlerin teatisinin kolaylaştırılması çareleri aranılmaya başlanıldı. Bu nedenle insanlar, arasında cemiyetler (dernekler) tesis etti. Madem ki, insan konuşan bir mahluktur, elbette cemiyetlerin doğuşuna sebeb olacaktır. Eğer bir kimse derdine çâre bulmak için başkalarının fikrine başvurmaya kalkarsa, onlardan ayrı ayrı alacağı bilgiler üzerinde düşünerek kendisini derdlerinden kolayca kurtaramaz. Halbuki kendilerine başvurduğu insanlar birarada toplu bulunmuş olsalar onlarla çabuk ve daha isabetli çâreler imkânına sahip olacaktır. Yukardaki benzetme, derdine derman arayanlar içindir. Derde derman aramak isteyenler de yine topluluk içinde isteklerine erişebilirler..."

Bu benzetmesiyle Selâhattin Bey, sözünü, millet meclisi konusuna getirerek şöyle ekliyor: "İşte halk arasında millet meclisinin açılması istekleri, bundan meydana çıkıyor."[15b]

C- *Mecmua-i Maarif* ile *İstanbul* gazetesi arasındaki bu tür tartışmalar, *Mecmua-i Maarif* yerine çıkan *Terakki* gazetesiyle *Hürriyet* arasında daha da yoğunlaşmaktadır. Hayrettin Bey'in *Terakki*'de çıkan konuyla ilgili yazılarının esasını, Osmanlı memleketlerinde yapılması gereken her türlü anayasal ıslahatın, yabancıların görüş ve kurumlarıyle değil, kendi görüş ve kurumlariyle, zaman içinde mümkün olabileceği şeklindeydi. Bu ana temadan hareket eden yazar, insanlar arasındaki özgürlük, eşitlik ve adalet gibi ilkeleri; din ve mezhep ayrılıklarından doğan adaletsizliklerin halli, meşrûti bir idarenin tesisi meselelerinin Batı'dan kopye edilecek kurumlariyle mümkün olamıyacağını işaret etmektedir.[15c]

Hayrettin Bey'in zaman içinde tedrici tekâmül felsefesine adamakıllı kızan Kemal, gazetesinde sert yanıtlar veriyordu ve tartışma nihayet Kemal'in şu yazısı ile kesilmişti: "İstanbul'da (Hayrettin) namında bir Vâiz-i Kerâmet Fürûş peyda olmuş ve yazdığı mevzi'elerin talebkârlığı hizmetini dahî (Terakki) gazetesi deruhte etmiştir. Ancak gazeteler milletin hutebâ-yi nasihat kûyâsı (yol göstericileri) olmakla anlar tarafından işâe olunan yanlış ma'lûmatın okuyanlara mazarratı olacağından bu misüllü aklına geleni yazan gazeteler, ağ-

HURRIYETE

BU HURRIYETE

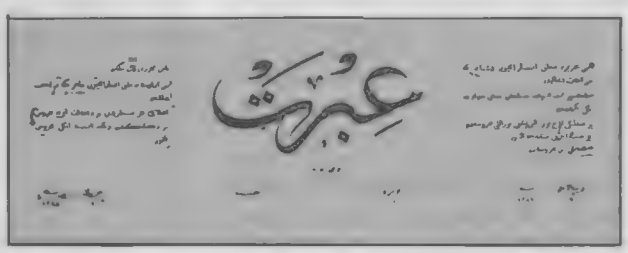

Hürriyet *ve* İbret *gazeteleri*

zına geleni söyleyen ramazan vâizlerine benzerler. Meselâ Hayrettin imzası ve Prusya unvaniyle (Terakki)de bir bend görülür ki bâzı fıkraları ayniyle dercedilir."

"Velhasıl bu zâtın imzasiyle mukaddemleri (Corie Dorian) gazetesinde Fransızca olarak bâzı düzgün bendler (makaleler) görülüp kendinin ilim vukufuna delil tutulur iken Türkçeye başladığından sırtındaki arslan postu soyulup mahiyeti meydana çıktı.* Artık o Fransızca bendleri yazan her kimse emeğini helâl etsin ve (Terakki) gazetesi dahî böyle harmuhre furuşluğuyle (katırboncuğu satıcılığıyle) beraber kendisini dellal-ı maarif (bilim sanatçısı) zannetsin dursun." (*Hürriyet* gazetesi, Ta.25 Rebiulevvel sene 1286, no.54)

Namık Kemal'in kendine has feveraniyle gürleyen bu hücumundan sonra her iki yazar arasındaki tartışma da sona ermişti.

II- 1876 Tartışmaları

1868 tartışmaları iki yıl sonra kesilmişti. Oysa "Yeni Osmanlıların birer ikişer (Mehmet Bey dışında) İstanbul'a döndükleri dönemde Kemal ve arkadaşlarının *İbret* gazetesini çıkardıkları, Hayrettin Bey'in de *Terakki*'de siyasal ve ekonomik konularda makaleleri devam ediyordu. Fakat buna rağmen millet meclisi taraftarı olan Namık Kemal ve arkadaşlarından bu konuda ses seda çıkmamaktadır. Basındaki bu suskunluk 1876 yılına kadar devam etti. Bu tarihten sonra meşrûtiyet fikri üzerinde yeniden tartışmaların açılmasında, V. Murad'ın "Cülus hatt-ı Hümâyunu" neden olmuştur.

Tartışmalar özellikle *İstikbal, Vakit* ile *Basiret* ve *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* gazeteleri arasında görülmektedir. Birinci grubu oluşturan millet meclisi taraftarı gazeteler *İstikbal, Vakit, Sabah* gazeteleri idi ki, görüşleri Namık Kemal'in düşüncelerine uymaktaydı. İkinci grubda başı *Basiret* çekmekteydi; arkasından *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* gelmekteydi. Bunlara egemen olan fikir, Düvel-iMuazzama'ya şirin görünmek için Kanun-ı Esasi yapılamazdı. Zira Şer'î hükümler esasen "meşveret"e açıktı. Ayrıca halk tarafından seçilecek bir meclise gerek yoktu. Seçimle gelen bir meclisin, çoğunluğu oluşturan gayr-i müslim Osmanlıların elinde Osmanlılığın sona ermesini sağlayacak bir vasıta olacağı düşüncesindeydiler. Onlara göre, Hilâfet Makamını işgal eden Osmanlı Padişahının, gerek saltanattan ve gerekse Şer'î hükümlerden gelen hakları kısıtlanamazdı.[17]

Devlet, halkın efendisi ve halka herşeyi ihsan eden bir kudret mi? *yoksa halka hizmetle* yükümlü bir kurum mudur?

Basiret'te yayınlanan bir makalede devlet, ihsan eden bir kudret olarak gösterilmekteydi; ve Devlet-i Âl-Osman telâkkisine tıpatıp uygun düşüyordu.

Bu makalede yazar, millet meclisi fikrine tamamiyle karşı çıkarak, Şer'i Şerif'te mevcut ahkâm ile "meşveret" usulünün gerçekleşmemesi olası değildir. Yazar, bu görüşünü kanıtlamak için, "hürriyet" kavramını ikiye ayırıyordu: Birisi "hürriyet-i şahsiye" idi; bu da "Gülhane Hatt-ı Hümâyunu" ile Osmanlı kullarına Padişah tarafından ihsan edilmişti. Diğeri de "Hürriyet-i siyasîye" idi ki, bu nevi özgürlük de, V. Murad'ın Hatt-ı Hümâyunu ile ihsân buyrulmuştu. (Tıpkı II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'yi kullarına ihsan buyurduğu gibi) ve görülüyor ki, iki nevi özgürlüğün elde edilmesi "Şûrâ"ya yani millet meclisine gerek bırakmıyordu.

Basiret'te bu yazının çıktığı gün, *İstikbal* gazetesinde de "Devlet-Millet" başlıklı bir makale yayınlanıyordu. Bu makale ile, Osmanlı-Türkiye'sine, devlet demek, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" demek inancına karşın, "devlet, hey'et-i ictimâiyyenin her türlü vesâit-i saadet ve selâmetini istihsal ile mükelleftir" anayasal ilkesi getiriliyordu:

"Milletler ne ile hoşnut olur? Şüphe var mıdır ki, hürriyet ve adalet ile memnun olurlar. İnsan için hürriyet, büyük nimet, halkın devlete karşı bağlılığının vasıtası adaletten başka bir şey olamaz. Adalet görmeyen, hürriyete sahip olmayan milletler vatanlarının servet ve terakkisine çalışmazlar. Bu nimeti halktan esirgeyen merkezlere uymazlar, uymuş görünseler de, bu, kuvvet yolu ile sağlanmış olduğundan halk bu zorluktan kurtularak hürriyeti elde etmeye çalışır; iki taraf dahi kendi fikirlerinde ısrar ettikleri takdirde arada nifak hasıl olur, bu ise hey'et-i ictimaiyeyi mahveder."

Sütunlarımızın yetersizliği nedeniyle ancak iki örnek aldığım şu iki, birbirine karşıt yazının ikincisiyle Osmanlı-Türk kesimine yeni bir anayasal düşünce getiriliyor, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye" kavramı yerine halkın devleti kavramı ileri sürülüyordu.

Namık Kemal

Namık Kemal Bu Konuda Ne Düşünür?

Namık Kemal, devlet kavramı konusunda, "ne zaman bir isyan zuhur etmiş ise hükûmetin kendi namına olarak zuhur etmemiştir. Belki harekât ve suret-i icraatı aleyhine zuhur etmiştir. İşte bu dahi isbat eder ki, halka efkâr-ı cumhuriyet yalnız rahatını aramaktan gelir..." diyerek cumhuriyet fikrine karşı çıkıyordu. Aynı zamanda *Osmanlı Tarihi* eserinde, Sımavna Kadısıoğlu Bedreddîn olayına değinirken, Âşıkpaşa tarihinin etkisiyle Bedreddîn'in saltanata karşı hurûç ettiği fikriyle, şöyle demekteydi:

"Şeyh'in hareketi adeta iddia-i hilâfet idi ki, asıl mesele, bunda hakkı olup olmadığının tahkikindedir: Malum olduğu üzere hükûmete müteallik olan "Kavâid-i Şer'iyye ve hükmiyye"ye herhangi mezhepten, hangi meslekten bakılsa hükümet için tayin olunmuş birçok istihkak yolları görülür: Fakat bu cihâd-ı istihkakın kâffesi hükûmetin münhal bulunması i'tibariyledir. Yoksa bir hükûmetin reisi mevcut iken üstünlük iddiasiyle hükûmeti elde etmeye kalkışmak en vâsih, en sarih anlamiyle isyandır..." (*Osmanlı Tarihi* Külliyatı Kemal, İkinci tertip Cild:3, 1327 baskısı, sahife: 52) Kemal'in yukardaki düşünceleri *İstikbal*'de çıkan makaledeki görüşten çok uzaklarda kaldığını göstermektedir.

***1868-1876 Tartışmaları* Arasındaki Fark**

İlk tartışmalarda millet meclisi fikri tüm tartışmacılar tarafından kabul edilmiştir. Yalnız izlenecek yol bakımından aykırılık vardır. İkinci tartışma döneminde ise, 1868'e nazaran gerici bir zih-

Vatan piyesinin Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu'nda temsili

niyet ortaya çıkmıştır. Yani, Kanun-ı Esasi taraftarları karşısında kayıtsız şartsız meşrûtiyet aleyhinde olanlar, II. Abdülhamid'in etrafını almışlardır ki, bu politikanın en hararetli taraftarı, koyu bir Midhat Paşa düşmanı olan Mecelleci ve tarihçi Ahmet Cevdet Paşa idi.

İşte 1868'den beri zaman zaman kendini gösteren meşrûtiyet fikri karşısında, Namık Kemal, artık bu sistemi savunan bir gazeteci olarak değil, üstdüzey bürokrat olarak karşımıza çıkmaktadır... bir taraftan Şurâ-i devlet üyesidir, bir taraftan da Kanun-ı Esasi encümeni üyesi.

Kemal ve Cumhuriyetçilik Fikri

Namık Kemal, Avrupa dönüşü arkadaşlarıyla çıkardıkları *İbret* gazetesinde, "cumhuriyet" fikrine karşı olmak üzere bir hayli makale kaleme almıştır.[18] Örneğin Kemal, "Viyana gazetelerinin, Kralların meydan verdiği savaşlardan kurtulunması için kavmiyet esasına göre Avrupa'nın ayrılarak cumhuriyetler kurulmasıyla savaşa engel olunabileceği düşüncesiyle bu fikir halka telkin ediliyor, diyorlar" görüşünden yola çıkarak "cumhuriyet" fikri hakkında şunları söyler: "Ne zaman bir isyan zuhur etmiş ise hükûmetin kendi namına olarak zuhur etmemiştir. Belki harekât ve suret-i icraatı aleyhine zuhur etmiştir. İşte bu dahi isbat eder ki halka efkâr-ı cumhuriyet yalnız rahatını aramaktan ileri gelir. Öyle ise halkın işini gücünü bıraktırıp da hükûmeti ıslahla uğraştırmaya mecbur etmeyecek olan hükûmeti düşünelim: düşünmeye hâcet yok... bizce bu hükûmet, İngiltere hükûmetidir" diyen Kemal, uzun yazısını şu satırlarla bitirmektedir: "... maksat ve esas fâsid olduktan sonra hükûmetlerin hiçbirisinin diğerinden farkı yoktur. Belki bir hükûmet-i cumhuriye yapmak, milleti bir müstebitin elinden alıp beş on müstebite vermek, demektir..."[19]

> Kanun-ı Esasi taraftarları karşısında kayıtsız şartsız meşrûtiyet aleyhinde olanlar, özellikle Cevdet Paşa II. Abdülhamid'in etrafında toplanmıştır.

Pàris 1870-1871 Komün Harekâtı ve Kemal

1870-1871 Paris komün harekâtı Avrupa Monarşilerinde protesto edilirken, zamanın Osmanlı Sadrazâmı Âli Paşa da, bu kervana bir emirnâmesiyle katılmıştır.[20] Bu emirnâmenin giriş kısmında "birinci enternasyonal"den sözedilerek, Paris hareketleri de bu şekle bağlanmaktadır. "... bunlara hemefkâr olan Komün takımının Paris şehrini giriftâr eyledikleri hâl-i mesâib-i iştimâl (Paris şehrini düşürdükleri musîbetler de) meydanda bulunduğundan maadâ cemiyet-i beşeriyeyi bir hâl-i vahşet ve behimiyyete ircâ ve ithal eylemek ade-

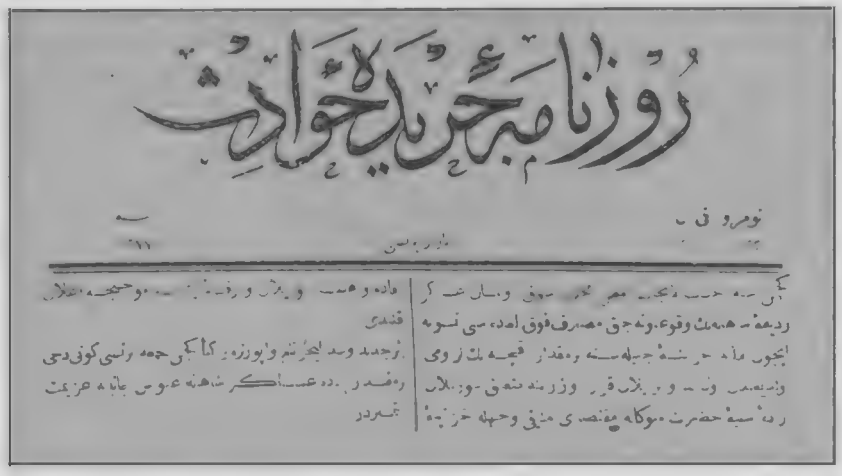

روزنامهٔ جریدهٔ حوادث

Ruzname-i Ceride-i Havadis *gazetesi*

بصیرت

Basiret *gazetesi*

ta haydutluk fiîl-i vazihini bir kaide ve tertip altına alarak ibâhe eylemek demek olmakla..." (cemiyet-i beşeriyeyi vahşet ve hayvaniyete dönüştürerek adetâ rezilâne hareketleri kural haline getirmek suretiyle ayıbı ortadan kaldırmak demek olmakla) diyerek, Paris Komün hareketcilerinin de mal ve kadında iştirakçilik fikirlerine yakalandıklarına işaret etmiştir. Ve bu nedenle bu tür fikirlerin Osmanlı devleti sınırları içerisine sızma ihtimallerini önleyecek tedbirlerin gerekli olduğunu bildirmiş bulunmaktaydı.

Oysa *İbret* gazetesinde, Kemal ve Reşat Beyler, Âli Paşa'nın yukardaki fikrine iştirak etmemişlerdir.[21]

Reşat Bey, 1870'lerde Paris'te bulunduğu sıralarda, Komün Harekâtını yakından izlemiş, ilgililerle görüşmüş, tanışmış ve bir hayli bilgi ile İstanbul'a gelmişti. Kemal ve arkadaşları *İbret*'i çıkarmaya başlayınca, gazetenin 3. sayısındaki yazısında, Reşat Bey mal ve kadında iştirakçiliği ana ilke olarak tanımış olduğunu ileri sürdüğü "komünizm"i kabul etmeyerek, Paris harekatının bununla bir ilgisi olmadığı görüşü üzerinde ısrar ile durmaktadır ve bu nedenle hareketi sempati ile karşılayarak, şöyle diyordu:

"Vakıa komün maddesinden müştak olan komünist kelimesi iştirâk-i emvâl ve ıyâl (eş) fikr-i fâsidinde bulunan bir iki bedbahta isim olmuş ise de, bunu tâmim ile komün taraftarlarına dahi komünist demek ve komünist ile komünalisti fark edecek kadar Fransızca bilmeden Fransa'nın ahvâli hakkında beyân-ı mütalâaya kalkışmak cehaletten hasıl olma gayet maskara bir cesarettir."

Ve aynı "Devâir-i belediye taraftarânı" başlıklı bu yazısında, Reşat Bey, komüncüler hakkında geniş bilgi verdikten sonra onların tutumlarını, şöyle anlatır: "Bunlar iki ay kadar Paris'te hükûmet ettiler. İştirâk-i emvâl kaide-i fâsidesini icrâ eylemek şöyle dursun, parasını peşin vermeden kimseden bir habbe aldılar mı? Ve Fransa bankasında milyonlarca akçe mevcut ve idaresi kendi ellerindeyken bir akçesine dokundular mı? Para lâzım oldukça Paris şehri namına senet vererek cüz'î birşey aldılar. Anın da cümlesi idare-i belediyeye ve askere sarf eyledikleri divân-ı harbte muhakeme oldukları zaman sâbit oldu. Hal böyleyken anlara iştirâk-i emvâl taraftarı demeğe hakkaniyet razı olur mu?"

Bu suretle Reşat Bey, komün taraftaranını komünistden ayırarak, Versay Hükûmeti'nin zulüm ve vahşeti karşısında, Âli Paşa'ya karşıt, hareketçilerin savunmasını yapıyordu.

Reşat Bey'in bu makalesi üzerine, Ahmet Midhat Efendi, *Basiret* gazetesinde *"İbret"*e teşekkür" başlıklı yazısıyle *İbret*'i şöyle övmekteydi: "Devâir-i belediye tarafdarânı serlevhasiyle *İbret*'in 3. numarasındaki bend (makale) kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle okundu. Devâir-i belediye tarafdarânını müdafaa yolunda söylenilen sözler o kadar doğru ve o kadar haklıdır ki, âferin *İbret*. Bu himmetine şimdi ve bu gibi dakiyk davalar üzerine bundan böyle sarfedeceğin himmetlere de yine şimdi yani peşin olarak teşekkür ederiz."

Ahmet Midhat Efendi, *İbret*'e bu teşekküründen sonra "Devâir-i belediye tarafdarânını iştirâk-i îyal ve emvâl buhtaniyle" suçlamak isteyenlere çatarak komünizme ve fakat aynı zamanda emeğin hakkının sömürülmesine de karşı bir düşüncede olduğunu açıklamış oluyordu. Ve 1870-1871 Paris komün hareketlerini bu bakımdan, tıpkı Reşat Bey gibi savunmakta ve Thiers kuvvetlerinin vahşiyâne hareketlerini, özgürlük adına protesto etmekteydi.[22]

Âli Paşa

Oysa Beyoğlu'nda çıkan Fransızca "Phare de Bosphore" gazetesi, iki noktada *İbret*'e bütün gücüyle hücum etmekteydi. Bu noktalardan birincisi, Çarlık Rusyası'nın Fransa ile 1807'de yapmış olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine olan "Tilsitt" anlaşmasıydı. Gûyâ *İbret*'in bu antlaşmayı öven Fransızca bir makaleyi Türkçeye çevirerek yayınlamış olduğu iddiası idi. İkinci nokta ise, *İbret*'in, Paris komün hareketçilerini savunmaları nedeniyle onlarla aynı düşüncede bulunduğu, dolayısiyle komünizmi desteklediği savı idi.

Kemal ve Reşat Bey'ler, Beyoğlu gazetesinin bu savlarına, "Reddiye" başlıklı müşterek bir yazışiyle yanıt verdiler. Onlara göre, ilk iddia, özetle, tamamiyle hayal mahsulü idi. İkincisine gelince: "Kanları Paris sokaklarında sel gibi akan komün hareketçilerinin inançlarında haklılık ve isnat edilen suçların da haksızlığına dair ikibuçuk sütun kadar deliller gösterilmiştir"[21] diyerek, yanıtlarına devam ettikten sonra "Reddiye" şu satırlarla bitmektedir: "Phare de Bosphore şurasını bilmek zorundadır ki, iftira etmekteki kudretinin herkesin gözü önünde olan bir gazeteye bu kadar söz isnat edecek dereceye götürmekte hiçbir güzellik yoktur."[23]

İşte, *İbret*'in yukarıdaki görüşlerine bakarak, zamanımızda da bazı araştırıcı ve düşünürler, Kemal'i, bir sosyalist gibi kabul etmişlerdir. Bunların başında Cerrahoğlu Kerim Sadi gelir. Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı* isimli yapıtında, Kemal ve Reşit Bey'lerin "Reddiye"sinden sözettikten sonra, bu konuda, şu sonuca varıyordu: "Görülüyor ki, Namık Kemal'in komün karşısındaki ideolojik durumu, faraza bir Mazzini'yle kıyasla çok ilgilidir. Namık Kemal (büyük demokrat) Mazzini gibi, sadece yermekle yetinmiyor; onun savunmasını yapıyor ve böylece ileri fikirleri savunan Avrupalı yazarın ve en ünlü sosyalistlerin safına katılmış oluyor."[24]

Oysa, Namık Kemal, *İbret*'in 125. sayısındaki, İtalya halkının Kral Emanuel'e karşı ayaklanmalarını yeren makalesinde, İtalyan halkının cumhuriyet ilân etmek çabasında olduğuna işaret ederek, şöyle demekteydi: "... bunların ilân etmek istedikleri Cumhuriyet nev'umâ (bir derece) komün cumhuriyeti gibi birşey olup halbuki bu komün cumhuriyetini âdetâ fetret (hükümetsizlik, kargaşalık) nazariyle görmüş ve herkes andan istikrah (nefret) eylemiş olduğundan erbâb-ı cumhur şimdiki halde kaç nüfustan ibaret ise bunların

Fuad Paşa

çoğalmasına imkân görülemez. Zira bu fikre hizmet edenler aklı başında adamların tahsîn (beğeni) ve takdirlerini kazanamayıp bilâkis haklarında nefretlerini davet ederler."

Kemal'in komünizm hakkındaki daha açık düşüncelerini yine *İbret*'te yayınlamış olduğu "Vatan" başlıklı makalesinde görmekteyiz.[25] Bu yazısında, Kemal, birkaç satırdan sonra şöyle başlar: "Tecrübe namına taharri-i hakikatle me'lûf olanlarda ise aradıklarını maddiyat içinde bulmaya hasr-ı nazar etmiş birtakım esbâb-ı muahaze görülür ki, dünyada lemsi ve müşahedesi nâ kabil her ne var ise mevhum veya ma'dun tutmak isterler, umumun menfaatinden başka hak, efradın ihtiyatından başka ahlâk tanımazlar. Tasarrufa sirkat, verasete gasp, nikâha esaret namı verirler."

Kemal'in çok uzun olan bu yazısı, gerek kendisinin gerekse *İbret*'in komünizme tamamiyle karşı olduklarının en belirli belgesidir.

Osmanlı Hânedanı, Kemal ve Hürriyet Kasidesi

I- Kemal'in oğlu Ali Ekrem'in "Hürriyet" adını verdiği kaside, V. Murad'ın tahta çıktığı ve bu konudaki Hatt-ı Hümâyunun ilân edildiği 2 Haziran 1876 gün ve 226 numaralı *Vakit* gazetesinde, ilk defa yayınlanmıştır; kasidenin başlığı "Besâlet-i Osmaniye ve hamiyyet-i insâniye"dir, ki Osmanlı cesareti insanlık hamiyyeti anlamına gelir. Kemal'in kasidesine koyduğu bu isim dahi, onun Osmanlılık tutkunluluğunun belirli bir kanıtıdır. Tüm düzyazılarında ve "alaf-ranga" yazılmış, zamanının kuşakları ve daha sonrakileri üzerinde derin etkiler yaratmış olan o coşkulu şiirlerinde terennüm ettiği vatan ve hürriyet aşkı, Osmanlı Hânedânı egemenliği altında mutlu bir yaşamın hasretini çekmektedir. Onun düşmanlığı, saltanata karşı değil, özellikle Âli ve Fuad Paşa'lara karşı olduğu, gazete ve dergilerde çıkan yazılarından açıkça anlaşılır. Hele şu iki şiiri bu fikrimizi ne güzel ifade etmektedir:

"Sadr-ı Âli geberirse bu sene/Dinleyin nushumu ey vârisler/Vermeyin pâre mezâr ü kefene/Na'ş-i murdârını seylâba atın/sürütürler köpeği öldürene..."

İkinci şiir: "Acımaz mı bakıp ahvâli perîşânımıza/Dil ü cân ile seven devletini, milletini?/Nice zâr olmayalım saltanatın hâline kim/Nice demdir çekiyor Sadr ü Fuâd illetini..." (Sadettin Nüzhet, *Namık Kemal, Hayatı ve Şiirleri*, 1933, s.218 ve 222).

II- Namık Kemal, Midhat Paşa ve Osmanlı Hânedanı: Kemal, Midhat Paşa sürgündeyken, kendisinden özel mektuplarında yalnız bir kere sözeder. O da, Abdülhak Hâmid'in, Paris'ten Midilli'ye yazdığı uzun mektubunun son kısmında, babasının dayıoğlu Ahmed Vefik Paşa ile Midhat Paşa'yı mukayese ederek, Midhat Paşa aleyhinde ağır suçlamalarda bulunmuş olmasıdır.[26] Bir diğer mektubu da, Mithat Paşa affedilerek Suriye valisi olduğu sıralarda yazdığı mektubdur ki,[27] her ikisinde de Mithat Paşa'nın savunmasını yapar. Ama Kemal, yukarda sözü edilen mektuplarındaki düşüncelerinden başka, Midhat Paşa hakkında hiçbir şey yazmamıştır. Oysa Midhat Paşa'nın tutuklandığı, mahkemeye verilerek "idamına karar verildiği" 17 Mayıs 1881-8 Temmuz 1881 tarihlerinden kısa bir süre sonra, Kemal'in, Abdülhamid'e gönderdiği 2 Ekim 1881 tarih-

Zamanının kuşakları ve daha sonrakiler üzerinde derin etkiler yaratmış olan o coşkulu şiirlerinde terennüm ettiği vatan ve hürriyet aşkı, Osmanlı hânedânı egemenliği altında mutlu bir yaşamın hasretini çekmektedir.

li mektubunda, kendisine tevcih edilen "Rütbe-i bâlâ"ya teşekkür eder[28]. 3 Haziran 1882 tarihli mektubu ile kızının evlendirileceğinden sözederek oğlu Ali Ekrem'in tahsili için Avrupa'ya gönderilmesine müsaade buyurulmasını istirham eder.[29] Ve nihayet, Midhat Paşa'nın öldürüldüğü 7-8 Mayıs 1884 tarihinden sonra 4 Ekim 1884 tarihli mektubu ile de, Abdülhamid'in şeker bayramını kutlamaktadır. Ve fakat, kendi deyimiyle, "müdâhane ve hatta hafifce politika mi'zâcına mugayeret eden..." Mithat Paşa için, önündeki ak kâğıda kaleminden bir tek satır dahi düşmemiştir.

Sonuç

Yukarıdan beri sergilenen ve bu yazının dışında kalan diğer tüm yazı ve eserlerinde, Kemal'e âit düşünce ve tutkular, onun hakkında en kesin kanıtlardır. Bu belgeler ışığında Namık Kemal için diyebileceğimiz; Sadettin Nüzhet'in şu yorumudur:

"Namık Kemal bir şiir yazıyor ve o şiir derhal tanzîr (bir şiirin mânâca, şekilce benzerini yapma) ediliyordu. Muharrirler ve şairler üzerinde onun muhakkak surette derin tesirleri olmuştu. Fakat bu tesirler, ancak Osmanlılığın inkırazına kadar devam edebildi.

Bütün vicdaniyle Osmanlılığa bağlı kalan, bilhassa vatanî şiirlerinde Osmanlılığı terennüm eden Namık Kemal'in Büyük Gazi inkılâbından sonra bir tesir bırakmasına imkân yoktur.

Evet! Namık Kemal, muasırı olan Osmanlı padişahlarından kimseyi medhetmemiştir; fakat onun milliyet hislerine tamamen yabancı kalan ve ümmet telâkkilerini aşılayan vatanî şiirleri, Osmanlılığın ma'nevî şahsiyetine sunulan kasidelerden başka birşey değildir.

Namık Kemal'in vatanî hangi şiirini okursak bulacağımız öz, "Osmanlılık"-dan başka birşey olamaz. Bu yüzdendir ki, onun şiirleri, telkin kudretini büsbütün kaybetmiş ve tamamiyle tarihin malı olmuştur.

Eğer Kemal, romanda, tiyatroda bir fevkalâdelik gösterseydi, Osmanlılık mefkûresini terennüm eden yazıları haricindeki nazım ve nesirlerine de başka bir renk vermeye muvaffak olsaydı, hiç olmazsa bunlarla münevver sınıf arasında yaşamak hakkını kazanırdı. Fakat bu eserleri de ancak memleketin bu vadide ilk mahsülleri olması itibariyle kıymetlidir... ve bu eserler, ancak Türk edebiyatında roman ve tiyatronun nasıl başladığını öğrenmek isteyenler tarafından okunacaktır.

Bugün Namık Kemal'in lisan noktasından da yaşamasına imkân yoktur. Eski şiirlerini bir tarafa bırakalım: o gün için yeni olan Kemal üslûbu da bugün tamamiyle eskimiştir. Son dil inkılâbından sonra Namık Kemal'in, değil halk arasında, hatta münevver zümre arasında eserleriyle yaşaması mümkün olamıyacaktır. O ancak tarihçilerle, Türk lisanının tekâmülünü ta'kip edenler arasında ölmeyecektir." (Sadettin Nüzhet, *Namık Kemal, Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1933, s.138-139)

Sadettin Nüzhet'in yukarıya aldığımız yorumunda geçen, sanatın (nazım, nesir, roman, tiyatro) kolları yanında, "çeşitli konularda makaleleri" deyimi de konulduğu zaman, bizim konumuz yönünden de, Sadettin Nüzhet'in yorumu geçerli olur, sanırım. □

Not: Yazıda geçen belgeler, henüz yayınlanmayan "Türkiye'de Fikir Hareketleri -Ekonomik, Sosyal, Siyasal Yönleriyle- 1838-1900" çalışmamdan alınmıştır. N.K.

* Abdülâziz tarafından okutulan Şura-yı Devlet'e dair Hatt-ı Hümayun nedeniyle Hayrettin Bey'in (Dorian Corie)de yazmış olduğu yorumu kasdediliyor.

[1] 6 Şubat 1877 günü İzzettin vapuru ile
[2] 19 Mart 1877 günü Dolmabahçe sarayında
[3] 14 Şubat 1878 günü
[4] Midhat Paşa'nın Suriye valiliğine atandığı haberi *Vakit* gazetesi, 1100 no. ve 12.10.1878 tarihli sayısı.
[5] 4 Ağustos 1880 günü İzmir'de vazifeye başlamıştır.
[6] Haber 17 Mayıs 1881 günlü İstanbul gazetelerinin ikinci baskı anlamına gelen ilâvelerinde yayınlanan bir hükümet bildirisiyle kamuoyuna ilan edilmiştir. *Vakit* gazetesi, No.2000, Tarih 18.5.1881.
[7] Yıldız Mahkemesi, işe 27 Haziran 1881 Pazartesi günü başlamıştır. Duruşmalar üç gün ve altı celsede devam etmiş, Midhat Paşa çoğunlukla îdama mahkûm edilmiş, Temyiz tetkikatından sonra karar 8 Temmuz 1881 günü oybirliği ile onaylanmıştır.
[8] Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s.317
[9] Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s.324
[10] Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Yıldız Mahkemesi*, s.324
[11] *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, No.584, Ta.30 Nisan 1868
[12] *Mecmua-i Maarif*, gazetesi, No.56, Ta. Muharrem 27, sene 1285
[13] *Hürriyet* gazetesi, No.1, Ta. Rebiülevvel 9, sene 1285 ve No.4, Ta. Rebiülevvel 30, sene 1285.
[14] *Hürriyet* gazetesi, No.(12-22), Ta. 14.9.1868-23.11.1868
[15a] *Mecmua-i Maarif* gazetesi, No.158, Ta. Cemadiülâhir 23, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.160, Ta. Cemadiülâhir 26, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.168, Ta. Receb 8, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.164, Ta. Receb 3, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.165, Ta. Receb 4, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.172, Ta. Receb 14, sene 1285
Mecmua-i Maarif gazetesi No.173, Ta. Receb 15, sene 1285
[b] *İstanbul* gazetesi, No.409, Ta. Cemadiülâhir 28, sene 1285
İstanbul gazetesi, No.417, Ta. Receb 11, sene 1285
İstanbul gazetesi, No.418, Ta. Receb 12, sene 1285
[c] *Terakki* gazetesi, No.102, Ta. 11.3.1869, Başlıksız
Terakki gazetesi, No.103, Ta. 16.3.1869, Başlıksız
Terakki gazetesi, No.104, Ta. 19.3.1869, Başlıksız
[ç] *Hürriyet* gazetesi, No.37, Ta. 8.3.1869, "Hürriyet"
Hürriyet gazetesi, No.43, Ta. 19.4.1869, "Terakki'ye yanıtlar"
Hürriyet gazetesi, No.47, Ta. 17.5.1869, "Terakki'ye yanıtlar"
Hürriyet gazetesi, No.49, Ta. 31.5.1869, "Terakki'ye yanıtlar"
Hürriyet gazetesi, No.54, Ta. 5.7.1869, "Terakki'ye yanıtlar"
[16] Birinci Grup Gazeteler: *İstikbal*, No.116, Redi bâtıl, Ta. 29 Mayıs 1876
İstikbal, No.115, Şûrâ-i ümmet, Ta. 27 Mayıs 1876
İstikbal, No.116, Devlet-Millet, Ta. 29 Mayıs 1876
İstikbal, No.155, Varaka, Ta. 17 Temmuz 1876
İstikbal, No.157, Kuvvetimizden İstifade, Ta. 19 Temmuz 1876
İstikbal, No.158, Temyiz Lâzım, Ta. 20 Temmuz 1876
İstikbal, No.159, Ömr-i İnsan, Ömr-i Devlet, Ta. 21 Temmuz 1876
Vakit, No.236, Ta. 2.6.1876, Te'min-i Efkâr-ı Umûmiyye
Vakit, No.238, Ta. 4.6.1876, İstibşar
Vakit, No.289, Ta. 1.8.1876, Lisân-ı hâl
Sabah, No.83, Ta. 19.5.1876, başlıksız
Sabah, 90, Ta. 27.5.1876 başlıksız
Sabah, No.91, Ta. 28.5.1876, başlıksız
Sabah, No.92, Ta. 29.5.1876, başlıksız
Sabah, No.93, Ta. 31.5.1876, Millet Meclisi ve İstibdat Hakkında
Sabah, No.126, Ta. 8.7.1876, başlıksız
İkinci Grub Gazeteler:
Basîret, No.1834, Ta. 11.3.1876, Millet Meclisi
Basîret, No.1835 Ta. 13.3.1876, Matbaamıza Gelen Varakadır
Basîret, No.1835 Ta. 13.3.1876, Hürriyet-i Tamme
[17] *Basîret* gazetesi, No. 1831, Ta. Cemâdiülevvel 13, sene 1293/8.3.1876, "Teceddüd"
Basîret, No.1833, Ta. 10 Mart 1876, "Etvâr-ı Hükûmet"
Basîret, No.1841, Ta. 20 Mart 1876, "Hakikat"
[18] *İbret* gazetesi, No.115, Ta.1.3.1289, "Avrupa'da Cumhuriyet Fikri"
İbret, No.116, Ta. 3.3.1289, "İtalya Hakkında"
İbret, No.120, Ta. 21 Muharrem 1290, "Ahvâl-i Umûmiye"
İbret, No.125, Ta. 25 Muharrem 1290, "İbretin Mülâhazası"
[19] *İbret*, gazetesi, Avrupa'da Cumhuriyet Fikri, No.115, Ta. 2.3.1289
[20] *Muharrerât-ı nâdire*, Cild:1, s.(38-39)
[21] *İbret* gazetesi, No.3, Ta. 5.6.1288, "Devâir-i Belediye Tarafdârânı"
[22] *Basîret*, No. Ta.
[23] *İbret*, No.8, Ta. 12.6.1288, "Reddiyye"
[24] Cerrahoğlu, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, s.283
[25] *İbret*, No.121, Ta. 22.3.1873
[26] *Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, cild:II, İst. ve Midilli mektupları, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1969. s.375
[27] Aynı eser, cild: III, s.17
[28] Aynı eser, cild: III, s.97
[29] Aynı eser, cild:II, s.146

Namık Kemal'in Bektaşiliği ve Masonluğu*

İRÈNE MÉLİKOFF

HANGİ ülkede olursa olsun, bütün kültürel gelişim hareketleri içinde, edebiyat, hep ön plânda gelen bir rol oynamıştır; fikir hareketlerinin ilk saflarında yer alan yazarlar, yeni akımların sözcüleri olmuşlardır. Türkiye için de doğrudur bu. Türkiye'de, ülkenin sosyal ve kültürel gelişmesinde bir rol oynamış yazarlar arasında, Namık Kemal, en önemli kişi olarak görülmüştür; modern Türk edebiyatının babası diye bakılır ona. Namık Kemal, Avrupa'dan gelen türleri ilk kez uygulayan ve bir edebî yenilik gereksinmesi duyan insan olsa da, içinde doğduğu manevî dünyaya derinden derine bağlı kaldı yine de; yani, Osmanlı yurduna sadakatini sürdürdü hep. Manevî bakımdan kendisini sufî tarikatlar dünyasına bağlayan göbek bağını hiçbir zaman koparmadı; tarikatlar arasında en çok Türk olanına, kaynaklarını halk tabakalarından, Türkiye'nin Anadolu'ya girişlerinin ilk yüzyıllarından alan Bektaşiliğe bağlılığını özellikle belirtmeli.

Sufîliğe doğru eğilimler, ailesinde daha önceden vardı. Gerçekten, Namık Kemal, bir Bektaşi ailede dünyaya geldi.[1] Bektaşiliğini, büyük bir olasılıkla ailesine, ana tarafından borçlu; çünkü, Namık Kemal, hayatının ilk 19 yılını -böylece yetişme dönemini- annesinin babası Abdûllâtif Paşa'nın yanında geçirdi. Abdûllâtif Paşa, valiydi. Namık Kemal'in soylu, ama varını-yoğunu yitirmiş bir aileden olan babası Mustafa Âsım Bey, kayınpederine bağımlı bir halde yaşıyordu.[2] Böylece, genç Namık Kemal'in eğitimini yönlendiren Abdûllâtif Paşa olmuştur. Namık Kemal, ilk şiir deneyimlerini bu dönemde yaptı. Abdûllâtif Paşa'nın yönetiminde Farsça ve Arapça öğrendi ve Osmanlı tarihi ile tanıştı. Bundan şu sonuca varabiliriz: Kemal, genç yaşından başlayarak entelektüel gelişmesine damgasını vurmuş olan Bektaşi etkisini ailesinde ana tarafına borçludur.

Namık Kemal

1885'te, Namık Kemal henüz 15 yaşındayken, Abdûllâtif Paşa, Kars'tan sonra Sofya'ya kaymakam tâyin edildi. Namık Kemal, ilk şiir denemelerine işte bu Sofya'da başladı. Gençliğinin şiir defterlerinde, Klasik İran ve Arap yazarlarının etkisinde yazılmış *gazeller* ve *nazireler* bulunuyor; bunlar arasında, özellikle hayli çok sayıda *Kerbelâ mersiyesi,* yani Kerbelâ şehitlerine dökülen gözyaşlarını dile getiren şiirler de var. Bu bir şiir türüdür ki, İran edebiyatında pek gelişmiştir; ancak, Türk edebiyatı da ondan geri kalmış değildir; nitekim, en güzel Kerbelâ mersiyeleri Fuzulî'nindir, onun şaheserlerinden biri olan *Hadikatüssuada* (Mutluluğa Ermişlerin Bahçesi), haksız ve zalimce öldürülmüş Kerbelâ şehitlerine duyulan acıları dile getirir. Kerbelâ mersiyelerinin dışında, Namık Kemal'in şiir defterlerinde, Ali aşkıyla dolup taşan mısralar görülüyor: Örneğin, *Şahımdır Ali;* ayrıca Eşref Paşa'nın *Aleviyiz* diye başlayan bir gazeline nazire.[3]

Liberal, hoşgörürcü ve herkesçe be-

nimsenmiş töre ve inançlar karşısında bağımsız düşünceleriyle tanınmış olan Bektaşi tarikatı, ezilmişleri desteklemesi dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nda entelektüel yaşamı etkilemiştir; ve bu destek, şiir ve müzik olarak, sanatsal biçimlerde kendini göstermiştir. Bu ezilmişler topluluğunun, her şeyden önce mistik ve dinsel bir niteliği vardı; çünkü bu topluluk, vaktiyle Kerbelâ ovasında katledilmiş olan şehitlere dökülen gözyaşlarından doğmuştu; ancak, daha sonraları, bu dinsel hak davası siyasal bir renk kazandı ve şehitler, her türden adaletsizlik ve baskıyla karşılaşan herkes için bir simge haline geldi.

Namık Kemal, böylece, çocukluğundan başlayarak, bu düşüncelere hazırlanmıştı. Avrupa'nın etkisi altında tanımayı öğrendiği liberal, hoşgörürlükçü, çeşitli ırk ve sosyal sınıflar arasında eşitliği dile getiren ülküler, böylece onda yalnız uygun değil, aynı zamanda daha önceden iyice hazırlanmış bir zemin buldu.

Öte yandan, Bektaşiler, 1826'dan beri gizliliğe itildikleri için, Masonlar nezdinde bir destek buldular. Masonlarla aynı ülküyü paylaşıyorlardı: Yani liberalizm, hoşgörürlük, herkesçe benimsenmiş töre ve inançlar karşısında bağımsızlık *(non-conformisme)* ve ruhbana karşı oluş.[4]

Bektaşi tarikatı, öteki Türk tarikatları içinde, halka en yakın olanıydı; çünkü, mensuplarının büyük çoğunluğu, okur-yazarlığı olmayan halk kitlelerinden geliyordu. Aynı zamanda, bütün tarikatlar içinde en fazla "Türk" olanıydı; çünkü, törenleri sırasında yalnız Türkçe kullanılıyordu. Öte yandan, pek zengin şiiri, müziği ve şarkılarıyla, kültürel yaşama da katılıyordu özellikle. Bektaşi edebiyatı, halk edebiyatının önemli bir dalını oluşturur ve bu yanıyla da, Türk edebiyatının yenileşmesinde büyük rol oynamıştır. İnanışlarının hak mezhep dışı *(hétérodoxe)* bir nitelik taşımasından dolayı koğuşturulup zulme uğrayan Bektaşiler, bunun da etkisiyle, temelde liberal düşüncelere yatkın idiler. Kentsel merkezlerin Bektaşi *tekke*lerinin, bu öncü düşünceleri, müzikte, şarkıda ve şiirdeki kültürel zenginliklerinden dolayı, mensupları arasında liberal aydınlar vardı; bu aydınlar, Osmanlı reform hareketlerinde, Masonluğun Avrupa'da aydınlıklar yüzyılında oynadığı role benzer bir rol oynadılar.[5]

Masonluk, Türkiye'de XVIII. yüzyıldan başlayarak, Avrupa'da ortaya çıkışından pek az sonra biliniyordu; hareket, özellikle Mustafa Reşit Paşa döneminde önem kazanır. Fransa'da birçok kez elçi olarak görev yapmış olan Mustafa Reşit Paşa, İngiltere'de, yakın dostu ve daha sonra Bâbıâli nezdinde elçi olacak olan Lord Stratford Canning ile beraber Mason olmuştu.

Kırım Savaşı sıralarında, Masonluk Türkiye'de genişleyip yaygınlaştı. İngiliz ve Fransız localarının arttığını görüyoruz. İstanbul masonları, bir Fransız locası kurmak için, Fransa Maşrık-ı Âzâm'ı (Büyük Doğu/Grand Orient) ile temas kurarlar; loca, bu kuruluşa bağlı olacaktı. Böylece, 1858'de Boğaziçi Yıldızı doğar; arkasından da, 23 Mart 1863'te Doğu Birliği. 1865'te bu loca, kapılarını Müslümanlara da açar ve Türkçe toplantılar yapar. Üyeleri arasında, siyasal ve dinsel birinci derecede şahsiyetler görüyoruz; seçkin Osmanlı aydınları, bu locada alabildiğine temsil edilmektedir.[6]

Bektaşilerin Masonlukla yakınlık kurmaları da -bir olasılıkla- bu sıralardadır; ancak, bu konuda eğilim, bu tarihten çok daha önce, kuşkusuz 1839'da Tanzimat'ın ilanından sonra başlamış görünüyor; ya da bu eğilim -belki- daha da önce, Bektaşiler koğuşturulup zulme uğradıkları ve kendilerine kapılarını açacak bir ocak bekledikleri günlerde başlamıştır. Üyeleri, entelektüel ve liberal seçkinler arasından gelen Bektaşilik, Osmanlı İmparatorluğu'nda, vaktiyle Masonluğun XVIII. yüzyılda Avrupa'da oynadığı role benzer bir rol oynamıştır. Ancak, burada sözkonusu olan Bektaşiler, doğaldır ki, kentlerdeki Bektaşiler olup, köylerde Alevî adıyla anılan Bektaşiler değildir. Her iki grup arasında, gitgide derinleşecek ve kaynağı da sosyal olan bir bölünme olacaktır.

1867'den 1869'a kadar, Müslümanların, gitgide artan sayıda Doğu Birliği'ne girdiğini görüyoruz; o sıralarda loca başkanı üstad Louis Amiable'dır ve Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa tarafından da desteklenmektedir.[7] Bir başka Mısırlı prens, Mustafa Fazıl Paşa'nın akrabası Said Halim Paşa, *Şûrâ-yı Âl-i Osmanî* adıyla Osmanlı locasını kurdu; bu loca, Maşrık-ı Âzâm'a bağlıydı. Prens Mustafa Fazıl Paşa, Doğu Birliği'ni terkederek Şûrâ-yı Âl-i Osmani'ye girdi ve arkasından da önemli sayıda Mısırlı bir üye grubunu sürükledi. Prens Said Halim Paşa, bu locanın birinci başkanı oldu ve aynı locada, Mustafa Fazıl Paşa da önde gelen bir rol oynadı.[8] Öte yandan, Mustafa Fazıl Paşa, Namık Kemal'e pek bağlıydı ve ona Avrupa'da bulunduğu sırada yardım etmişti.

Bununla beraber, Namık Kemal'e, bu locada değil, *I Proodos* (İlerleme) adını taşıyan bir Yunan locasında rastlıyoruz. Bu Yunan locası, Maşrık-ı Âzâm'ın Yüksek Kurulunun verdiği yetki sayesinde, 28 Ocak 1868'de İstanbul'da kurulmuştu. Birinci başkanı Alexandre İsınyrides oldu; ancak, 31 Aralık 1870'te başkanlık Cleanthi Scalieri'ye geçti ve onun zamanındadır ki, loca büyük bir gelişme içine girdi. Çoğu Yunanlı olan Hıristiyanların yanı sıra, Sarayda ve devlette büyük makam sahibi pek önemli Müslüman şahsiyetler de görüyoruz bu locada. Locanın yerleşmesine göz kulak olan Louis Amiable gibi, Cleanthi Scalieri de, imparatorlukta çeşitli milletlerin aynı çatı altında kardeşçe bir arada yaşamalarından yanaydı; Doğu Birliği'nde olduğu gibi, toplantılara Türkçeyi o da soktu. 1872 Ekim'inde, bu locada, 19'u Türk olan 68 üye bulunuyordu. Bu Türkler arasında okuduğumuz bir ad da şu: "Kemal, Mehmed Namık, edebiyatçı."[9]

Ne var ki, 20 Ekim 1872'de, bu listeye, pek önemli bir yeni üye eklenir: Sultan Abdülmecid'in büyük oğlu Prens Murat'tır bu ve Louis Amiable'ın evinde, alabildiğine gizlilik içinde masonluğa girmiştir. Aynı yılın 8 Aralık toplantısında, Prens 2 ve 3'üncü sembolik dereceleri aldı. Kısa bir süre sonra, kardeşleri Nureddin ve Kemalettin Efendiler de bu locaya kabul edildiler.

Prens Murad'ın, Scalieri ile dostluk ilişkileri vardı. Üye olduğu içindir ki, 1876'da, V. Murat, akıl hastalığı gerekçesiyle tahttan uzaklaştırılıp da II. Abdülhamit mutlakiyetini kurmaya başladığında, bu dostluk ilişkisi Scalieri'nin düşüşüne yol açtı. Masonluk gibi liberal bir kuruluşa bağlı olmak, otoriter ve otokrat bir rejimde, hem tahttan düşen sultan, hem de Cleanthi Scalieri, hem de her ikisiyle dostluk ilişkisi olan Namık Kemal için tehlikeli bulunuyordu.

Masonluğa girdiği aynı yıl, Prens Murat, Namık Kemal'in girişimi üzerine, Midhat Paşa'yla temas kurdu. Prens, böylece locadaki üyeler arasında en samimi yardımcılarından kimi insanları buluyordu. Daha sonra, Abdülhamid, Murad'ı, Scalieri ve onun, aralarında Namık Kemal'in de bulunduğu yakın arkadaşlarıyla birlikte hükümete karşı komplo kurmakla itham edecektir.[10]

Masonluğun güttüğü ülkü, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde tanımlanandı: Yani, ırkı ya da dini ne olursa olsun, bütün insanların özgürlüğü ve hukuk bakımından eşitliği. Mason locaları, bu hakların korunmasına çalışıyor ve imparatorluğun çeşitli milletleri

Said Halim Paşa

V. Murad

arasında anlaşmanın sürdürülmesine gayret ediyorlardı. İşte, I Proodos'un 28 Mart 1868'de kuruluş toplantısı tutanağının bize öğrettiği; o tutanakta şöyle deniyor: "Bâtıl itikatlarla mücadele, sayısal ve dinsel görüş farklılıklarından doğan kinlerin yatıştırılması, insanları kardeşliğin çözülmez bağlarıyla birleştirmek; önerdiğimiz amaç budur."[11]

Namık Kemal'in, uğrunda bütün yaşamını feda ettiği özlem ve ülkülere öylesine uygun bir amaç taşıyan bir harekete katılmasında, şaşılacak bir şey yoktur.

Bununla beraber, şu noktayı saptamak da ilginç: Namık Kemal, masonluğa hiç kuşkusuz Avrupa'da bulunduğu sırada girmişti; ancak, bir Fransız locası değil, Maşrık-ı Âzâm'a bağlı bir Yunan locası idi bu. Göze ilk çarpan nokta da şu: İngiliz masonluğuna girmiş Mustafa Reşit Paşa, Midhat Paşa ya da Prens Mustafa Fazıl Paşa gibi ünlü Türk masonlarının tersine, Namık Kemal Fransız Maşrık-ı Âzâm'ına bağlı bir locaya girdi. Bu bizi şu varsayıma götürüyor: Namık Kemal, Fransa'da bulunduğu sırada masonluğa girmiş olmalı.[12]

Dikkati çeken bir ikinci nokta da şu: Namık Kemal, İstanbul'a döndükten sonra, bir Yunan locasında yeniden gözüküyor. Belki, Cleanthi Scalieri ile olan dostluk ilişkileri, bunda rol oynamıştır; bununla beraber, bu seçim, Namık Kemal'in düşüncelerine uygun görünüyor. Gerçekten, Batı'ya olan hayranlığına ve Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirmeye çalışanlara sağladığı desteğe rağmen, şunun farkındaydı: Batı'nın girişi, imparatorluğu Avrupa'ya bağımlı bir devlet haline düşürecekti. İlerleme ve reform arzusuna rağmen, Namık Kemal, bir bütün olarak Osmanlı yurduna derinden derine bağlı idi. Ülküsü, bir modern devletti; ama bu devlet, İslâm gelenekleri içinde olumlu ne varsa koruyacaktı; Doğulu kalacaktı bu devlet; Müslümanları olduğu kadar Hıristiyanları da içine alan bir Osmanlı yurdu olacaktı ve bütün bunlardan dolayı, istilacı Batı'ya karşı bir denge sağlayabilecekti.[13]

Böylece, eğitiminin bir parçası olan dinsel ve sufî temel, Namık Kemal'in bütün yaşamı boyunca kendini hissettirmiştir. Gençlik mısralarında dile getirdiği ilk Bektaşi heyecanları, ruhunun derinliğinde, atalarının dinine kendini hep bağlı yapıp çıkmıştır. Namık Kemal'in ülküsü, Bektaşi geleneğinin öğrettiği hemcinsine sevgi, hoşgörü ve gönül yüceliği idi; ilerleme ve modernizm arzusuna rağmen, kökenine hep bağlı kaldı o. □

* Derginin notu: Bu makale, "Türkiye Aydınlarıyla Dayanışma Girişimi"nin, Namık Kemal'in 100. ölüm yıldönümü vesilesiyle, 15-16 Nisan 1988'de, Mainz'da düzenlediği kollogyuma tebliği olarak sunulmuştur.

[1] Bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought-A Study in the Modernisation of Turkish Political İdeas*, (Princeton: Princeton University Press, 1962), s.285-288.

[2] Sultan II. Abdülhamit'in zamanında, sarayda bir ara müneccimbaşı olan Mustafa Âsım Bey (ölümü 1900), 1733'te, geleceğin Nadir Şah'ına karşı bir savaşta vurulan veziriâzâm Topal Osman Paşa'dan geliyor. Babası Şemseddin Bey (ölümü 1825), III. Selim'in başmabeyincisi idi ve bu sultan tahttan indirildiğinde, mallarına el-konulmuştu. Bkz. *İslâm Ansiklopedisi*'nde Ömer Faruk Akün'ün "Namık Kemal" adlı makalesi.

[3] Bkz. Şerif Mardin, a.g.e., s.285, not 7; *İslâm Ansiklopedisi*, "Namık Kemal", s.55-56, 65.

[4] Bkz. İrène Mélikoff, "L'Ordre des Bektachis après 1826," *Turcica*, tome XV, 1983, s.155-178.

[5] Bkz. E.E. Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908*, Beirut 1965, I. bs. (Princeton: Princeton University Press, 1956), s.109-113.

[6] Bkz. Paul Dumont, "La Turquie dans les Archives du Grand Orient de France: Les Loges Maçonniques d'Obédience Française à İstanbul du milieu du XIXème Siècle à la veille de la Première Guerre Mondiale," *Economice et Société dans l'Empire Ottoman* (Colloques İnternationaux du CNRS) adlı eserde, Paris 1983, s.171-201.

[7] Bkz. Paul Dumont, a.g.e., s.178-183.

[8] Bkz. *Meydan Larousse*, Hayrullah Örs ile Reyan Erben'in yazdıkları "Masonluk" makalesi, s.435.

[9] Bkz. Constantin Svolopoulos, "L'İnitation de Mourad V à la Franc-Maçonnerie par Cl. Scalieri: aux origines du mouvement libéral en Turquie," *Balkan Studies* içinde, Vol. 21, n.2, 1980, s.441-457. Ayrıca bkz. Paul Dumont, a.g.e., s.188-194.

[10] Bkz. Constantin Svolopoulos, a.g.e.

[11] Paul Dumont, a.g.e., s.189.

[12] Türkiye'yi 17 Mayıs 1867'de terkeden Namık Kemal, İstanbul'a 24 Kasım 1870'de dönmüştü.

[13] Bkz. Dimitri Kitsikis, *L'Empire Ottoman* (Paris: P.U.F., 1985) Coll. Que sais-je?, s.116-117.

Namık Kemal'in Uygarlık Görüntüleri

EKREM IŞIN

1867 Londra'sında Fitzroy meydanı 15 numaralı evin penceresinden Namık Kemal'in izlediği tipik bir İngiliz sabahı: Gözüne ilk çarpan, toplumsal alışkanlıkların ritüeline uygun bir hareketlilik; seyyar satıcıların çay ve kahveye katılacak sütü erken saatte kapı önlerine bırakmaları, günlük gazetelerin kahvaltıdan önce abonelere ulaştırılması ve mektupların düzenli şekilde dağıtımı. Kamuoyunca benimsenmiş yaşam ilkesi ile onu destekleyen pratik mantığın kaynaştığı bu ayrıntılarda, genç şairin bir uygarlık görüntüsü yakaladığı açık. İlke ve mantık, uygarlığın zembereğini kuruyor ve boşalan yay, geleneklerin alışılmış rahatlığı ile modern dünyanın huzursuzluğu arasındaki zaman sarkacını hızlandırdıkça görüntüye giren sokaklar kalabalıklaşıyor, her köşebaşından bir atlı tramvay çıkıyor ve kâr tutkusunu doyurmaya çalışan insan enerjisi gündelik hayatı sarıyor.

Namık Kemal'in 1867-1870 yılları arasında yaşadığı Londra, kendi deyimiyle bir *enmûzec-i âlem*'dir. Farklı yaşam biçimlerini şehir dokusunda bütünleştiren ticarî etkinlik, uygarlık sembollerini ön plana çıkartan büyük ölçekli yapılanma ve bu karmaşık kütleyi harekete geçiren teknik beceri, zihnindeki modern dünya tasarımını, somut bir görüntüye dönüştürmüştür. 5 Kasım 1872 tarihli *İbret*'te Avrupa izlenimlerinden çıkarttığı sonuçları sergilerken; bu görüntüyü odak noktası seçer: *"Rûy-ı arzda mevcûd olan âsâr-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa, medeniyet-i hâzırayı ancak Londra kadar gösterebilir"*. Yazarın Osmanlı kamuoyuna modern bir uygarlık örneği olarak yansıttığı bu görüntü, iki temel öğeyi kapsar: Büyük ölçekli mekânlarda kurulmuş yapı figürleri ve zaman temposundaki alışılmadık hareketlilik.

Görüntünün merkezinde Westminster yer alır. Yapımı 1857'de tamamlanan, gotik ve Elizabeth dönemi üslûbundaki parlamento binası, çarpıcı bir uygarlık sembolüdür: *"Londra'da bulunan bir adam, ahkâm-ı adaletin cereyânını görmek isterse, önüne her şeyden evvel merkez-i teşrî olan ve dünyada gördüğümüz kavâ'id-i siyâsetden bir çoğunun mehd-i zuhûru bulunan, o koca parlamento çıkar ki yalnız binâsına bakılsa, efkâr-ı umûmiyyenin dehşet ve mukâvemeti nazar-ı idâreye karşı bir cismâniyet kesb etmiş ve gûyâ ki, o cism-i hâ'il değme bir sadme ile zevâlden masûn olduğunu göstermek için tahaccür eylemiş kıyâs olunur"*. Parlamento binasının temel figür olarak görüntüye girmesi ilk bakışta, Paris operası ya da Viyana garı gibi büyük ölçekli yapıların fiziksel boyutlarıyla Osmanlı yenilikçilerinde uyandırdıkları hayranlık duygusuna bağlanabilir. Yirmisekiz Çelebi Mehmed'den beri bu duygu etki gücünü derinleştirmiş ve tıpkı dinsel bir tasvirin karşısında yaşanan mistik heyecana katılmıştır. Romantik edebiyatın etkisindeki Namık Kemal'de de bu heyecanın izlerine rastlayabiliriz; ancak bir farkla, 1848 Avrupası'nda monarşiye karşı özgürlük düşüncesinin yarattığı kahramanlık mitiyle beslenmiş olarak. İşte İngiliz parlamentosunun fiziksel boyutları bu noktada, usta bir mimarın yarattığı görkemli taş yığınına değil, iktidara karşı gelişen özgür düşüncenin maddeleşmiş biçimine dönüşür. *Cism-i hâ'il* dediği bina artık, *efkâr-ı umûmiyye*'nin mücadele gücüyle *cismâniyet* kazanan canlı bir uygarlık sembolüdür. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti, özgürlük duygusunun maddeleştirdiği böylesi sembollerden yoksundur. Namık Kemal'in o güne kadar İstanbul'da görebildiği tek büyük yapı, *efkâr-ı umûmiyye*'nin değil, iktidarın sembolü olan Selimiye Kışlası'dır.

Disraeli tarafından 1868'de açılan Dışişleri Bakanlığı binası da, parlamento kadar şairi etkilemiştir. İmparatorluk merkezi ile sömürgeler arasındaki

Namık Kemal

Londra'da Lodgat Hill caddesi

diplomasi trafiği burada yoğunlaşmakta, *şark meselesi* üzerinde yapılan Disraeli-Gladstone tartışması dışişleri dosyalarından kaynaklanıp parlamentoya yansımaktadır. Kuşkusuz mekânların boyutları, işlevleriyle orantılıdır. Osmanlı Hariciye Nazırı'nın konağı, "on paralık bir istida" ile girilen mesleğin ekmek kapısı durumundayken İngiliz dışişleri, diplomasi çarkından geçmiş deneyimli bürokratların tam anlamıyla profesyonelleştikleri evrensel bir ofistir.

Namık Kemal'in çizdiği uygarlık görüntüsünü somutlaştıran ikinci etken, toplumsal hareketliliğe bağımlı olarak gündelik hayatı biçimlendiren zaman temposudur: *"Devîr ve hareketin kesreti o derecededir ki, sokakların her biri devr-i dâimî ve çeşmeyânı serî bir girdab-ı azîme dönmüş, lâ-yenkati bir tarafından bir tarafına insan akar durur"*. Yazarın Avrupa'ya hareketinden önce Ocak 1867'de bir yakınına yazdığı mektupta ise aynı konu İstanbul örneği dikkate alınarak işlenmiştir: *"Ramazan'ın beşinden altısından beri zuhûra gelen ahvâle gelince: Hava açılır açılmaz yirmi-otuz seneden beri mu'tat olduğu üzere kadınlar da sokaklara döküldü. Bâb-ı Ser-askerî pîşgâhından Beyoğlu Karakolu'na kadar Bayazid Meydanı ile Şehzâde Caddesi arabalar ve Kalpakçılarbaşı arabasızlarla mâlâmaldir. İfâdem bütün bütün tahsîsa haml olunmasın, mûradım ekseriyyeti beyândır. Yoksa Çarşı'da bâzı arabalar bulunuyor. Meydanla caddede dahi birçok piyâde kadın görülüyor"*.

İstanbul'un gündelik hayatındaki hareketlilik 19. yüzyılda artmakla beraber, dönemsel karakterini korumaktadır. Ramazan ayına özgü canlılık, zaman temposunu bir ölçüde hızlandırır; fakat bu hareketliliğin ardında ne Londra'daki gibi iktisadi dinamikler ne de teknolojik bir güç vardır. İftar topuyla canlanan şehir, yalnızca dinin emrine uyar.

Zamanı, giderek küçülen birimler içinde yaşayan modern uygarlık, Namık Kemal'e göre yaratıcı karakterini *servet* ile *sa'y* arasında kurduğu üretici ilişkiye borçludur: *"Sa'yi, servet vücûde getirmez, serveti sa'y vücûde getirir"*. Bu ilke Londra'da çalışma düzeninin temel direğidir; zaman temposu yalnızca bu düzenin kurallarına uyar: *"Bir sür'at müşâhede olunur ki, vesâ'it-i servet burada saat-ı eyyâmın akrebine ve orada yelkovanına bağlıdır denilse mübalağa edilmemiş olacağına bi'l-bedâhe hükmedilir"*. Akrep ve yelkovanın idare ettiği zaman, endüstri toplumlarının gündelik hayatına dairesel bir hareketlilik kazandırmıştır. Her yirmi dört saatte bir aynı tempoda tekrarlanan bu hareketlilik üretim ve tüketim mekanizmasını aksatmadan işletir. Oysa bizde: *"Elden gelen sa'yi fi'ile getirdikden sonra, müyesser olan kisb ile iktifâ demek olan kanaat başka mânâya haml olunmuş. Bir hırka ile bir lokma nasib oldu mu, bir kenz-i lâyüfnâya mâlikiyyet zehâbı hâsıl olarak ten-perverlik peygûlesinde yan gelib zevke bakmak, sevâb hükmünde tutuluyor"*. Yazarın bu saptaması, Osmanlı toplumundaki hareketliliğin, modern uygarlıklardaki gibi dairesel olmayıp dönemsel bir nitelik gösterdiğini vurgulaması açısından ilginçtir. *Sa'y* bir süre zaman temposunu hızlandırır ve gündelik hayat geleneksel standardını koruduğu sürece hareketlilik devam eder; fakat *bir hırka bir lokma* ile sınırlandırılan standart zorlanmaz, dolayısıyla zaman temposu giderek yavaşlar ve gündelik hayatın dizginleri *tevekkül* duygusunun eline geçer.

Teknoloji, zamanı hızlandıran bir diğer öğedir. *"Şehir içinde kırk bini mütecâviz olan ev arabalarından başka, otuz beş binden ziyâde kirâ arabası ve on beş binden ziyâde omnibüs vardır. Bununla beraber şehirde olan demiryollarının büyük merkezinde yevmî on dört saat, her iki dakikada altmış arabalı bir vapur hareket eder"* diye izlenimlerini aktaran Namık Kemal, Londra metrosunun temellerinin atılmasına tanık olmuş, atlı tramvaylarla yolculuk etmiş ve bir saatte iki yüz bin nüsha basan matbaaları görmüştür. Gündelik hayatın hızı başını döndürür; mantığın denetiminden çıkarak Evliya Çelebi üslûbuyla apokaliptik görüntüler çizer: *"Fabrikalarına girilse dehşetden vücûda tüyler ürperir. İşleyenler makine değil, gûyâ dağ parçası kadar bir dîv-i ahânin-bedendir ki, ağzından ateşler püskürerek ve her uzvu hareket ettikçe başka bir sadâ-i müthiş peydâ ederek, kendini zincir-i hükmüne esîr eden melekû'l-aklın gece gündüz bilâ-tevâkkuf infâz-ı fermânına çalışır"*.

Mösyö Fanton'dan aldığı özel derslerde birer teori yığınına dönüşen *Medeniyet* ve *Terakki* tartışmalarının özü, Namık Kemal için, Piccadilly'deki ticaret hayatı, Waterloo istasyonunda banliyölerden endüstriye işgücü taşıyan teknolojik dinamizm, Westminster'da ise Kraliçe, kilise ve halk ittifakına sırtını dayamış parlamento demekti. Fakat bunların ötesinde Londra'nın görüntüsü çok daha zengindir: Dickens'ın arka mahalleleri, rehinciler, bankerler, *Dress House* adıyla yaygınlaşan randevu evleri, yalnızca üst tabaka erkeklerine açık kulüpler, Derby, buhar ve havagazı, arabacıların grevi, baskı altında tutulan cinsellik, Brighton'da deniz banyosu yapmak ya da Hyde Park'da bisiklete binme modası, zenginleşen orta sınıfın Londra ve Margate'de uyduğu farklı ahlâk kuralları, insanları sayfiyelere çeken hafta sonu kavramının bütün toplumu sarması. Namık Kemal özgürlük ruhunu, tabii hakları ve kamu düzenini temsil eden bu figürleri oluşturduğu uygarlık görüntüsüne katmıştır. Modern dünyanın temellerinde yatan insan özgürlüğü düşüncesini Yeni Osmanlı ideolojisine taşırken kendi yaşadığı toplumun da Avrupa uygarlığına kararlı bir adım atacağı inancındadır; çünkü *"Medeniyetsiz yaşamak, ecelsiz ölmek kabîlindendir."* □

Nâzım Hikmet'in Gözüyle Namık Kemal

ŞİİRE yeni bir vezinle muazzam bir genişleme imkânı veren, tiyatroya kuvvetli piyeslerle en yeni tekniği getiren ve kafasının içindeki için bir adım bile gerilemeden dolaşan üstat şair Nâzım Hikmet'i evinde buldum.

— Üstadım, dedim, Namık Kemal hakkındaki düşüncelerinizi söyler misiniz? Bir kitap çıkaracağım da.

Bir şiirinde Namık Kemal'e "Takma arslan yeleli" diyen büyük şair.

— Olur, dedi, görelim suallerinizi bir.

Hazırladığım kâğıdı önüne sürdüm. Okudu. Sonra kütüphanesinden birkaç kitap çıkardı. Baktım. Namık Kemal külliyatı. Bir taraftan sahifeleri çevirirken bir taraftan başladı:

— Namık Kemal'i, bize, tarihî ve sınıfî şartlarının dışında, "mutlak, lâsınıfî" bir hürriyetperver, "lâsınıfî" bir halkçı olarak göstermek istiyorlar.

Muayyen bir sınıflı cemiyetin, muayyen tarihî bir inkişaf merhalesinin verimi olan Namık Kemal, denildiği gibi, "lâsınıfî" hürriyetperver ve "lâsınıfî" bir "halkçı" mıydı? Ve esasen buna imkân var mıydı?

Cevap verilmesi lâzımgelen sorgular bunlardır bence. Ve ben bu soruların en kısa ve kestirme cevaplarını bizzat Namık Kemal'in ağzından almayı münasip buluyorum.

"Usulü meşveret hakkındaki mektupları"nda, "Cümhurun bizi batıracağı başka mesele, onu da kimse inkâr etmez. Bizde Cümhur yapmak kimsenin aklına gelmez", "mülkümüzde ekseriyet-i arayâ sahip olan milleti İslâmiye Al Osmanı ne kadar sever ve bir âdil padişahının en edna kılı için başını feda eder" diyen ve "halkın hâkimiyeti, bigayr-i hak ve naks-ı biat mı demektir?" diye yana yakıla sorgu soran Namık Kemal, "halkçılığının" ve "hürriyetperverliğinin" sınıfî sınırlarını, aynı mektuplarda, şu aşağıki satırlarla düstürlaştırmıştır:

1- "Hakk-ı nezaret, icray-ı hükûmet bizzarure bir Fırkay-ı Mümtaze'ye kalacak..." 2- Her eyalet, mebuslarını muteberandan gönderecek..."

Ve Namık Kemal'e göre; bir fırkay-ı mümtaze'nin icrayı hükûmet edeceği usul-ü meşverette örnek alınacak memleket Üçüncü Napolyon Fransasıdır. Çünkü Fransızların:

Abidin Dino'nun çizgisiyle Namık Kemal

3- "Üçüncü Napolyon enan-ı idarelerini ele aldı, hürriyetlerini ahlâklarının iktiza ettirdiği tadilât ile tahdit etti. İşte Fransızlar da bugünkü bulundukları hal-i saadete o sayede vasıl oldular."

Üçüncü Napolyon'un Fransa'da hangi sınıfların hürriyetlerini tahdit etmiş olduğu düşünülürse, Namık Kemal'in "ideal" hürriyet telâkkisi gün gibi ortaya çıkar...

Namık Kemal matbuatın bile ancak "lüzumu kadar" hür olmasını istiyen Namık Kemal, bütün hususiyetleriyle; yarım müstemlekeleşen, münkariz Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde kendine yol açmak isteyen "burjuvazinin" bayraktarıdır. Filhakika bu bayraktar "âdil bir padişah"tan ileri geçmemiş, geçememiştir. Çünkü Namık Kemal'in, icray-ı hükûmet etmesini istediği fırkay-ı mümtaze daha "Cümhuru aklına getiremiyecek" ve mübeşşirine "ümmetle milleti" farkettiremiyecek kadar zayıftı. Bu "eyalet muteberanı", daha o kadar zayıftı ki, tam bir yerli sanayi kurmayı da, tıpkı "Cümhur" kurmakta olduğu gibi, aklından bile geçirmemekteydi. O, o günkü tarihî şartları ve inkişaf merhalesi içinde, ancak Avrupa sermayesi için hammadde işlemeği ideal edinebilmişti. Bunu da yine Namık Kemal'den dinleyin:

"Bizi soymak ve hal-ı zaafta tutmak ise Avrupa'nın hiç mültezimi değildir... Biz ne kadar ilerlersek Avrupa ticarete o kadar müstefit olur... Bedihî değil midir ki, bir İngiliz fabrikası İstanbul'a bin liralık basma göndereceğine İzmir'den bin liralık pamuk alsa ondan basma yapsa Hind'e Çin'e öteye beriye gönderse ondan iki bin lira kazanır..."

Namık Kemal, "lasınıfî" hürriyetperver, halkçı mı? Namık Kemal:

"Abanoz ellerinden
zenci kölesinin
som altın taslarla şarap içerek."

Burada "zenci köleyi" "beyaz köle", pamuk ihraç edecek eyalet muteberanın tarlalarında çalışacak olan "köylü, ırgat" diye de okuyabilirsiniz.

"ve didar-ı hürriyetin dizinde
kendi kendinden geçerek"

Bütün parlaklığıyla ancak eyalet muteberanına gülümsiyen "didar-ı hürriyet". Evet Namık Kemal o kölenin elinde şarap içerek bu "didar-ı hürriyetin" dizinde kendi kendinden geçerek, fırkay-ı mümtazeye:

Yüksel ki yerin bu yer değildir
dünyaya geliş hüner değildir...

demişti.

Ve ne dikkate şayandır ki, bu "Üçüncü Napolyon" "kahraman-ı hürriyet"-i bugün sosyetenin en sağ unsurlarının elinde, en sol cenaha karşı bir saldırış silâhı oluyor. Namık Kemal'la Karl Marks'ı mukayeseye yeltenen bir güruh, bu fırkay-ı mümtazenin, bu Üçüncü Napolyonkârı "tahdit edilmiş" hürriyetin şairini perde yapıyorlar ve beşeriyetin, ancak fırkay-ı mümtazesiz, sınıfsız bir cemiyet içinde en geniş en hakikî lâsınıfî hürriyete kavuşacağını söyleyenlerin "hürriyetlerini" "hürriyet!?" namına tahdit ettirmek için bağrışıyorlar."

Tavan arasından -Nâzım'ın evindeniyorum.Kulaklarımda Taranta-Babu şairinin gür, erkek sesi ve dudaklarımda son şiirinin son mısraları:

Yolunda pusuya yattıklarını
arkadan çelme attıklarını
bilerek
yürümek.
Yürümek
yürekden
gülerekden
yürümek... □

Anketi yapan Kemal Tahir, *Namık Kemal için diyorlar ki* (İstanbul, 1936), s.29-32.
Bu kitapçığın nasıl hazırlandığı hakkında, bakınız: Abidin Nesimi, *TKP'de Anılar...*, s.178-79.

Adolphe Thalasso'ya Dair

TAHA TOROS

NİSAN ayından Kasım başına kadar -kısa bir fasıla olmak üzere- uzunca süren seyahatlerim nedeniyle, basınımızdaki, kültür ve sanat ağırlıklı yazıları takip edemedim.

İstanbul'a döndüğüm gün, postadan çıkan, *Tarih ve Toplum*'un Kasım sayısına göz gezdirirken -mevzularına âşinâ bulunduğum- üç makale gördüm. Bunların ilki, Sayın Semavi Eyice'nin Adolphe Thalasso'ya dair araştırması, ikincisi Sayın İsmail Arar'ın, Mesut Fâni'nin 50 yıl önce yayınlanan, Atatürk ile ilgili kitabının, bir tanıtma yazısıydı.

Her iki konu hakkında arşivimde ve hafızamda bulunan belge ve bilgiler ışığında ve sıcağı sıcağına, aynı mevzulara değinmenin yararlı olacağını düşündüm. Bu sayıda Thalasso'yu, daha sonraki sayıda da Mesut Fâni'yi ele alacağız.

Bir sanat dostu Adolphe Thalasso

19. asır sonlarıyla 20. asır başlarında güzel sanatlarımızın, hemen her branşında, Batıya yönelik yayınlarıyla tanınan Adolphe Thalasso'ya, basınımızda ilk defa, geniş bir biçimde değinen kültür adamımız Ahmet Râsim Bey oldu.* Ahmet Râsim Bey'in gazeteciliği yanında tarihçiliği ve hele musiki ile ülfeti herkesce mâlûmdur.

Bundan 75 yıl önce, tatlı üslubiyle, Adolphe Thalasso'nun hizmetlerini, gayretlerini belirtirken, bu konuya 80 yıl önce *Deba* gazetesinde gördüğü bir makale nedeniyle girmiş bulunuyordu. Adolphe Thalasso, Türk resim tarihi üzerine yaptığı araştırmalarını Paris'te "Sanayi-i Nefise" mecmuasında yayınlamış ve *Deba* gazetesi bu yayını olumlu biçimde okurlarına yansıtmıştı.

Adolphe Thalasso, güzel sanatların yalnız resim sahasında değil, musiki ve tiyatro branşlarında da bilgili ve yetenekli bir sanat adamıydı. Gerek Istanbul'da gerek Paris'teki yayınları bunu kanıtlamaktadır.

Zonaro'nun fırçasıyla A.Thalasso

Adolphe Thalasso'nun, özel arşivimizde, birkaç kupürü ile 7 eseri bulunuyor. Bunun ikisi şiirle ilgilidir.[1] Kendisi Lamartine hayranı bir şair olarak, arkadaşlarınca, nitelendiriliyor. Victor Hugo'nun son dönemlerinde, onunla dostluk kurduğu biliniyor.[2]

Adolphe Thalasso'nun asıl şöhreti, Fransızca şiirlerinde değil, güzel sanatlardaki Oryantalistliğindedir. Türk resmini, karagözü, çağdaş tiyatro ve müzikal oyunları Batı dünyasına tanıtmakta öncülük etmesindedir. *La Revue Orientale,* bu hizmetinin güzel bir başlangıcıdır. Semavi Eyice, bütün detaylarıyla, bu ilk dergiyi, dörtbaşı mâmûr bir biçimde tanıtmış bulunuyor.

Ömrünün yarısını Fransa'da geçiren Thalasso, bu dergideki konuları, daha sonra, pek az farklarla, Paris'teki yayınlarında tekrarlamıştır. *La Revue Théâtrale*'ın Ağustos 1904 tarihli, 16 no.lu özel sayısı "Théâtre Turc"e tahsis olunmuştur. Tabiatiyle Karagöz başta gelmektedir. Kapaktaki renkli Karagöz resminden başka, ortasındaki ilavede, Karagöz oyunundaki tiplerden dokuzunun renkli resimleri bulunmaktadır.

Thalasso, Türk tiyatrosu hakkındaki bu etüdünü, Şark Dilleri Enstitüsü Direktörü Barbier de Meynard'a ithaf etmiştir.

Türk tiyatrosunu 3 bölümde ele alan Thalasso, Karagöz bahsinde 14 tipik karikatür yayınlamıştır.

Thalasso, sıralamasında, Karagözü menşeinden 1760 yılına, Orta Oyunu'nu 1790-1869 yılları arasında, çağdaş tiyatroyu da 1869'dan itibaren incelemiş bulunuyor.

Orta Oyunu bölümünün başında -ressamlığı ve desinatörlüğü de olan- Thalasso, kendi eliyle çizdiği, bir Orta Oyunu sahnesinin krokisini koymuştur.

Tiyatro bölümünde, Sultan Abdulmecit ile Sultan Abdulaziz'in ve Beylerbeyi ile Çırağan Saraylarının kabul salonlarının fotoğrafları yeralmaktadır.

Dönemin tiyatro yazarları arasında, Namık Kemal'in, Recaîzade Ekrem Bey'in, Ahmet Mithat Efendi'nin, Nâzım Paşa'nın[3], Ebuzziya Tevfik Bey'le Abdülhak Hâmid'in fotoğrafları bulunmaktadır. Bunların yazdıkları tiyatro eserleri hakkında bilgi verilmektedir. Tiyatro eserleri bulunanlar arasında Şemseddin Sâmi Bey'in, adı zikredilmiş olmakla beraber, fotoğrafı konulmamıştır.

"Le Théâtre Musical" bölümünde, Atamian ve Dicran Tchouhadjian (Dikran Çuhacıyan) hakkında bilgiler verilmekte ve fotoğrafları yeralmaktadır.

Çağdaş tiyatro bölümünde, Türk aktörleri ve İstanbul tiyatrosu tanıtılmaktadır. "Osmanlı Tiyatrosu"ndaki ağırlık Minakian üzerinde toplanmaktadır.

Adolphe Thalasso'nun uzman olduğu belirgin bir yönü, şarka ait resimlerle ilgilidir. Paris'teki iki dönem, uzun ikâmeti sırasında *Figaro* gazetesinde *La Revue Théâtrale* ile *l'Illustration Théâtrale* dergilerinde yoğun çalışmaları yanında, *Figaro Illustré*'de görev almıştır. *Figaro Illustré*'nin Temmuz 1901 ve 136. özel sayısı olan J.L. Gérome'un hazırlanışında Şarka ve İstanbul'a ait resimlerin seçiminde yardımcı olmuştur.[4]

Adolphe Thalasso'nun, Paris'in büyük mağazalarından Au Bon Marché tarafından yayınlanan sanat dergilerine de seçtiği tablolar ve verdiği bilgilerle katkıda bulunduğu anlaşılıyor.[5]

Adolphe Thalasso'nun en başarılı hizmeti, Türkiye'deki resim sanatı hakkında yaptığı yayınlardır. Döneminin Türk ressamlarıyla, yabancı ressamları Batı dünyasına o tanıtmıştır. Bu konuda türlü yayınlar yapmıştır. Ancak, bâzı yayınlarında, eserlerinden örnekler verdiği ressamların biyografilerini vermemiştir. Mesela *l'Art Ottoman*'da, Türk ressamı olarak Abdulmecit Efendi'nin yaptığı şehzade Salahaddin Efendi'nin portresi yeralır. Osman Hamdi

Paul Bourget

Bey'le Halil Paşa'dan genişçe biçimde bahsedilerek tablolarından örnekler verilir. Ama başka Türk ressamından söz edilmez. O dönemde İstanbul'da görevli 4'ü İtalyan, 1'i Polonyalı ressamdan genişçe bahsedilir, eserlerinden örnekler verilir. Bu 5 ressamdan Zonaro, Saray'ın ressamıdır. Diğerleri Güzel Sanatlar Akademisi'nde hocadırlar.[6] Oysa Adolphe Thalasso'nun *Constantinople* adlı eserinde Şevket (Dağ) Bey'in bir tablosu yayınlanır. Ama biyografisi yoktur. Bu yayının 1908 ekiminde yapılması dolayısıyla, en son yayını olabileceğinden, Şevket Bey'in ilave edildiği anlaşılıyor.

Öte yandan *Constantinople*'da -eski yayınlarına ilave olarak- 4 yabancı ressamın tabloları da bulunmaktadır. O yıllarda İstanbul'da çalışan Fransız asıllı Albert Mille[7]'in ikisi renkli, biri açık mavi basılınış üç tablosu yeralmaktadır. Bu arada Rochégrosse, Philippe Mourani ve Decamps[8]'ın eserlerinden örnekler verilmektedir.

Adolphe Thalasso'nun kökenine gelince:

Bu sanatkâr ve sanat tarihçisi, soy itibariyle, Venedik kökenlidir. Aile, vaktiyle Avusturya-Macaristan tab'asından iken Venedik'ten ayrılmışlar, üçe bölünmüşler. Bir kısmı Yunanistan'a, bir kısmı -o zaman Osmanlı ülkesi içinde bulunan- Adalar'a, bir bölümü de İstanbul'a gelip yerleşmişler. Kan bakımından İtalyan, mezhep açısından Katoliktirler.

İstanbul'a yerleşenler İtalyanlarla, Yunanistan'a, Adalar'a yerleşenler yerli Rumlarla kaynaşmışlar, kız alıp vermişler.

İstanbul'a yerleşenler varlıklı, kültür açısından zengin kişilermiş. Buradaki İtalyan kolonisi içerisinde saygınlık yaratmışlar. Adolphe Thalasso'nun halasıyla kızkardeşlerinden biri, İtalyan-Rum karışımı kişilerle evlendirilmiş. Bunlar, bizim Tatlısu Frengi dediğimiz Levantenler arasında yaşamlarını sürdürmüşler. Levanten genellikle, Batılılığa ve alafrangalığa eğilimli olan Hıristiyanlar için kullanılan bir tâbirdir.

Adolphe Thalasso, İstanbul'da başladığı Fransızcasını Venedik'e gönderilerek ilerletmiş. Bu çok kısa sürmüş. Asıl öğrenim ve eğitimini Paris'te yapmış. Sanat kritikçisi olarak hayata atılmış. Bohem hayatı içerisinde bir Fransız aktriste âşık olmuş.

Sanatkârın yarı hayatı Paris'te, yarısı İstanbul'da geçmiş.

Adolphe Thalasso'nun Beyoğlu'ndaki hayatı şa'şaalıdır. Kalburüstü kişiler, onun yakın dostlarıdır. Üst düzeydeki İtalyanlarla da, tarihî bir lokal olan Hayriye Cemiyeti'nde hafta sonlarında sohbetlerde bulunmuş. Bu lokale, İstanbul'daki İtalyan ressamların dördü katılmıştır.[9]

Paris'teki hayatı da, gençlik yıllarının en verimlisi olarak geçmiştir. Ne var ki böylesine sanatkâr bir adamın akıbeti hiç de olumlu değildir. Yoksulluk ve perişanlık içerisinde -âdeta, çırpınarak- ölmüştür.[10]

1951 yılında İstanbul'daki -tek başına yaşayan- yeğeninde güçlü bir hafıza, fakat pek az doküman vardı. Paris'teki yeğeninin hasta kızında, pejmürde bâzı evrakı ve birkaç matbu eseri vardı. Her ikisi, Thalasso'nun eserlerinden birer kitap verdiler. İstanbul'dakinde, Paris'ten gönderilmiş yılbaşı kartpostalları ile birkaç gazete kupürü vardı. Paris'teki evrak arasında, Fransız Akade-

Konkordiya Tiyatrosu'nda da oynayan Fransız oyuncu Emilie Lindey.

Sarah Bernhardt

misi azasından Paul Bourget ile dönemin tanınmış sanat yazarlarından Jacques Copeau'nun, Maunet Sully'nin bâzı yerleri yırtılmış mektupları vardı. Paris'ten İstanbul'a gelen tiyatro kumpanyalarının bir ikisine aracılık ettiği anlaşılan yazılar bulunuyordu. Bu arada ülkemizi üç defa ziyaret ederek temsiller veren, Saralı Bernhardt'ın da yırtık bir kartını bulmuştum.

*

* *

Thalasso makalesi üzerine söyleyeceğim özet söz, Semavi Eyice gibi, bu tür konulara eğilen ve Türk kültürüne hizmet edenleri tanıtan araştırmacıların pek az oluşudur.

Semavi Eyice, makalesinin dipnotlarında, geniş, faydalı bilgiler vermiş bulunuyor. Bunlar arasında, ünlü bir kültür adamımız olan Kemal Paşazade Sait Bey'in de adı geçmektedir. Yahya Kemal'in sohbetlerinde, bir Derya olarak sık sık bahsettiği Lastik Sait Bey, 1846 yılında doğmuştur. Krup fabrikasının uzun yıllar mümessilliğini yapan -Yahya Kemal'in yakın dostlarından- merhum Naim Cemil ile, Paris'teki Profesör Güzin Dino, Lastik Sait Bey'in torunlarındandır. □

* Ahmet Rasim, *Tarih ve Muharrir*, s.86-92. Muhtar Halit Kütüphanesi, İstanbul, 1329.

[1] *Résurrection des cours d'Amour* adlı kitabın 35 nüshası özel kâğıda basılarak numaralanmış. Adolphe Thalasso'nun parafı olan 35. nüsha, Paris'te ölen kızkardeşinin torunu tarafından, bana hediye edilmiştir.
Les epaves adlı şiir kitabı 1882 yılında Paris'te yayınlanmıştır. İçerisindeki şiirler Lamartine'e, Victor Hugo'ya ve yakın dostlarına ithaf olunmuştur. Bu kitabı, Paris'te bizpazarından almıştım. Eser, "Benim çok aziz kardeşim Casimir'e" cümlesiyle 29 Şubat 1888 tarihinde Paris'te imzalanmıştır. Kitabın ithaf edildiği Kasimir'in, bir Polonyalı olduğunu sanıyorum.

[2] Kitaptaki bir şiirini Victor Hugo'ya ithaf eden Thalasso, onu Bd. Montmartre'daki Madrit kahvesinde tanımış. Thalasso, Paris'te kaldığı uzun yıllarında, tiyatro sanatkârlarının, yazarlarının, eleştiricilerin kahvesi olarak ünlü Rejans kahvesine devam etmiş. Arasıra da Victor Hugo'nun sohbet yeri olan Madrid kahvesine gitmiş. Yakın zamana kadar bu kahvede Victor Hugo'nun masası üzerinde, ondan kalan anı yazıları vardı. Belki bugün bile duruyordur.

[3] Nazım Paşa (1848-1926), Ziya Paşa'nın Adana Valiliğine tayini üzerine, Bâb-ı Âlî'ye müracaat ederek:
-Mektupçu olarak, Mehmet Nâzım Efendi, maiyetime verilmezse, Adana'ya Vali olarak gitmem! diyen Nazım Paşa'dır. Adana mektupçuluğu Mersin Mutasarrıflığında, Konya, Halep vb. büyük Vilayetlerin valiliğinden sonra Selanik Valisi oldu. Mevlevi ve şairdir. Nazım Hikmet adını, dedesi olan bu Nâzım Paşa'dan aldı. Burada yeri gelmişken, tüm ansiklopedilerde yapılan bir yanlışlığı düzeltmek istiyorum. Hepsinde, Nâzım Paşa'nın doğum tarihi 1840 olarak gösteriliyor. Oysa Nâzım Paşa 1848 yılında doğmuştur. Bu hata, ansiklopediyen geçinenlerin -araştırma zahmetine katlanmadan- birbirlerinden aktarmaya yönelik tutumlarından kaynaklanmaktadır.

[4] J.L. Gérome'a ait *Figaro*'nun büyük boydaki zarif özel ilavesi -Sultan Abdülhamid'in Paris Sefiri- Salih Münir Paşa'nın metrûkâtının bize intikali dolayısıyla, arşivimizde bulunuyor. Bilindiği üzere Salih Münir Paşa, Fransız Tarih Encümeni azasıydı. Tarihciliği yanında resimle de meşgul olmuştur. Saray Ressamı Zonaro ile, O'nun için Paris'te özel yayınlar yapan, Adolphe Thalasso dostları arasındaydı. Salih Münir Paşa, Thalasso'nun Paris'teki yayınlarının teşvikcisi olmuştur.

[5] Büyük mağazaların zaman zaman -reklam eğilimli- nefis broşürler yayımladığı bilinmektedir. Adı geçen Au Bon Marché'nin, İstanbul'un manzaralarından oluşan Pasini'nin tablolarını yayınlayan zarif bir kitabı var. Bu broşürde yeralan tabloları, Thalasso seçmiş. Bu güzel eseri -Paris'te bulunduğum yıllarda, birkaç defa hasta döşeğinde ziyaret ettiğim- Thalasso'nun hemşiresinin torunu vermişti. Eseri kaleme alan, Thalasso ile birlikte çalışmış olan Jacques Copeau'dur.
İstanbul'a ait tabloları yayınlayan Albert Pasini (1820-1899) iki defa ülkemize gelmiştir. En başarılı bir Doğu ressamıdır. Bilindiği üzere, saltanat döneminde yabancıların İstanbul'da resim yapmaları Padişahın iznine tâbîydi. Paris'teki arşivlerde, bâzı Fransız ressamlarının, hariciye veya elçilik kanalıyla başvurdukları görülüyor. Bizim arşivimiz, bu bakımdan, daha geniş biçimde bu tür müracaatları belgelemiştir. Başbakanlık arşivinde 50-55 yıl öncesindeki çalışmalarım esnasında Sultan II. Mahmut'dan, 1908 meşrutiyet yılına kadar, İstanbul'a gelen yabancı ressamların, Padişahın İrade-i Seniye'si alınmak suretiyle resim yaptıkları anlaşılıyordu. Bu ressamların listesini, ileride yayınlamayı düşünüyorum. Yukarıda belirttiğim gibi, İtalyan kökenli ressam Pasini'nin iki defa ülkemize geldiğini bu vesileyle tesbit etmiş bulunuyorum.

Fransız Beyoğlu Tiyatrosu müdürü, oyuncu Max-Raoult

[6] Valeri, De Mango, Bello, İtalyan kökenli ressamlardır. Zarzecki Polonyalıdır. Ancak Saray Ressamı Zonaro, bunlara kıyasla güçlü bir fırçaya sahiptir. Türk gönlüne göre seçtiği manzaralar, değişik insan portreleri, göz kamaştıran kahramanlık sahneleriyle ve yoğun çalışkanlığıyla zirvede bir sanatkârdır. Zonaro'nun üstün niteliğini en iyi bilen yakın dostu şüphesiz Thalasso'dur. Bu açıdan Zonaro için *Figaro Illustré*'nin Ekim 1907 tarihli 203 no.lu özel sayısını ona tahsis etmiştir. Yakın yıllarda, Fausto Zonaro'nun, dış kaynakların da tetkiki suretiyle çok geniş bir biçimde tanıtılması, bizim tarafımızdan yapılmıştır:
Hayat Mecmuası 24.8.1967; *Türkiyemiz* Şubat 1981-No.33; *Milliyet* Gazetesi-Tarih ve Kültür eki- *(Yakın Tarihimiz)* s.296-304; *Antika Dergisi* Ağustos 1985, No.5; Beymen Mağazası'nın *Zonaro Sergisi* broşürü ve tanıtma notları.

[7] Ünlü bir portre ressamıdır. Güzel Sanatlar Akademisi'ne Fransa'dan profesör olarak getirilmişse de, -sağlığı nedeniyle- göreve devam edememiştir. İstanbul'da möble üzerine bir atölye açarak, Edirnekâri işlerle uğraşmış, bu arada portreler yaparak geçimini sağlamıştır. Döneminin tanınmış kişilerinin portreleri arasında Ali Kemal'inki, oğlunda muhafaza edilmektedir. Ermenilerin kalburüstü ailelerinden Acemyan'ların bir kızı ile evlenmiştir. Torunları hâlen Marsilya'da oturuyorlar. İstanbul'un eski ailelerinde, Albert Mille'in yaptığı portrelerle lake möbleler bulunmaktadır. Atatürk'ün Latife Hanım'la evlenişinde, çizdiği oturma odası takımı çok beğenilerek, İtalya'da yaptırılmıştır.
Koleksiyonumuzda Mille'in 4 tablosuyla bir koltuğu bulunuyor.

[8] Fransızların oryantalist ressamlarından olan Gabriel-Alexandre Decamps (1803-1860) ülkemize iki defa gelmiş, uzun süre İzmir ve İstanbul'da kalmıştır. Büyük Türk dostu Claude Farrere'in Paris'teki evi, Doğu'ya, özellikle İstanbul'a ait tablolarla süslenmişti. Ölümü ve mirascısı kâtibinin de çocuksuz ölümü üzerine, tüm eşyaları, müzayede salonunda satıldı. Ben de açık arttırmaya girerek ikisi Decamps'ın "Harem" adlı tablosu, biri Şevket Bey tarafından yapılıp Claudde Farrere'in 1922 Haziran'ında İstanbul'a gelerek İzmit'te Atatürk'le görüştüğü günlerde, yüksek tahsil gençliği tarafından, İstanbul'da kendisine armağan edilen Câmi resmini satın almıştım. Hâlen resim koleksiyonumuz arasında bulunuyor.

[9] Beyoğlu'ndaki Hayriye Cemiyeti, Tanzimattan sonra İstanbul'da çalışan İtalyan işçileri tarafından yapılan bir binadır. Arsası Padişahın bir iradesiyle tahsis edilmiştir. Başbakanlık arşivinde gördüğümüz kayda göre, bu yapı, her türlü vergiden muaftır. Yıllarca İtalyan kolonisinin parlak gecelerine sahne olan bina, hâlen ayakta bulunuyor.

[10] Thalasso'nun Paris'ten İstanbul'a gönderdiği kart ve mektuptaki adresleri değişiktir. Uzun süre 191, Rue Sainte Honoré'de oturmuş, daha sonra, Opera ile tiyatrolara çok yakın olan Rue Drouot'ya taşınmıştır.

1838 Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşması ve Mısır Tehdidi

ORHAN KOLOĞLU

OSMANLI Devleti'nin Avrupa kapitalist ekonomi sistemine tam entegrasyonunun yolunu açan 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşması üzerinde pek çok araştırma ve inceleme yapılmıştır.[1]

Bunu sadece Mısır'ı altetmek için Babıâli tarafından Avrupa'ya verilen bir ödün diye niteleyenler çıkmıştır. Bazıları da hesapsız bir teslimiyet olduğunu, Osmanlı yıkılışının bu tarihte başladığını ileri sürmüşlerdir. Günümüz ANAP iktidarının teorik olarak yeniden canlandırmak istediği hiç korumasız liberal sistemin bizde ilk kez uygulanmaya başlamasını sağlayan antlaşmanın imzasının (16 Ağustos 1838) 150. yılında, konuya, şimdiye kadar Türkiye'de yaklaşılmamış bir açıdan bakmaya çalışacağız.

1815'de barışa kavuşulduğundan beri yeni pazarlar aramak çabası içindeki Avrupa, Akdeniz ve Ortadoğu'yu da zorlamaya başlamıştı. Geleneksel ekonomik yapıya sahip İslam ülkelerinden ikisi, Mısır ve Osmanlı Devleti, bu saldırıya o günkü yapılarına uygun iki ayrı yöntemle karşılık verdiler. Bu yazımızda, 1838 öncesinde antlaşmayı zorunlu kılan ortamı, ikisi de toplumlarını daha iyiye götürme amaçlı bu zıt yöntemlerin ne derece başarı şansı olduğunu ve emperyalizmin bu yöntemleri birbiriyle çarpıştırıp kendi çıkarına yönlendirişini işleyeceğiz.

Avrupa'da Tek Borçsuz Ülke

1837 yılında Avrupa ve ona bağlı olarak bütün dünya bir *"ticaret krizi"* içindeydi. Çağımızda yapılan araştırmalar *(Kondratieff* ve *Simiand)* fiyat hareketleri açısından birbirlerini izleyen yükseliş ve düşüş dönemlerinin varlığını ortaya koymuştur.[2] 1815-1848 arası düşüş dönemidir. Tarihçi ve ekonomist Juglar da bu uzun dönem içinde daha şiddetli kriz yıllarını belirlemiştir. 1815-18, 1825, 1836-39, 1846-49, bu tür yıllardır. Kısacası 1837 şiddetli kriz yıllarından birine rastlamaktadır. Uzun dönem düşüşleri, genellikle barışın tüketimi azaltıcı etkisi, yeni makine ve tekniklerin yaygınlaşması (buhar, tekstil, kokla demir-çelik üretimi, vb..) ile açıklanmıştır. Şiddetli kriz yıllarında ise tahıl üretiminde düşüş ile kredi sıkıntısı başrolü oynamıştır.

1830'lu yılların ekonomi uzmanları ise birdenbire içine düştükleri krizi açıklamakta güçlük çekiyorlardı:

"Piyasa tarihinde, özellikle (çeyrek yüzyıla yaklaşan) bir uzun barış döneminin (1815'den beri) güvencesi altındayken, örneğine hiç rastlanmamış bir kriz, ağır sonuçlar ve aşılamaz bunalımlarla patlayıverdi. Ticaretteki durgunluk ve işlemlerdeki hareketsizlik ilk uyarıcı işaretlerdi. Doğal ve üretilmiş mal fiyatlarındaki düşüş işin başlangıcı oldu. Bundan doğan iflaslar, yaygınlaşması sonucunu verdi. Şüphe ve korku, bu tür oluşumların kaçınılmaz izleyicisi olan felaketli yıkılışı tamamladı... Ve bu paniğin sebebi anlaşılamadı."[3]

Olayların tam içinde yaşarken sebeplerini arayan bu uzman, konu üzerinde Avrupa'daki kararsızlığı da vurguluyordu:

"Lloyd Austriaco, Avrupa sermayelerinin İspanya'ya aşırı oranda yönelmesini gösteriyor. İngilizlere göre sebep İngiliz altınının Amerika'ya ihracı; diğerleri ise, sonuçla sebebi birbirine karıştırıp eşya fiyatlarının düşmesini suçlu buluyorlar."

Gerçeğe en çok yaklaşan bu İtalyan uzman *"bize göre,* diyordu, *ekonomiyi en çok etkileyen zirai ürünlerdir. Oysa 1835-36'da yiyecek fiyatları artmadı. Buna karşılık ipekli, yünlü, pamuklu mamul fiyatları arttı. Bunun üzerine Amerika, Asya ve Mısır'da pamuk ipek ve keten üretimi artırıldı. Piyasaya aşırı mal sürüldü. Tüccarın elinde çok mal birikti, elden çıkarma (zorluğu) var."*

Açıkçası, sanayinin kumaş üretimi alanındaki büyük atılımı mevcut piyasaları doyma noktasına getirmiş, yeni pazarlar gereksinmesini yaratmıştı. Avrupa için en yakın ve bakir pazarların, hemen yanı başındaki Doğu Akdeniz, Karadeniz çevresi, açıkçası Osmanlı pazarları olması doğaldı.

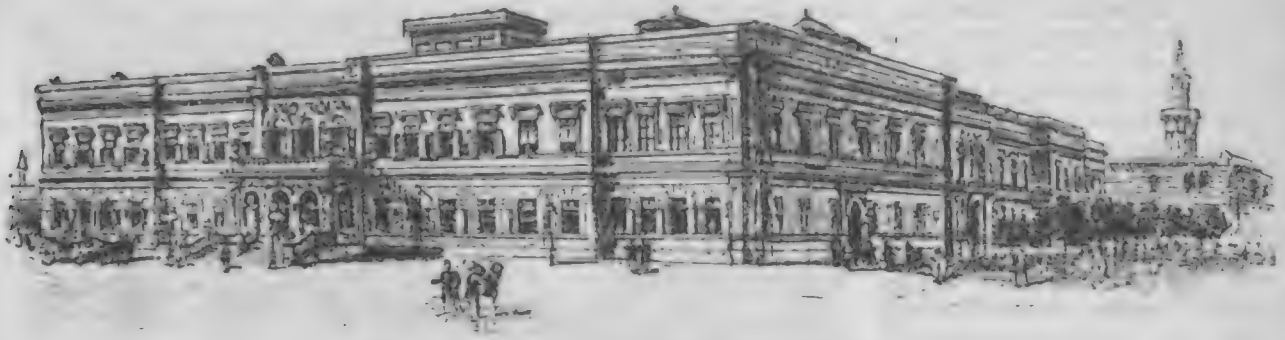

Mısır hıdivlik fermanının okunduğu Abidin Kasrı, Kahire

Tek Tüccar, Tek Üretici, Tek Tüketicili Mısır

O dönemde sağlanabilen rakamlar, dünyadaki tek borçsuz ülkenin (36 küçük prenslikten oluşan Germen Konfederasyonu dışında) sadece Osmanlı Devleti olduğunu gösteriyordu. Fransa, Avusturya, İtalya, Rusya gibi dünya ekonomisinde önemli yeri olan ülkelerde borçlar, yıllık gelirin 4-5 katıydı. Hele dünya ticaretinde en başta gelen İngiltere'de 13, Hollanda'da ise 24 misliydi[4]. Kısacası borçlanma ve dışa açılına korkulacak bir öğe değil, aksine ekonomik gelişmenin bir ölçüsü olarak gösterilebiliyordu. Borçla batmış Yunanistan, bazı Güney Amerika ülkeleri ve özellikle İspanya (37 misli) gibi örnekler de bulunmakla birlikte bunların "Avrupa" kavramının dışında düşünüldüğü de bir gerçekti.

Osmanlı piyasası her ne kadar Avrupa'nın oluşturduğu ekonomik merkeze bağımlı idiyse de, gümrük resmi ve (Yed-i Vahit denilen) ticaret tekellerinin koruması sonucu Batılı tüccarlar bu topraklardaki sömürgelerinde rahatlıkla iş yapamıyorlardı. Buna karşılık ülkenin pek çok ürün ve kaynağının da yeterince geliştirilemediği ve bunlardan yararlanılamadığı da bir gerçekti. Bunun tek istisnası Mısır'dı. Mısır'a özellik kazandıran, Osmanlı'nın diğer eyaletlerinde ticaret tekelleri bir çok paşa ve mültezim arasında paylaşılmış iken, Mısır'da tarımdan ticarete kadar herşeyin sadece Mehmet Ali'nin tekelinde olmasıydı. Ne kadar toprağa ne ekileceğine, üretilen malın ne kadarının kime, hangi fiyatla satılacağına karar veren hep oydu. Kısacası, diğer eyaletlerde, ticaretin esaslarından olan rekabet, seçmecilik bir ölçüye kadar geçerli olurken, Mısır'da bu bahis konusu değildi. Herşeye Mehmet Ali karar veriyordu ve böylece yabancı tüccarları birbirine düşürerek (rekabete sokarak) kendi istediği fiyatları yürürlüğe koyabiliyordu. Bu sayede masrafları gittikçe artan ordu ve donanmasını ayakta tutmak olanağına sahip oluyordu.

Mısır eskidenberi üretip ihraç ettiği pamuğu 1820 yılında bir Fransızın getirdiği uzun ipekli lifli türe çevirmekle Avrupa piyasalarında kendisine iyi bir yer yapmıştı.[5] 1833 yılına ait bir raporda Mısır'ın gelirleri 62.778.750, giderleri ise 49.951.500 frank olarak gösteriliyordu. Yani 12,8 milyon frank gibi muazzam net bir fazlalık görülüyordu. İngiliz elçisi bunu şöyle değerlendiriyordu:

"Maliyesindeki böyle bir fazlalık paşayı, nakit para açısından, Avrupalı hükümdarlardan hemen hiçbirinin kişisel amaçları için kullanma olanağına sahip olmadığı bir zenginliğin maliki kılmaktadır. Buna ilâveten paranın Mısır'daki değerinin, Avrupa'daki değerine oranla büyük üstünlük farkını da dikkate almalıyız."[6]

Mısır'ın tek sahibi, tek üreticisi, tek tüccarı diye ün yapan Mehmet Ali, kendisine ülkenin *"tek nakliyatçısı ve tek spekülatörü"* sıfatlarını da kazandıracak[7] daha ileri bir adım atma cesaretini de göstermiş ve hem mallarını kendisi taşımaya, hem de Triyeste'de kendi ticarethanesini kurup, bunları Avrupa piyasasına doğrudan doğruya sürmeye kalkışmıştı. Bu, son üç dört yüzyıldır alışılmamış bir davranıştı. Mısır'ın bütün topraklarının sahibi ve fellahı boğaz tokluğuna angarya ile çalıştıran işveren olarak Mehmet Ali, pamuğu son derece ucuza mal edebiliyordu. Bunu istediği (kendisine özel fiyat veren) gemilerle naklettiriyor[8] ve Avrupa'nın serbest piyasalarında, taşıma maliyeti (Asya ve Amerika'ya göre) en ucuz olduğundan istediği gibi pazarlayabiliyordu. Bazıları uyguladığı sisteme *"devlet kapitalizmi"* adını vermişlerdir. Kavram kargaşasına girmemek için üzerinde fazla durmadan şunu belirtmeliyiz ki, bu sistemi uygulamakla Mehmet Ali büyük bir gelir fazlasını elinde toplamayı ve bunu ziraatin gelişmesi için kanallar yapımında, yeni okullar açılmasında, modern ordu ve donanma kurulmasında kullanmıştır. Sistemin en alttaki üretici tabakayı daha da fazla ezdiği yadsınamazsa da, çağdaşlaşma için gerekli kaynakları sağladığı da göz ardı edilemez. Nitekim bu sayede Mehmet Ali hem Babıâli'ye, hem de Avrupa devletlerine kafa tutmayı başarmıştır.

Blacque (Blak) Bey

Mısır'ın karşısına bu dönemde diğer Avrupa ülkelerinden çok İngiltere'nin dikilmesi doğaldır. Mısır pamuğunun en büyük müşterisi olan İngiltere'nin yıllık ithalatı giderek artıyordu. 1820'de 100 milyon livre (yarım kilo) olan tüketim, 1830'da 300, 1835'de 360, ve 1840'da 480 milyon livre olmuştu. İngiltere piyasasının ihtiyacının dörtte birini de Mısır karşılıyordu.[9] Tüketimin artmasına karşılık fiyatlar sürekli bir düşüş gösteriyordu. 1820'de 18 pens olan fiyat, 1825'de 10, 1830'da 6, 1835'de 9, 1840'da 7 pens olmuştu. Buna Mehmet Ali direniyor, kendi saptadığı fiyatın kabulünü zorluyordu. Hatta fiyat artırmasına bile gidiyordu. Nitekim 1838 başında fiyatını altı ay öncesine göre bir hayli artırmıştı.[10]

Bir diğer çatışma konusu da ilk kez

buharlı gemi servislerinin kurulmasıyla Hindistan ticaretinin ara iskelesi olarak Mısır'ın yepyeni bir önem kazanmış olmasından ileri geliyordu. Süveyş'e gelen mallarını karadan İskenderiye'ye taşımak, sonra yine buharlı gemilerle İngiltere'ye götürmek hem yolu kısaltmış, hem de masrafları düşürmüştü. 1833'de Mısır'da tek bir buharlı gemi yokken 1838'de her ay 18 buharlı, düzenli olarak İskenderiye'ye gelip gitmeye başlamıştı. Bu mal transiti tabiî özel depolar gerektiriyordu. Bu işi düzenlemekle görevlendirilen İngiliz Waghorn Kahire'ye gelmiş ve Mehmet Ali ile temasa geçmişti. Ancak Mehmet Ali depoları kendi kontrolunda bulundurmak istiyor, İngilizler ise bunu red ediyorlardı.[11]

Mısır'da Tekelci, Avrupa'da Liberal Taktiğine Tepki

Tekelciliğini başkalarına depo yaptırtmayacak düzeye kadar götüren Mehmet Ali karşısında Avrupalı tüccarların, hele İngilizlerin büyük tepki göstermeleri doğaldı. Mehmet Ali'nin sistemini yıkabilirlerse hem bu büyük kâr kendilerine kalacak, hem de kapalı tuttuğu pazarlar açılabilecekti. 1836 ve öncesinde yoğun şekilde Suriye'ye yerleşmeye başlamış olan İngiliz tüccarların varlığı da bu savaşa yeni bir katkı halini almıştı. Mısır'dakiler eskiden beri tekelci uygulamalarına alışmışlardı. 1833'den beri Mehmet Ali yönetimi altına giren Suriye'dekiler ise, eski serbestliklerinin Paşa'nın tarafından kısıtlanmasından memnun değillerdi. Sürekli olarak politik temsilcilerini (elçiler ve konsoloslar) Mehmet Ali sisteminin değiştirilmesi ve Sultan yönetimine dönülmesi konusunda kışkırtıyorlardı. Nitekim İngiliz elçisi tekellerin kaldırılması (daha doğrusu geleneksel uygulamadan ayrılan yeni Mehmet Ali yöntemlerinin kaldırılması) amacıyla Sultan'dan Mısır Valisine yönelik fermanlar elde etmişti.[12] Ancak Mehmet Ali'ye söz geçirilemiyor ve işler eskisi gibi sürüp gidiyordu.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa

Londra, Paris, Avusturya, Venedik, Marsilya ve İzmir'in Fransızca gazetelerinde bu yıllarda Mehmet Ali'nin tekel sistemine karşı yoğun kampanya başladı. Amaç kesin olarak siyasal değildi. Mehmet Ali'nin Mısır hâkimi olmasına kimse karşı değildi. Aksine sultana denge yaptığı için herkesin işine de geliyordu. Karşı oldukları şey ekonomik uygulamasıydı. Bu gazetelerden biri Mehmet Ali lehinde görüş belirtince bu yayın organına şu sorular yöneltilmiştir:

"Paşanın fiyatları keyfince saptamasını kabul ediyor musunuz? Ülke ürünlerini keyfince kullanmasını kabul ediyor musunuz? Mehmet Ali'nin birdenbire yabancıları pamuk ticaretinden çıkarmasını ve kendi hesabına -bir kaç ay önce yaptığı gibi- Triyeste'ye göndermesini doğru buluyor musunuz? Pamuk satmayı kabul ettiklerini Triyeste'deki kendi ticarethanesine başvurmaya zorlaması haklı sayılabilir mi? Eskiden Avrupa Moka kahvesini Mısır'dan alırdı. Paşanın bunlar üzerine koyduğu muazzam vergiler bu ticareti yıktı... Eskiden içkiler üzerinde sadece yüzde 3 ithal resmi vardı, şimdi yüzde 200, bir Fransız şarap varili Kahire'de 9 talari yerine şimdi 300 talariye satılıyor."[13]

Açıkçası Avrupalı tüccarlar Mehmet Ali'nin tröstçü bir davranışla, kendi ülkesini serbest rekabete kaparken Avrupa'nın serbest rekabet ortamından yararlanmak taktiğine karşı çıkıyor ve eşit koşullar arıyorlardı. Tüm Doğu ve İslâm ülkelerindeki korumacı, savunmacı ve içe dönük sistemlere karşılık ilk kez Mehmet Ali yayılmacı ve eylemci bir davranışa girmiş oluyordu. Mehmet Ali'nin, liberalizm savunucularının kendisini sınırlama çabalarını hayretle karşıladığı anlaşılıyor: *"Mademki toprakların hepsinin sahibiyim, istediğimi ektirip, ürünü istediğim gibi kullanmak hakkım değil mi?"*[14]

Durum bir çok bakımdan, 20. yüzyılın sonunda Türkiye'nin karşılaştığı sorunları andırmaktadır. Mehmet Ali'nin haklılığı özellikle birçok Avrupa ülkesinin, hattâ İngiltere'nin kendi ekonomilerini olumsuz etkileyen yabancı ürünlere karşı korumacı önlemler almalarında yatıyordu. Liberal ekonomiyi savunanlar kendi sömürgelerinin başka yerlerle ticaretini kesin yasaklıyor ve orada fiyatların oluşmasını serbest piyasa kurallarıyla değil, kendi çıkarlarına göre düzenliyorlardı. Örneğin Amerikalılar, herkese pazarını açmasını öneren İngiltere'nin ucuz Amerikan ürünlerine aşırı vergi koymasından bütün 19. yüzyıl boyunca yakınmışlardır. Amerika, Osmanlı Devleti ile ilk kez ticaret anlaşması yapmağa çalıştığında da (1834) İngiltere bunu baltalamak için hayli çalışmıştır. Amerikan-İngiliz çekişmesi o hale gelmişti ki, Amerikan elçisi izinle ülkesine giderken yerine bıraktığı tecrübesiz diplomatına, Rus elçisiyle temasta bulunması ve onun tavsiyelerine göre davranması talimatını vermişti.[15]

Mehmet Ali Yönetiminin Kusurları

Mehmet Ali'nin yönetiminin kusuru, kendisinin Avrupa'daki gelişmeleri yeterince izleyecek ve etkileyecek mekanizmalara sahip değilken, Avrupa'nın onun genel ekonomik ve siyasal durumunu çok iyi değerlendirebilir durumda olmasıydı. Suriye'ye hâkim olur olmaz angarya sistemini, askere almayı ve benzeri zorlamaları oraya da sokmuştu. Osmanlı yönetiminden daha disiplinli ve sömürücü olan bu uygulama (Suriyeliler Osmanlı yönetiminden sonra daha yumuşak bir düzene kavuşmayı beklerken) halkta doğal tepkiler yaratmıştı. Mehmet Ali döneminde Suriye ve Lübnan'da sürekli dirençler ve ayaklanmalar olduğunu sadece anımsatmakla yetineceğiz.

Asıl dikkati çeken, büyük ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için yiyeceklere el konması karşısında halkın ekmemeye, ya da ürünü saklamaya başlaması oldu. Bunun sonucu özellikle buğday fiyatlarında büyük bir artış görüldü. Ticaret durdu, pazarlar kapandı.[16] Aynı sırada, Avrupa'ya fazla pamuk ihraç edebilmek için Mısır'da az buğday ekilmesi ve tarlaların pamuğa ayrılması, ilk kuraklıkla birlikte ülkenin açlık tehlikesiyle karşılaşması sonucunu yarattı. Rus konsolosları, ancak Anadolu ve Rusya'dan ithal edilen buğdaylarla yaşayabilen Suriye'deki durumu çok yakından izliyorlardı. Ama dünya kapitalist merkezinin gözlemcileri sadece izlemekle yetinmiyor, bundan nasıl yararlanacaklarını da planlıyorlardı.

Trieste borsası

Yukarda belirttiğimiz gibi, Kapitalist dünyada oyuna kalkışmakla birlikte Mehmet Ali'nin buna yeterli kadroları ve bilgi mekanizmaları yoktu. Tıpkı Babıâli gibi o da Avrupa'da olup biteni Avrupa gazetelerinden ve rakip konsolosların dedikodularından öğrenebiliyordu. Kapitalizmin periferisinde bulunmaktan doğan bu durum onu ister istemez yine kapitalizmin temsilcisi olan araçları kullanmaya yöneltiyordu. Ve tabiî ki bu araçlar zamanı gelince ücretlerini (hizmetlerinin kapitalist kurallara uygun bedellerini) geri istiyorlardı. Avrupa kamuoylarını ve hükümetlerini yanına çekebilmek için Mehmet Ali 1820'lerin sonlarından beri başta Fransızlar olmak üzere, Avrupalı tüccar ve gazetecileri yanına çekmişti. Bunun için iyi para da dağıtıyordu. Böylece gazetelerde Mehmet Ali lehinde bol bol yazı çıkıyordu. Mustafa Reşit Bey'in [Paşa] Paris'teki ilk elçiliği döneminde Babıâli'ye yolladığı raporlar bu tür gazetecilerin aklını çelmek (daha doğrusu satın almak) için yapılan çabalarla doludur. Mustafa Reşit Bey'e başarı sağlatan kendi etkenliğinden çok Mehmet Ali'nin ekonomik sistemiyle kendisine destek veren tüccarları gücendirmiş olmasıydı. Gazetecileri de bu tüccarlar yönlendiriyorlardı. Osmanlı elçisi bu yazar ve tüccarları Mehmet Ali'ye siyasal destek vermekle suçladığında kendisine verilen yanıt daima *"asla siyasal ilişkimiz yok, sadece ticaretimiz var"* oluyordu.[17] Doğaldır ki bu ticari ilişkiyi Mehmet Ali tek taraflı olarak bozunca, yandaşıymış gibi görünen mekanizma da aleyhine, hem de siyasal alanda çalışmaya başlayacaktı. Düşünmek gerekir ki, İngiliz hükümetinin resmî sözcüsü durumundaki *Morning Chronicle* gazetesinin Kahire'deki muhabiri, transit ticareti depolarının yaptırılması işiyle görevli olan bay Waghorn idi. Bu gazetenin 29.9.1838 sayısında İskenderiye'den şöyle bir uyarı vardı: (Henüz Osmanlı İngiliz ticaret anlaşması haberinin alınmamış olduğu bir dönemde)

"(Başarılarına övgüden sonra)... Ama tüccarlar arasında aleyhinde güçlü bir akım var. Pamuğunu uygun fiyattan satmıyor. Gelen gemiler yük alamıyor... Avrupa pazarları karşılayabilecek durumda olmadığından istediği yüksek fiyatları elde etmek imkânından mahrum kalan Paşa büyük miktarlarda kendi hesabına Avrupa'ya mal sevkediyor. Pamukta sadece üretici değil, tüccar, nakliyatçı ve spekülatör haline geldi. Özellikle hakkındaki düşünceleri yumuşatması gereken bir dönemde çılgınca bir sistem. Ama uzun vadedeki gerçek çıkarlarını görmemeye ve uymamaya kalkışmayacak kadar zeki bir adam."

Mehmet Ali'nin mantığına ne derece hak verilirse verilsin, bunun kapitalist dünyanın zorunlu merkez/çevre ilişkileri içinde geçerli olabileceğini düşünmek olanaksızdır. Mehmet Ali'nin tasarladığı, liberal ekonomi kurallarından etkilenmeden ondan yararlanma formülü, ister istemez Mısır'ı Avrupa'ya entegre olma girdabına çekecekti. Bu çok çeşitli yollarla gerçekleşebilirdi. 1832-33'te ticaret alanında uyumlu davrandığında Osmanlı'ya karşı Mısır'ı destekleyen İngiltere ve Fransa, 1836'dan sonra Mehmet Ali'nin daha çok kazanma hırsına kapılarak Avrupa ticaretini frenleyici rol oynamaya başlamasıyla bu desteklerini çekmeye başladılar. Şiddetli ticari kriz dönemi olan 1836-39 yıllarında Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasına özel Mısır maddesi konmasında bu etkenin rolü ön planda gelmektedir.

Osmanlı'da Borsaya Yöneliş

Avrupa'nın *"fikri telkin ve propaganda yoluyla 1838'de iktisadi ve ticari liberalizmi... bazı devlet adamlarına ve aydınlara benimsettiği ve arkasından uygulamaya koydurttuğu"* inancı pek

çok çevreye yerleşmiştir.[18] Avrupa'nın başarısını sağlamış sistemi başkalarına da önermesini zorlama gibi kabul etmek kuşkusuz yanlıştır. Olaya alıcı toplumun (Osmanlı) yapısal nitelikleri açısından yaklaşmak ve başka seçenekleri olup olmadığını araştırmak kuşkusuz daha sağlıklı olacaktır.

1820'ler ve 30'ların başlarında, Avrupa'nın Mısır'la Osmanlı Devleti'ne bakışları arasında hayli fark vardı. Mısır az nüfusuyla (2-2,5 milyon) tüketicilik olanağı sınırlı, sadece Nil çevresinde gelişmiş, dolayısıyla kontrolu nisbeten kolay bir ülkeydi. Pamuktan başka önemli ihraç ürünü ve madeni yoktu. Hicaz'ı ve Girit'i topraklarına eklemesi de ticari potansiyeline Avrupa açısından hiçbir ek katkıda bulunmamıştı. Oysa Osmanlı toprakları, Balkanlar, Anadolu ve 1833'de Mehmet Ali'ye geçmeden önce Suriye ile, hem tarım hem maden hem de sanayi ürünleri üreten ve ihraç eden 20-25 milyonluk bir tüketici kütleyi temsil ediyordu.[19] Avrupa'yla bağlantılı, ekonomik konularda etkenliği olan ilk Fransızca basının 1824'lerden sonra İzmir'de kurulması bir rastlantı değildir. Ülkenin büyük ekonomik potansiyeli bu oluşuma uygun zemin sağlıyordu. Nitekim yine 1830-31 yıllarında bu tüccar kolonisinin ilk Osmanlı topraklarında ilk *Borsa*'yı kurma girişiminde bulunması ticaret ortamının eriştiği düzeyi kanıtlar. Başında Hollandalı tüccar ve konsolos Van Lennep'in bulunduğu bu çaba, İstanbul'da da yankı yaratmakta gecikmedi. 1836 başında Galata tüccarlarının aynı girişimine rastlıyoruz.[20] Görüldüğü gibi Mısır'da ülke yapısının özelliklerine de dayanarak Mehmet Ali "tekelciliği" daha da pekiştirme yolunu ararken, İstanbul ve İzmir de yapı, çoğulculuk ve Avrupa örneğine yönelmekteydi.

Hemen arkasından yine 1836 yılı içinde İzmir'le İstanbul arasında, buharlı gemi seferleri kuruluncaya kadar işlemek üzere ticari amaçlı bir *"karadan haberci servisinin"* kurulması ticari bilgi alışverişinin nasıl önemli bir aşamaya eriştiğini kanıtlar. *Journal de Smyrne* gazetesinin gerçekleştirdiği hizmet 48 saatte 150 ortak kaydederek büyük bir başarıya ulaşmıştı.[21]

Kuşkusuz bu borsaları Avrupa düzeyinde saymak yanlış olur. Daha çok sarrafların buluştuğu ve banka muamelelerinin tartışıldığı bir yerdi. Mal ticaretinden çok para ticareti üzerine yönelinmesi, 1830'lar boyunca Osmanlı devletinde paranın değerinin durmadan düşmesi sonucu altın ve gümüş sikkelerin sarraflar tarafından toplanıp ülke dışına kaçırılmasından (sikke olarak, ya da eritip süs eşyası haline getirilerek) ileri geliyordu. 1832, 1833, 1838 yıllarında Reis Efendi'nin durmadan yabancı elçilikleri bu konuda uyardığını, uyruklarını engellemelerini istediğini görüyoruz.[22] 1834 yılında *Takvim-i Vekayi*'de de bu konuda bildiri yayımlanmıştır.[23]

Bu notalardan birine 30.5.1832 tarihinde İngiliz elçisinin verdiği yanıt, konu üzerindeki düşüncelerini yansıtmakta, özetle şöyle demektedir:

Osmanlı parasının değeri üzerinde karar vermek tabiî Osmanlı hükümetinin yetkisindedir. Ancak Osmanlı devleti kapitülasyonları kabul ederek yabancı tüccarı ve ticaretin güvence altında tutulmasını da üstlenmiştir. Piyasanın normal dalgalanmaları ve doğa kazaları sebebiyle zarara uğrayabilen tüccar bir de kendisini korumakla görevli hükümetin kararıyla zarara sokulursa, doğaldır ki ticaretten kaçacaktır. Bu da ülke gelirini azaltır. Son yıllarda pek sık olarak Türk parasının değiştirilmesi tüccarı zorda bırakmaktadır. Bu özellikle Türkiye'ye ihracatı çok ithalatı az olan İngiliz tüccarını daha çok zarara sokmaktadır. Dolayısıyla hükümet önce kendi parasının değeri konusunda önlem almalıdır. Bir yabancı tüccarın evini aramak kapitülasyonlara aykırıdır. Ayrıca evinde piyasadan çekilmiş sikkeler bulunması da suç sayılamaz. Yabancı tüccarın malı karşılığı aldığı Türk parasının hemen arkasından tedavülden kaldırılması ve büyük kayıplar karşılığında devlete iade edilmesinin istenmesi doğru ve uygun mudur? Eline aldığı anda bu para kendi malı değil midir? Ve herhangi bir diğer mal gibi elinde tutamaz mı? Piyasaya sürmesi kanunsuz sayılabilirse de, düşük bedelle alınıp yeniden eritilmeye zorlanması özel mülkün haksız ve keyfi şekilde tahribi olmaz mı?

Osmanlıda para tağşişine karşı yeniçeri ve esnaf ayaklanmaları dönemi kapatılmıştı ama, yeni bir önlem de alınmamıştı. Özel mülkiyet ve tasarrufla, Osmanlıdaki geleneksel "mülkün devlete aidiyeti ve devletce keyfi tasarruf" çatışması, böylece diplomatik bir dille ortaya konmuş oluyordu. II. Mahmut döneminde de hâlâ devam eden, ekmeğin dirhemi ve fiyatından, işçinin malzeme ve aletleriyle ücretine kadar herşeyi sultan iradesiyle belirleyen sisteme, ihtiyatlı bir dille eleştiri yöneltiliyordu. Bunun olmazlığını, bütün işinin bu olduğu kabul edilen bir hükümdara söylemenin de herhalde başka yolu yoktur. Bunda bir zorlama olduğunu söylemek de olası değildir. Peşin kabul edilmiş hakların kullanılması bahis konusudur. Daha sonra gündeme gelecek tekeller (iltizam) konusu da ele alınmamıştır.

Propagandaya gelince. Ülkede çıkan Fransızca gazeteler de her fırsatta liberal ekonomiyi, doğal olarak savunuyorlardı. Babıâli'nin hizmetine giren Fransız gazeteci Blak Bey'in Osmanlı resmî yayın organı *"Moniteur Ottoman"*da (hiç kuşkusuz yönetimin onayıyla) 1832 yılı başında yayımlanan "Osmanlı Ülkesinde Ticaret Serbestisi Hakkında" başlıklı makalenin bu konuda ileri sürülenlere yanıt olarak hazırlandığı anlaşılıyor. Bunda özetle şöyle deniyor:[24]

Sosyal hayatın en önemli ögesi ticarettir. Ticari ilişki kolaylığı ve takas özgürlüğü genel refahın kaynağıdır. Ticari yasaklamalar, korumacı sistemler ve tarifelere karşı en etken sistemdir. Avrupa devletlerinin şimdi ekonomi politik uygulayarak gerçekleştirmek istediklerini Osmanlı toplumu akılcılığı, hoş görüsü ve misafirperverliğiyle daha İstanbul'a tahtlarını ilk kurdukları günde gerçekleştirmiştir. Ticari yasak burada bilinmez, bütün dünyanın ürünlerine limanları açıktır. Sınırsız ve en geniş çerçevede ticaret özgürlüğü daima egemen olmuştur. Ne ulusal çıkar, ne de misilleme bahanesiyle Divan tarafından kısıtlanmamıştır. Son derece küçük bir gümrük ödemesi dışında malın piyasaya girmesi için hiçbir engel yoktur. Ticaret dengesi bu halkın düşüncelerine asla girmemiştir. Toplumlarda karışıklık yaratan yasaklar ve kısıtlamalardır. Türkiye'de ise bunlar bilinmez. Bu imkânlar onlardan zorla da alınmadı. Kapitülasyonlar en güçlü zamanlarında verildi. Ticaret, din ve ulus ayrımı yapılmadan serbestleştirildi. Böylece uygar Avrupa'nın şimdi gerçekleştirmeye çalıştığını onlar 300 yıl önce gerçekleştirdiler. Bu yüzden feodal etkiler onlarda hiç görülmemiştir. Böylece hem şimdi hem de gelecek için her güvenliği sağlıyorlar. Misafir diyerek her yabancıyı saygı ile ağırlıyorlar ve her ulusa kendi yasa ve geleneklerine göre yaşama hakkı tanıyorlar.

Osmanlı ekonomisinin zaten serbest ticarete açık ve en az korumacı (gümrük vergisi oranı açısından) olduğunun savunulduğu bu makalenin *"Avrupa'da sempati toplamadığını, onun için de fazla etki yaratmadığını"* kitabın hazırlayıcısı belirtiyor. Belki de tekellere (iltizam sistemine) hiç dokunmadığındandır. Anlaşıldığına göre makaleyi onaylayan Babıâli yöneticileri henüz iltizam sisteminin eleştirisini arzulamıyorlardı.

150. yıldönümünde

1838 TİCARET ANTLAŞMALARI

ile ilgili iki belge

1960'lı yılların sonlarında, merhum Doğan Avcıoğlu'nun başlattığı bir moda, Türkiye'nin geri kalmışlığında, 16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere'yle yapılan (aynı yıl içinde ve daha sonra başka ülkelerle de benzerleri imzalanan) Ticaret Antlaşmalarını günah keçisi haline getirmişti. Bugün artık, 1838 antlaşmaları simgesel önemlerini korumakla birlikte, bunların çok daha önce başlayan uzun bir süreç ya da zincirin bir parçasından ibaret olduklarını biliyoruz. O vesileyle, bu gerçeği ilk gözlemleyenlerden, sınıf arkadaşım Gündüz Ökçün'ü rahmetle anmak isterim. Daha sonra, Necdet Kurdakul dostumuzun, 16. yüzyıldan itibaren Batılı ülkelerle yaptığımız sözleşmeleri kapsayan *Osmanlı Devletinde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar* kitabı (İstanbul; Döler Neşr., 1981), konuya ışık tuttu. Kurdakul, ilk kapitülasyon metinleri için, iktisat tarihçilerimizin varlığını unuttukları, 1914'te İstanbul'da basılan bir kitabı bulmuş (Ali Reşat - Macar İskender çevirisi, *Kapitülasyonlar*), 17. yüzyıldan itibaren verdiğimiz uhud-u atika ve yaptığımız daha yeni kapitüler antlaşmalar içinse, Ferik Mahmut Mesut Paşanın derlediği *Muahedat Mecmuası*'nı kullanmıştır. Kurdakul'un kitabında İngiltere'yle yapılan 1838 Antlaşmasının dilce sadeleştirdiği metni s. 213-15'tedir. (Dipnotta İngiltere Büyükelçisinin adını Lord Bolsvini diye okuması, yanlış elbette. Lord Ponsonby'nin adı, eski harfli metinde gerçekte B ile başlatılmış, ama dostumuz üçüncü harfi, yani Nun'u Lam gibi görmüş olmalı!)

N.Kurdakul'dan önce, Coşkun Ürünlü de *1838 Ticaret Sözleşmesi* başlıklı yayınında, İngilizce metni ve o metinden kendisinin yaptığı Türkçe çeviriyi, 12 sayfalık, Osmanlı feodalizminin kapitalizme dönüşmesinin nasıl engellendiği kurgulu çok makro planda bir yorumla birlikte vermişti (Ankara: DPT Müsteşarlık Müşavirliği, 1975).

Biz burada, Orhan Koloğlu arkadaşımızın İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nden kopyalarını aldığı iki belgeyi yayımlamakla yetiniyoruz.

METE TUNÇAY

Türk Hükûmetiyle gümrük vergilerinin düzenlendiği ve üstlerinde anlaşmaya varıldığı, Büyük Britanya'dan ithalatı oluşturan maddelerin alfabetik listesi
FO 78/332-118198

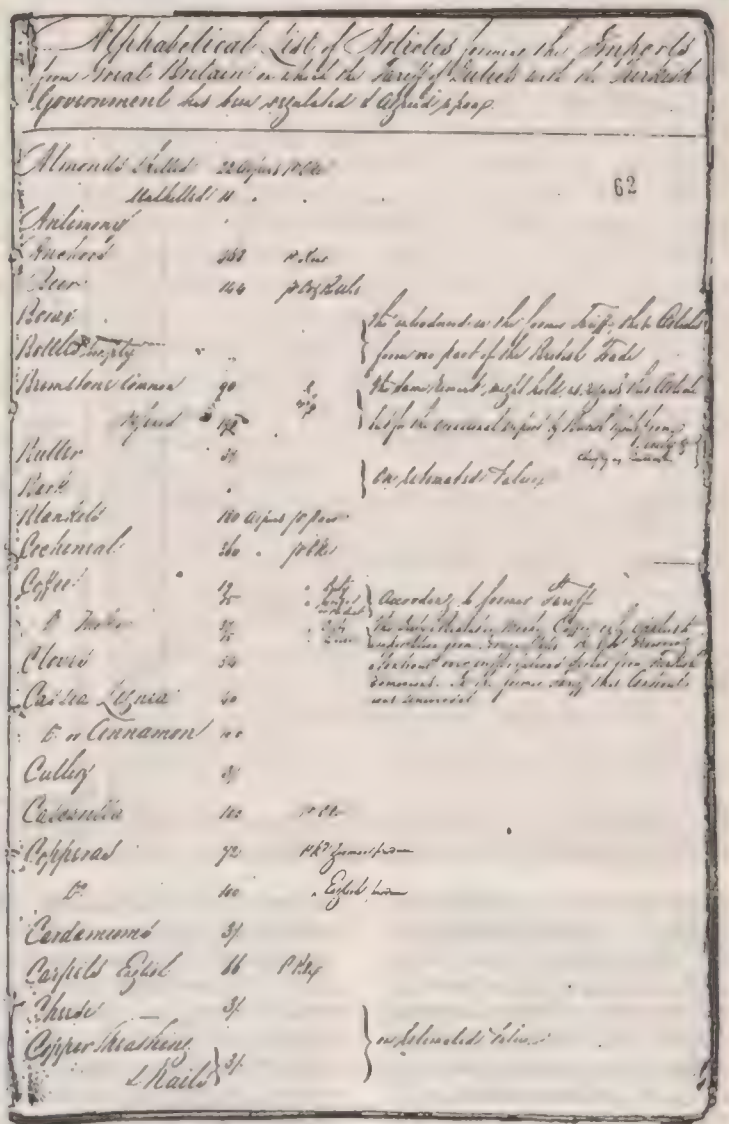

Yukarıda ilk sayfasının fotokopisini verdiğimiz liste:

Almonds-Badem

İç — **okkasından 22 akçe**
kabuklu — **11 akçe**

ile başlıyor ve

Watches - Saatler (kol ve cep)

gümüş ve metal — **beherinden 1650 akçe**
büyük ve küçük

altın ve (mücevher) taşlı — **(değeri üzerinden) yüzde 3**
müzikli ve duvar saatleri

ile sona eriyor.

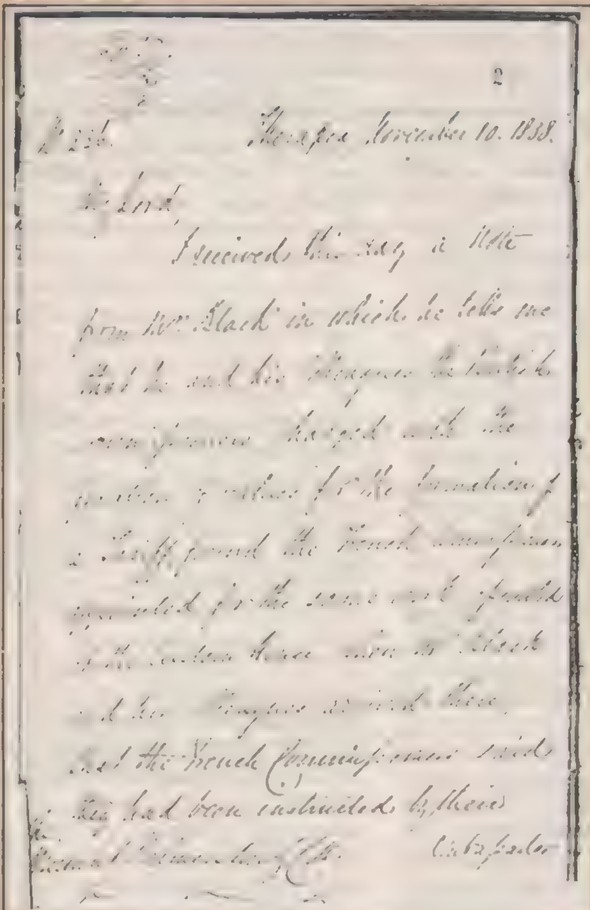
No 256.

Therapia November 10. 1838.

My Lord,

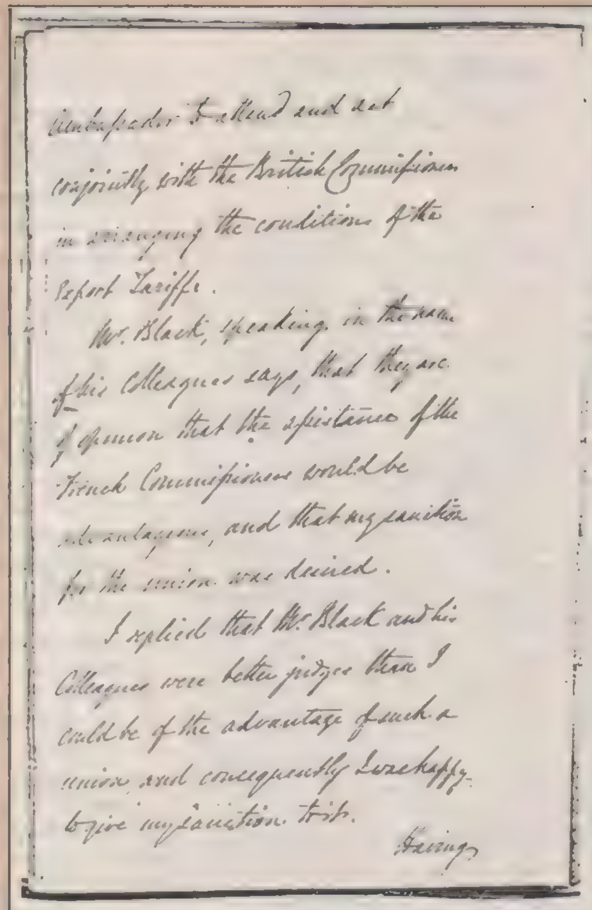
Ambassador to attend and act conjointly with the British Commissioners in arranging the conditions of the Export Tariffs.

Mr. Black, speaking in the name of his Colleagues says, that they are of opinion that the assistance of the French Commissioners would be advantageous, and that my sanction for the union was desired.

I replied that Mr. Black and his Colleagues were better judges than I could be of the advantage of such a union and consequently I was happy to give my sanction to it.

Having

Çünkü kendileri ya da yakınları böyle iltizamlarla büyük kazançlar sağlamaktaydılar. Ancak, ülkenin içinde bulunduğu para sıkıntısına çözüm için "ticaretinizi serbestleştirin" diyen Avrupalılara yanıt olarak kaleme alındığına göre, bu yazıyla Osmanlının sorunlarına bir çözüm getirilmiş olmuyordu.

Babıâli'nin Yeni Kaynak Arayışı

O yıllarda, dünyadaki fiyat düşüşü ve kredi darlığına paralel olarak Osmanlı ekonomisi de para sıkıntısı içerisindeydi. Yeni bir ordu ve donanma kurma masraflarının yanı sıra Rusya'ya ödenmekte olan savaş tazminatı da maliyeyi büyük sıkıntıya sokuyordu. Yeni kaynak olarak Babıâli kapitülasyonlarla sınırlanmış gümrük tarifelerini artırmayı düşünüyordu. Bu doğrudan ve dışardan gelen bir ek kazanç olacaktı. Nitekim ikamet elçiliklerinin yeniden kurulması sırasında ilk gönderilen elçilere (özellikle Paris'e giden Mustafa Reşit ve Londra'ya giden Nuri'ye) tarife işini halletmek görevi verilmişti. Ceza-yir işini fazla kurcalamamak karşılığı Mustafa Reşit Bey Fransa'nın onayını sağlamıştı ama İngiltere'ninki alınamamıştı.[25] İngiltere'nin önerisi ise koruyucu önlem sayılan tekellerin kaldırılmasıyla tam ticaret serbestliğine geçmekti. Kısacası yeni kaynak arayanlara Avrupa kendi örneğini gösteriyordu. Osmanlıya göre para bolluğu içinde bulunan Avrupa'nın örneğiyle gözlerin kamaşmaması olanaksızdı. Ticarette, sanayide erişilen ilerleme, halkının refah düzeyinin ve yeni geliştirdiği teknik ve teknolojilerin üstünlüğü tartışılır gibi değildi.

1832-33 yıllarında Osmanlı aydınları arasında ilk kez bu başarının sırlarını komplekssiz bir yaklaşımla araştıranların belirmesi ve bunun ekonomik sebeplere bağlanması kuşkusuz rastlantı değildir. Nitekim, İlber Ortaylı'nın modern anlamda ekonomi politik konusunda ilk çalışma olarak tanıttığı, el yazması "Risale-i Tedbir-i Umran-ı Mülki" de tam bu dönemde kaleme alınmıştır.[26] *Takvim-i Vekayi*'nin 54 ve 55. sayılarında Malthus'un nüfus artışıyla ilgili görüşlerine ait bölümlerine yer verilmiş olan bu risale *"Avrupa devletlerinin 200 senede yarattıkları eserler, servet, refah ve bayındırlık inşallah Osmanlı ülkelerinde de yirmi yılda gerçekleşebilecektir"* umudunu taşımaktadır. Önerisi, bu amaçla Avrupa'dan iktisat ve ticaret öğretecek insanlar davet edilmesidir. İktisat biliminin temel kurallarının ilk kez verildiği, modern anlamda emek, üretim araçları ve mal (para karşılığı olmaktan çıkarılarak) gibi kavramların ilk kez açıklandığı bu risaleyi Ortaylı şöyle değerlendiriyor:

"Risalede, Tanzimat arifesinde yapılacak reformlar ve yeni iktisadi politikaya uygun bir anlayışın yer aldığı... açıkça görülmektedir... Bu gibi bilgilerin öğrenimi ve okunması yaygınlaşmamış bile olsa, askeri endişelerle başlamış Mahmudiye reformları dönemi Osmanlı adamının, değişen dünyanın iktisadi mekanizmasını ve düşüncesini öğrenme isteği ve bazı tedbirler alınması özlemi bu risalede göze çarpmaktadır."

Batı iktisadi sistemini anlama ve öğ-

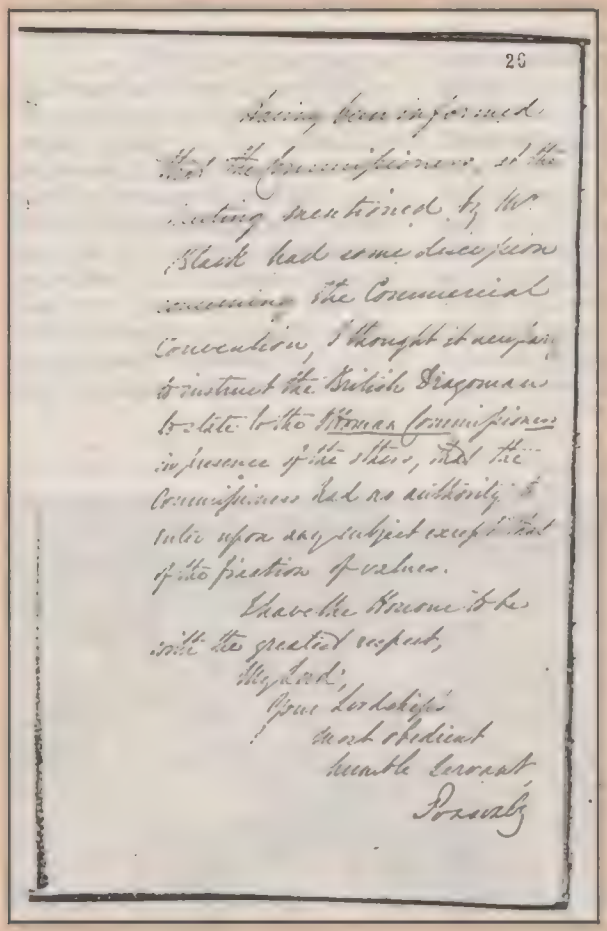

Tarabya, 10 Kasım 1838

(Dışişleri Bakanı)
Vikont Palmerstone'a

Lordum,

Bugün Bay Black'ten bir mektup aldım; bunda diyor ki, bir tarife oluşturmak için değerleri saptamakla görevlendirilen Britanya Komisyonu üyeleri, o ve arkadaşları, Gümrük Binasına gittiklerinde, aynı işle görevli Fransız Komisyonu üyelerini toplanmış bulmuşlar; Fransız Komisyonu üyelerine, büyükelçileri, ihracat tarifesinin koşullarını ayarlamak için Britanya Komisyonu üyeleriyle birlikte hareket etmeleri talimatını vermiş. İş arkadaşları adına konuşan Bay Black, Fransız Komisyonunun yardımının yararlı olacağını söylüyor ve birlikte hareket etmek için benim onayımı istiyordu.

Ben de, Bay Black'le iş arkadaşlarına cevabımda, böyle birlikte hareket etmenin yararını onların benden daha iyi yargılayabileceklerini, dolayısıyla onayımı vermekten mutluluk duyduğumu söyledim.

Bay Black'in andığı toplantıda, Komisyon üyelerinin Ticaret Antlaşmasıyla ilgili birtakım tartışmalara girdikleri bana bildirilince, İngiliz Elçilik Çevirmenine (dragoman), başkalarının da önünde, *Osmanlı Komisyonu üyelerine*, Komisyon üyelerinin değerlerin saptanmasından başka hiçbir konuya girme yetkilerinin olmadığını ifade etmesi talimatını verdim.

Lordum, Lordlarının en sadık ve mütevazi hizmetlileri olmaktan, en büyük saygılarımla şeref duyarım.

Ponsonby

FO 78/333-118198

renme gereksinmesinin, Avrupa başkentlerinde "tarifeyi arttırma/tekelleri ve keyfi uygulamaları kaldırma" çekişmesi içinde bulunan Mustafa Reşit Bey gibi siyasi temsilcilerde daha da büyük olması doğaldı.

Yine bu dönemde, İngiltere'nin, Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla Karadeniz ticaretinin sadece Ruslara münhasır hale gelmesi ihtimali karşısında savaşı göze alacak dereceye varmasının da, Osmanlı yöneticilerini etkilememiş olması olanaksızdır. O yıllarda İngiliz parlamentosunda hükümete yöneltilen en başlıca eleştiri bu konudaydı. Toprak için savaş geleneğini sürdüren Osmanlı karşısında, İngiltere'nin ticaret serbestliği ve hakkı için savaştan bahsetmesi ve toprak hükümranlığına fazla aldırmaması da Babıâli'yi etkilemiş olmalıdır. Özellikle ki, Urquhart'ın *"Turkey and its Resources"* kitabıyla 1832'de başlattığı akım da bunu pekiştirecek nitelikteydi. Yazar, Rusya'ya çok para kazandıran İngiltere'nin hammadde ithalâtının Türkiye'ye yönlendirilmesiyle Türkiye'nin zenginleştirilebileceğini savunuyordu. Tabiî bunun koşulu serbest ticarete geçmekti. Urquhart'ın kampanyasının temelini iç gümrük usulünün kaldırılması oluşturuyordu. O takdirde, yapılacak bir ticaret antlaşmasıyla Türkiye'nin sıkıntılarının giderilebileceği öne sürülüyordu.[27]

Önceleri sadece serbest ticaret düzeni'ni savunmakla yetinen, işlerini bozabileceği düşüncesiyle *Yed-i Vahit* sistemini hedef almaktan kaçınan İzmir'in Fransızca basınının da, Urquhart'ın Türkiye'ye gelmesi, tezini açık açık savunması ve padişah dahil bir çok kimse tarafından da dinlenmesi karşısında harekete geçtikleri görüldü. Bu da, Babıâli'de gazeteleri etkileyebilecek çevrelerde de yed-i vahit karşıtlığının ve serbest ticaret yandaşlığının bir hayli kökleşmiş olduğunu kanıtlar. 10.9.1836 tarihli *Journal de Smyrne* İstanbul'dan şu haberi veriyordu.

"Urquhart'ın Babıâli'ye ziyaretleri gittikçe daha sıklaşıyor. Bunların gerçek amacının yeni bir gümrük tarifesi saptamak ve temeli tam serbest ticarete dayanacak bir İngiltere-Türkiye ticaret antlaşması olduğu anlaşılmaktadır. Dost devletlerinkine benzer uygun resimler saptanarak bütün ithal ve ihracat mallarına teşmil edilecek. Bu görüşmelerin başarılı olmasını arzu ediyoruz, zira ancak bu sadece ülke içindeki halkın (kıyıdakiler dışındakiler anlamına) biraz refaha kavuşması ticaret gibi tarım ve sanayinin de bir hız kazanması mümkün olabilecektir. Bugünkü durumda ekiciler, durmadan yaşamlarını karıştıran ve emeklerinin ürününden mahrum ederek onları en kötü sefalete sokan bir sürü zorlama ve angaryaya maruzdurlar. Ve bu hükümete hiçbir çıkar sağlamadan gerçekleşmektedir, zira alt kademe ajanlarınca uygulanan bu zorlamalardan hükümdar ve bakanlarının haberleri yoktur, zaten olsa kuşkusuz izin vermezler.

Bu kadar bozukluğun ilacını bulmak genellikle düşünüldüğü gibi pek zor değildir. Tekeller, tezkereler aracılığıyla ihsan edilen imtiyazlar (ki şekil değiştirmiş tekellerden başka bir şey değildir) özel ve kamu yaşamının refahına en büyük engellerdir. Bir kez onlar yı-

kılmaya girişilsin, kalkmalarının mutlu etkilerini görmekte gecikilmeyecektir. Tarımcı bir kez malını canının istediğine, kendisine en avantajlı gelen fiyattan satmaya serbest bırakılsın, hemen tarım sanayiinin ve ticaretin gelişeceği ve hükümetin gelirlerinde, yasal, mantıkî ve adaletle dağıtılmış vergi yoluyla büyük oranda artma olacağını göreceğiz.

Bay Urquhart'ın Türkiye'nin kaynakları konusunda mükemmel kitabını dikkatle ve önyargısız okumuş olanlar, eğer bu genç diplomat fikirlerini Divan'a kabul ettirmeyi başarırsa, yeni antlaşmanın mutlu bir devrim yaratmakta gecikmeyeceğine inanmışlardır."

Bu yazı yazıldığı sırada M. Reşit Bey'in Londra'da bulunduğunu, Urquhart ile teması olmadığını, Babıâli'de Pertev Paşa'nın egemenliğinin geçerli olduğunu belirtmeliyiz.

Rusya'ya Hünkâr İskelesi antlaşmasıyla aşırı bağımlı hale gelmiş olmaktan rahatsız olan Sultan Mahmut, siyasi bunalıma, hem savaş harcaması gibi fazla masraf yaptırmayan, hem de yeni gelir sağlayacak ekonomik çözümü öngören bu öneriyi tabiî ki ilgiyle karşıladı. İngiltere ve Fransa, Mehmet Ali'nin 1832-33 Suriye-Anadolu seferinde ticari avantajları karşılığı tarafsız kalmakla Mısır Valisini güçlendirmişlerdi. Kendisi gibi liberal ekonomi yanlısı olan *Moniteur Ottoman* yöneticisi ve Mahmut'un güvenine sahip Blak Bey aracılığıyla Urquhart'ın sultana takdimi ve görüşlerini yansıtması sonucunda bu ekonomik çözüm formülü ön plana çıkarıldı. Reşit ve Nuri Beylerin elçilikle görevlendirilmelerinde bu iki gerekçe (tarife ve Mısır) birlikte rol oynamışlardır. Sadece bu aşamada tarife sorununun çözümüyle Mısır işinin bastırılması ayrı ayrı konulardı. Şimdilik elimizde bu iki konunun tek bir sorun olarak o zaman birleştirildiğini kanıtlayan bir bilgi yoktur. Yukarda belirtilen makalede de böyle bir atıf bulunmamaktadır.

Ekonomik Çözümle Mısır İşini Birleştirmeye Doğru

Olayların akışı sırasında ekonomik sorunla Mısır konusunun adım adım yakınlaşmasını şöyle izleyebiliyoruz:

• Urquhart Osmanlı topraklarında liberal ekonomik düzeni sağlayacak bir antlaşma taslağı hazırlamış ve İngiltere'de Lord Melbourne Başkanlığa gelince 1836'da İstanbul'a görevle gönderilmişti. Reşit Bey, 1836 Temmuz'unda Urquhart İstanbul'dayken Paris'ten Londra'ya, İngiltere'yle mevcut anlaşmazlıkları çözmek üzere aktarılmıştı. Dolayısıyla ikisi bir araya gelmemişlerdi. Yalnız İngiltere Dışişleri bakanı Reşit'e, Cezayir işine karışmayacaklarını, ama Mısır'da Türkiye'yi destekleyecekleri garantisini vermişti.[28]

• Yine 1836'da İstanbul'da Çörçil adında bir İngilizin şehir içinde avlanırken bir çocuğu yaralamasından doğan gerginlik sırasında, İngiliz elçisi Ponsonby'nin İngiltere'nin Mısır'la anlaşacağı söylentilerini yayması; Reisülküttap Âkif'in ise, Dahiliye Nazırı Pertev'in *"ağlayıp sızlayıp padişahı İngilizlerle Mısır Valisinin anlaşacağı tehdidiyle korkuttuğunu"* ileri sürmesi, her olayda Mısır parmağını bulaştırmanın bir alışkanlık haline geldiğini kanıtlar. Esasen Mahmut'ta Mehmet Ali konusu bir psikoz haline gelmişti.[29]

• 1837 Temmuz'unda o zamana kadar yasak olan buğdayın satışının serbest bırakılması[30] akla iki olasılığı getiriyor. Ülkenin en önemli zirai tarımsal ürününü serbest bırakmakla serbest ticaret yolunda adım atılmış olmaktadır. Buğday sorun yaratmadan serbestçe alınıp satılabilirse buradan diğer mallara geçmek daha kolay olacaktır. İkinci olasılık ise, tahıl sıkıntısı çeken Mısır'a ihraç yolunu açarak, hem padişah lehinde propaganda sağlamak, hem de Meh-

Trieste kordonu

met Ali ekonomik sisteminin işlemediğine örnek göstermek.

• Artık bu dönemde Babıâli'deki serbest ticaret yanlıları ve karşıtları kesin olarak ortaya çıkmıştı. Pertev Paşa ve onun desteklediği Mustafa Reşit Bey bundan yanaydılar. Âkif Efendi ve Hüsrev Paşa takımından bazıları ise karşıydılar. Ancak bu zıtlık sadece ekonomi konusundaki görüşlerin farklılığından ileri gelmiyordu. İktidar çekişmeleri ve bir sürü küçük çıkar oyunları da bunda rol oynuyordu. Birinci gruba ne olursa olsun *"İngilizcilik"*, ikincilere ise *"Moskofluk"* yakıştırmak alışkanlık haline gelmişti.

• Pertev Paşa'nın Âkif ve arkadaşlarının kışkırtmalarıyla sürdürülüp idam ettirilmesi serbest ticaret yanlılarını bir ara başsız gibi bırakmışsa da Mustafa Reşit'in Hariciye Nazırı atanarak 1837 sonunda İstanbul'a gelmesi bu grubun yeniden güçlenmesini sağlamıştır. Bu dengeyi padişahın kendisinin arzuladığı anlaşılmaktadır.

• M. Reşit uzaktayken ve Babıâli'nin, İstanbul'dan çıkarılacak fermanlarla Mısır yönetimi altındaki halkları etkileme deneyimleri yaptığı görülmektedir. Kahire'deki Rus Konsolosu, Mehmet Ali'nin tercümanı Artin Bey'e yolladığı bir notta, İstanbul'da Rum Ortodoks Patrikliğine tanınan bazı yetkilerin, Mısır işgali altında bulunan bölgelerdeki (özellikle Kudüs) Rumları Sultanı tanımaya teşvik oyunu olduğunu belirtiyordu.[31]

Daha sonrasına ait diğer bir örnek olarak da yine 1837 sonunda Kahire'ye gelen Fransız Konsolosunun, Mısır'da şarap üzerine konan verginin kaldırılması için padişahtan bir ferman getirmesini gösterebiliriz. Ancak bunlar Mehmet Ali'yi hiçbir zaman etkilememiş ve davranışlarını değiştirmesini sağlamamıştır.[32]

• M. Reşit Bey'in Hariciye Nazırı sıfatıyla İstanbul'a döner dönmez (1837 Aralık sonu) padişaha sunduğu layihada, ekonomik sorunlarla Mısır işinin birlikte çözülmesi önerisi açık olarak yer alıyordu:

"Memaliki Mahrusada cari olan iltizamat usulüne bilcümle Avrupalı muteriz olarak(...) bu maddenin dahi bir hüsnü sureti bulunmasını herkes memul etmekte olmağla inşallahu kerim derdest bulunan nizamatı dahiliyenin icrasında artık kimsenin itiraza mecali kalmayarak bu hususun gerek Mısır maddesine ve gerek alelıtlak cümle politika mesalihine tesiratı külliyesi olacağı cayi iştibah değildir. Ve bu usulı mehasin şumule teşebbüs olunduğu halde Memaliki Mahrusa günbegün mamur ve abadan olur ise olsun artık hiç bir tarafın ifsad ve tahrikine bakmayup daima merkezi itaatte paydar olacaklarından bu şayia-i hasene Berriyetiş Şam ahalisinin ezhanını bütün bütün beru tarafa imale ve Mısırlılara olan adavetlerini dahi tezyid edeceğinden ... (ordumuz ilerlerken Mısıra karşı ayaklanabilirler, vb....)"[33]

• M. Reşit Bey'in İstanbul'a döner dönmez ilk önüne gelen sorun Türk parası değerindeki dalgalanmaların İngiliz ve Fransız tüccarlar arasında yarattığı tepki olmuştur. Aralık 1837'de yaptıkları toplantıda bu tüccarlar son bir kaç yılda bu dalgalanmanın ticarete verdiği zararları belirtmiş ve şunları açıklamışlardır:

"İşin çözümü gittikçe zorlaşmaktadır. Ve kötü etkilerinin son derece derin kökleri sebebiyle sistem değişmeden bunu çözmenin mümkün olamayacağı anlaşılmaktadır. Türkler ise, tek düşüncelerinin yabancı tüccarları memnun etmek olduğunu ve bütün güçlerini bu amacı sağlamaya yöneltecekleri garantisiyle isteğe yanıt verdiler. Önerileri, para değerinin belli bir düzeyin üstüne çıkma eğilimi gösterdiği durumlarda hükümetin, eskiden yaptığı gibi, piyasaya yüzde iki değerindeki senetlerle müdahale edip fiyatları yıl içinde eriştiği yıcıkı yükseklikten düşürme yöntemiydi. Bu ödüne karşılık ve hayal ettikleri kayıpları telâfi için (tabiî tam bir Türk gibi, para değerinin düzenlenmesiyle ticarete gelecek olan ani ivmeden sağlayacakları büyük avantaja bakmayarak) ithalata yeni bir yüzde iki resim eklemek istiyorlar. Sorunun güçlüğü de buradan çıkıyor Hiç kuşkusuz tüccarların büyük kısmı, para değerinin değişmelerinden doğan devamlı yüzde 10'luk kayıp riskine girmektense bu ek yüzde ikiyi ödemeye razı olacaklardır. Ancak güçlük, rastlantısal işlerle bu dalgalanmaların içine düşen tüccarların pek çok olması karşısında bunları tek bir fikir etrafında toplamakta çıkıyor. Ve eğer fikir birliği sağlanamazsa, kapitülasyonlarca öngörülenden daha yüksek olan bir vergiye direnç onların elçilerini Türkiye hükümeti ile çatışmaya götürecektir. Dolayısıyla tüccarların amacı, elçileri bu işin çözümüne katılmaya çağırmaktır. Başka türlü çözüm sağlanamayacağına inanıyorlar."[34]

• Mehmet Ali'nin Adana ve Anadolu'ya yürüyeceği söylentilerinin yoğunlaştığı bir sırada[35] sarrafların para üzerinde aşırı oyunlara girişmesi konu üzerinde bir anlaşma yapması olasılıklarını güçleştiriyordu. Açıkçası işin çözümlenmesini istemeyen ve açıktan kazanan bir grup vardı:

"Para kuru konusunda bir tartışma yapılmadı. Statüko devam ediyor, ama tartışmadan vazgeçilmiş değil, Hükümet tekrar konuyu gündeme getirip eski plânın değiştirilmesini istemek amacında. Burada iyi haber alan kişiler, beliren olaganüstü dalgalanmaların çoğunlukla sarraflarla işbirliği yapan tüccarların işi olduğu kadar Avrupa şehirlerindeki gibi bunu engelleyen yasalar bulunmadığı için spekülasyon yapan tüccarların işi olduğunu ileri sürüyorlar. Bu kaçakçılıktan çok yararlananların aynı şiddetli direncinin tekrar belirmesinden korkuluyor. Ve saygın tüccarlar tarafından son derece arzulanan bu önlemin hiç bir zaman gerçekleşemeyeceği sanılıyor."[36]

• İşlerin çıkmaza sürüklendiği bir sırada serbest ticaret karşıtı takımdan Hüsrev Paşa'nın koruduğu Serasker Halil Paşa'nın görevinden alınarak sultanın yakınından uzaklaştırılması, Âkif ve arkadaşlarının kaybı olarak değerlendirildi. Aynı zamanda Reşit Bey'in önünün açıldığı belirtiliyordu.[37]

• 25 Mayıs 1838'de Mehmet Ali'nin hep gönlünden geçirdiği bağımsız hükümdarlığını ilan etme kararını açıklaması bütün bu tartışmalara yepyeni bir boyut getirdi. Savaş haberleri yaygınlaştı ve ekonomik konular bir anda ikinci plâna düştü. Askerî gücüne fazla güvenmeyen Mahmut kuşkusuz sorunun olaysız çözümlenmesi için başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin kendisini desteklemesini istiyordu. Çünkü Rusya'nın (karşı garantiler vermesine rağmen) Mehmet Ali'yi desteklemesi olasılığından korkuluyordu.

Kaçınılmaz Sonuç

Mehmet Ali'nin kararının İstanbul'a ulaşmasından iki ay sonra 16 Ağustos 1838'de Mustafa Reşit Bey, İngiltere'den gelen özel temsilciyle sürdürdüğü görüşmeleri sona erdirdi ve ticaret antlaşması elçiyle imzalandı. 2. Maddedeki *"Osmanlı ülkesinin her yerinde"* ticaretin hiçbir izin gerektirmeden tam serbestlikle yapılacağının kaydedilmesiyle yetinilmemiş, 6. maddeye şöyle bir kayıt konmuştu:

"Devleti Âliye hükümeti bu anlaşmada belirlenen düzenlemelerin bütün topraklarına şamil olacağını kabul eder. İster Avrupa, ister Asya Türkiyesine, Mısır'da ya da Babıâli'ye ait diğer Afrika topraklarına ve Osmanlı toprakları içinde nitelikleri ne olursa olsun bütün uyruklara uygulanacaktır."

İkinci maddeden sonra bu ekin yapılmasının sırf Mısır'ı hedef aldığı açıktır.

İskenderiye borsa binası

Mısır zorlaması olmasa antlaşma bu kadar kolay sağlanabilir miydi?.. Şüphelidir... Köşeye sıkışmış durumunda Babıâli eski koşullarında ısrar ederek hem İngiltere'nin desteğini sağlayabilir, hem de Mısır'ı disiplin altına sokacak başka bir formül bulabilir miydi?.. İmkânsızdır... Üstelik bu formülle Avrupa usulü bir kalkınmanın kısa zamanda sağlanacağına da inanılıyordu.

Antlaşmanın çok gizli görüşmelerle ve herkesten habersiz, sadece iki temsilci arasında yürütülmüş olması da buna karşı olanların çokluğundan ileri geliyordu. Bunları her kanatta bulmak olasıydı.

Avrupalı tüccarının çoğu, illegal yollarla hayli yüksek olan kazançlarının sınırlandırılması korkusu içindeydiler. Görüşmelerde tüccarlarla ilişkide olan elçilik ve Babıâli tercümanlarının bulundurulmaması, bunların dedikodu yaparak sonucu etkilemeleri olasılığına karşı alınmış bir önlemdi. Nitekim kendilerine danışılmamasından bir ölçüde yakınmışlardır.[38] Ayrıca konunun Rus ve Fransızlarca da bilinmesi istenmiyordu, çünkü hem Mehmet Ali'ye haber sızdırabilir, hem de kendi çıkarları açısından engelleyici girişimlerde bulunabilirlerdi.

Türk tarafında ise iltizamın kaldırılması bütün Osmanlı yönetim mekanizmasının altüst edilmesi demekti. Bunun ne gibi sonuçlar yaratabileceğini gününde bir yabancı gözlemci şöyle özetlemiştir:

"Babıâli çok zayıf durumda... Yunanistan gibi, Cezayir, Eflâk, Girit, Mısır ve Arabistan'ı tutacak halde değil. Ne parası ne gücü ne askerî ne de zekâsı var. Reşit Paşa yetenekli bir adam ama durumu, ticaret antlaşmasına şiddetle karşı olan eski düşmanı Hüsrev Paşa tarafından sallantıda. Bütün yetkililerce desteklenen, bütün eyaletlerde paşaların servetini sağlayan ve muhafazasına Babıâli'de iktidardaki herkesin bağlı olduğu tekelleri Türkiye'nin kaldıramayacağını, kaldırmağa cesaret edemeyeceğini biliyor. Mevcut bütün Türk görevlilerin çakarlarıyla karışmış olan tekelleri yıkmakta tek başına olduğunu Reşit Paşa da biliyor."[39]

Ticaret antlaşmasının imzalandığının henüz öğrenilmediği bir sırada kaleme alınan bu yargının doğruluğunu Reşit Bey'in kendisi daha sonraları *"İlk düşman kazanmağa başladığım tarih bu antlaşmanın imzalandığı tarihtir"* diyerek onaylamıştır.[40]

Gerçekte antlaşmanın imzası Reşit Bey için de pek kolay olmamıştır. İngiliz elçisi bakanına gönderdiği raporda *"işin tamamlanmasından hemen önceki anda, bütün yapılanları sıfıra indirecek bir tutuma girmişti"* diyerek Reşit Bey'in de kararsızlık içinde bulunduğunu belirtiyor. Yazısı, sonucun alınmasında Mısır tehdidinin etken olduğunu kanıtlıyor.

"Ticaret antlaşması, bu ülkenin ticaretini bir adalet ve genel yarar temeline oturtmayı amaçlayan her önlemi yenik düşürmekte şimdiye kadar başarılı olmuş büyük ve çeşitli çıkarlara rağmen gerçekleştirilmiştir. Elde edilen başarı tamamiyle siyasal araçların kullanılması sayesinde sağlanmıştır(...) Daha açıkça anlatmak gerekirse Sultanın tutkuları ve bakanının (M.Reşit) korkuları üzerinde etkili olmak sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bakanın başlangıçtaki

muvafakati işin tamamlanmasından hemen önceki anda, bütün yapılanı sıfıra indirecek bir girişim şekline dönüşmüştü ve ben de araçların zorlamasına başvurmak zorunda kaldım. Bir talih eseri olarak kendi kaderinin bana güveninin devamına ve benimle gerçekleştirmeye razı olduğunun uygulanmasına bağlı olduğunu hissettirecek şeylere sahiptim.

Daha önce bu konuda siz Lord hazretlerine bahsetmemiştim. İlk olarak şimdi açıklıyorum (...) çünkü majestelerinin hükümetinin, bu antlaşmanın yararlı sonuçlarını yıkacak ve şimdiden harekete geçmiş olan çabalara karşı enerji kullanmasına gerek vardır.

Reşit Paşa yukarda bahsettiğim, antlaşmayı sıfıra indirecek önlemi ileri sürdüğünde kendi kanaatleriyle ya da duygularıyla değil, yıkma plânını yaratan partinin korkusuyla etkilenmişti. Bu parti şimdi her saat daha büyük bir güç kazanıyor.''[41]

Bu partinin başkanının Gümrük Emini Tahir Bey olduğunu; üyelerinin, paşaların ve diğer yöneticilerin Ermeni ve Rum sarraflarıyla bazı Rum tüccarlardan ve *''gayri meşru kazançları bu antlaşma ile kesilecek bütün kişiler''* olduğunu da ekliyor.

* *

Ortadoğu geleneksel ekonomik yapılarını çözmek bakımından Kapitalizmin yaptığı son saldırı, karşısında iki yöntem buldu.

Birincisi, Mehmet Ali'nin 25 yıllık sıkı bir kontrol sistemi sonucu gerçekleştirdiği, içeriyi kapama fakat dışarıya açılıp onların alanında rekabete girme yöntemiydi. Mehmet Ali serbest piyasada kendi başına fiyat oluşturma oyunlarına girmedikçe buna büyük tepki gelmemişti. Ama sadece fiyat oluşturmayla yetinmeyip, sistemini ihraca (Suriye'ye, Anadolu'ya ve kimbilir gelecekte bütün bütün Osmanlı topraklarına) kalkışmasıyla birlikte Mehmet Ali Avrupa'da reformcu ve sevilen kişi olmaktan çıktı. Artık kapitalizmin dışında, hoşgörülen bağımsız küçük bir birim sayılamıyordu. O zaman da liberal ekonominin kurallarına tam uymasının istenmesi doğallaşıyordu. Buna yanaşmazsa 19. yüzyıl kapitalizminin bütün dünyada uyguladığı zorlamalar ona da yöneltilecekti. O dönemde şöyle yazılmıştı:

''Bizim ticaretimiz için makul bir fiyat istedikçe Mehmet Ali ya da başkasının pamuk tüccarı olmasının önemi yoktur. Ama bu üretici bir ülkenin hakimi ise ve kimsenin kendisiyle rekabetine izin verilmiyorsa, bu fiyat nasıl garanti edilecek?.. İçeri girip biz mi yapacağız? Bizim anlaşmamız sultanladır. Uyruğu ile değil. Bunu o yapacaktır. Bir kez Mehmet Ali silahsızlandırıldıktan sonra sorun ebediyen çözümlenmiş olur.''[42]

Mehmet Ali'nin gücü, Avrupa'ya rağmen sistemini korumaya (belki de ihraca) yeterli miydi? Suriye'deki sekiz yıllık yönetimi sırasında görülenler bunun olanaksızlığını göstermektedir. Yönettiği alan büyüdükçe katı merkeziyetçilik işlememeğe başlıyor ve Osmanlıya dönüşüyordu. Gerek kapitalizmle mücadelesinde, gerekse uyruklarını aşırı sömürüsünde, geri kalmış bir toplumun aradaki farkı kapatma yolundaki kaçınılmaz ve gerekli davranışları vardır. Ve kuşkusuz örnek olabilecek bir sistemdi. Ama sadece Mısır'la sınırlı kalsaydı *belki* ayakta durabilirdi. Tam anlamıyla bütün fincancı katırlarını ürkütmeseydi.

Osmanlı ise, serbest ticarete doğru adım adım sürüklenmeye hiç karşı çıkmamış, hattâ Avrupa'ya entegrasyonu aşırı bir düzeye gelmişti. Mısır'ın ilk limanından her türlü kaçağı kontrol mümkün iken, Osmanlı'da bu asla sağlanamazdı. Parasını bile bundan kurtaramıyordu. Kısacası yeniden içe kapanması asla mümkün değildi. Yani Mısır deneyimini yapamazdı. Herşeyden önce ülkenin aşırı büyüklüğü buna engeldi. Ayrıca Avrupa'nın başarılı örneği de aynı yolun izlenmesini cesaretlendirecek nitelikteydi. Açıkçası ticaret serbestliğine yönelme kaçınılmaz hale gelmekteydi. Mısır'a karşı destek gereksinmesi sadece bunun tarihini öne almıştır. Ve bu arada her halde, açılışın koşullarının belki daha dengeli, belki daha kademeli, belki de daha hesaplı olmasını engellemiştir. □

[1] Ali Reşat-Macar İskender, Gündüz Ökçün, M.Mesut Paşa, Coşkun Ürünlü, Necdet Kurdakul; Celâl Ömer Sarç, Doğan Avcıoğlu, Ahmet Yücekök, Orhan Kurmuş ve Şevket Pamuk'un yayınları.

[2] J.A. Lesourd et Cl. Gérard, *Nouvelle Histoire Economique*, A.Colin, Paris 1976, c.I, s.35-37.

[3] B.P.S., "Sopra la cause, la durata ed I Resultati posteriori della Crisi Commerciale del Globe nel 1837", *Annali Universali* (Milano), c.53, No. 157, Temmuz 1837, s.75-77.

[4] *Annali Universali*'de yayınlanan Adriano Balbi'nin "Siyasal Bilanço"sunda bazı ülkelerin gelir (ilk rakam) ve borçları, milyon frank olarak şöyledir: İngiltere 1.527/20.345; Fransa 989/4.624; Avusturya 350/1.460; İtalya (10 Devlet) 210/1.206; İspanya 108/4.000; Rusya 400/1.300; ABD 138/395. Görüldüğü gibi bütün önemli devletlerin gelirinden fazla borcu vardır. Osmanlı devletinde gelirin 250 milyon frank, borçların ise 100 milyon frank olduğu ileri sürülmektedir. Kuşkusuz bu rakamlar tam sağlıklı değil ise de, Osmanlı devletinin dışardan nasıl görüldüğünü yansıtmaktadır.

[5] Lesourd Gérard, age, s.137.

[6] Adel Ismail, *Documents Diplomatiques et Consulaires Relatifs à l'Histoire de Liban*, Beyrut 1980, c.25, Belge 10, Lord Ponsonby'nin 4.2.1841 tarihli konuşması.

[7] *Morning Chronicle* 27.9.1838; *Journal des Débats* 17.8.1838.

[8] *Journal des Débats* 2.10.1838; *Echo de l'Orient* 20.10.1838.

[9] *Morning Chronicle* 27.9.1838.

[10] *Morning Chronicle* 21.5.1838.

[11] *Morning Chronicle* 21.5 ve 12.7.1838.

[12] René Cattaui Bey, *Le Régime de Mohamed Aly d'Après Les Archives Russes en Egypte*, Soc.Gen.de Geographie d'Egypte, Roma 1936, c.III, belge 50, 22.6.1838 tarihli; USA Minister to Turkey Washington'a yazı, vol.8 (1836-39), Microcopy no.46; *Journal des Débats* 8.6.1838; 1836; *Allgemeine Zeitung* 8.1.1836; *Gazetta Privilegiata di Venezia* 6.5 ve 17.5.1836.

[13] *Journal des Débats* 20.10.1838.

[14] *Journal des Débats* 6.10.1838.

[15] ABD elçi raporlarından yukardaki Microcopy'deki 2, 7 ve 9 Nisan 1836 tarihli yazılar.

[16] René Cattaui'nin Rus konsolosluk raporları kitabında bu konuda pek çok örnek vardır.

[17] Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa ve Londra elçilikleri esnasında siyasi yazıları", *Tarih Vesikaları*, No. I, s.39, No. IV, s.288.

[18] Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğuna Giriş Vasıtaları (1838-1914)", *Milli Kültür*, Haziran 1980, s.23-33

[19] 21 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de (1832 yılı) Osmanlı topraklarına ithal ve ihraç edilen mallar listesi verilmiştir. İTHAL EDİLENLER: kahve, kâfuru, tarçın, çelik, boya, zırnık, kil, teneke, pirinç (maden), zencefil, karanfil, çivit, sarı teneke, hindistan cevizi, kâğıt, kurşun, yeni bahar, tatlı badem, rugan, cıva, fes, biber, kınakına, kına çiçeği, at, kükürt, şeker, ton yağı, canfes, kadife, her çeşit kumaş, cam, buğday, arpa, pirinç, çuha, bez. İHRAÇ EDİLENLER: şap, balmumu, öküz boynuzu, manda boynuzu, öküz derisi, bakır, kelyağı, günlük, mazı, kasap yağı, fındık, afyon, sakız, tavşan derisi, salep, nışadır, ipek.

[20] İzmir'deki Fransızca gazete *Courrier Smyrne*'in sahibi Blak Bey işin önculuğunu yapmıştır; İstanbul Borsası için *Journal de Smyrne*, 21.5.36.

[21] *Journal de Smyrne* 24.12.1836.

[22] FO 195/89, sayfa 80-84, 121 ve 122'deki yazılar.

[23] *Takvim-i Vekayi* no. 67.

[24] David Ross (ed.) *Opinions of the European Press on the Eastren* Question, Londra 1836.

[25] Cavit Baysun, ag yazı dizisi no, XII, s.454.

[26] İlber Ortaylı, "Osmanlılarda ilk telif İktisat Elyazması", *Yapıt*, Ekim/Kasım 1983, s.37-43.

[27] Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara 1986, s.13-14.

[28] Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK Ankara 1954, s.82.

[29] O.Koloğlu, *Miyop Corçil*... kitabında ayrıntılı bilgi vardır.

[30] *Takvim-i Vekayi* no.150.

[31] René Cattaui, age, Belge 4, 27.12.1837.

[32] *Morning Chronicle*, 1.2.1838.

[33] Mehmed Salahaddin, *Bir Türk diplomatının Evrakı Siyasiyyesi*, s.15.

[34] *Morning Chronicle*, 8.1.1838, İstanbul'dan 17.12.1837.

[35] *Morning Chronicle*, 16.1.1838 (İzmir gazetesinden).

[36] *Morning Chronicle*, 23.3.1838 (İstanbul'dan 21.2.1838).

[37] *Morning Chronicle*, 16 ve 18.4.1838.

[38] FO 78/332, İstanbul'daki İngiliz tüccarlarının 9.10.1838 tarihli notu.

[39] *Morning Chronicle*, 29.9.1838 (İskenderiye'den 6.9.1838).

[40] R. Kaynar, age, s.129.

[41] Ponsonby'den Palmerston'a 15.12.1838 tarihli yazı, No.260, Fo 78/333.

[42] *Morning Chronicle* 2.11.1838.

150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması

ŞEVKET PAMUK

BUNDAN 150 yıl önce 1838 yılının 16 Ağustos günü, Sadrazam Reşit Paşa'nın Boğaziçi'nde Balta Limanı'ndaki konağında, Reşit Paşa ile İngiliz elçisi Ponsonby iki devlet arasında yeni bir ticaret antlaşması imzalıyorlardı. Bu Antlaşmayı aynı yıl Fransa ile, daha sonra da diğer Avrupa devletleriyle imzalanan ve benzeri koşullar içeren diğerleri izleyecektir.

Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir bölümü, Osmanlı Devleti'nin dış ticarete uyguladığı tekel düzeni ile özel sınırlamalara ve ek vergilere ilişkindi. 1838 öncesinde uygulanan ve Yed-i Vahit olarak adlandırılan düzende, devlet bir malın herhangi bir yöredeki dış ticaretini bir özel kişinin tekeline bırakabiliyordu. Ayrıca, belirli hammaddelerin ya da gıda maddelerinin darlığının çekildiği yıllarda, malların ihracatını yasaklayabiliyordu. Özellikle savaş dönemlerinde, maliyeye ek gelir sağlamak amacıyla dış ticarete olağanüstü vergiler uygulanabiliyordu. Balta Limanı Antlaşması ile dış ticaretteki tekeller düzeni kaldırılmakta ve Osmanlı Devleti dış ticarette olağanüstü vergiler ya da sınırlamalar uygulama hakkından vazgeçmekteydi.

Bu düzenlemelerle Osmanlı ekonomisinin dış ticarete açılması kolaylaştırılmış oluyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti de özellikle mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir ek gelir kaynağını kaybetmekteydi. Nitekim, bir sonraki savaş döneminde, Kırım Savaşı sırasında, Osmanlı maliyesi dış ticaretten ek gümrük vergileri toplayamayacak ve Avrupa para borsalarında borçlanma yolu açılacaktır.

Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemelerin bir diğer bölümü ise gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkindi. 1838 öncesinde Osmanlı Devleti hem ithalat hem de ihracat üzerinden yüzde 3 oranında gümrük vergisi almaktaydı. Ayrıca, yerli ve yabancı tüccarlar mallarını İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken yüzde 8 düzeyinde bir iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. Balta Limanı Antlaşması ihracata uygulanan vergileri yüzde 12'ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergiyi ise yüzde 5 olarak saptıyordu. Ayrıca, yerli tüccarlar iç gümrükleri ödemeye devam ederken, yabancı tüccarlar bu uygulamanın dışında bırakılmaktaydı. Böylece yabancı tüccarlar yerli tüccarlar karşısında önemli bir ayrıcalık elde etmiş oluyorlardı.[1]

Kısa vadedeki sonuçları açısından ele alındığında, dış ticaret üzerindeki tekelleri ve diğer engelleri ortadan kaldıran düzenlemelerin gümrük vergilerine ilişkin düzenlemelerden daha önemli olduğu söylenebilir. Tekellerin ve devlet müdahalelerinin kaldırılmasından sonra Osmanlı hammaddelerinin ihracatında önemli artışlar görülmektedir.

Daha uzun vadede ise gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin düzenlemeler önem kazanmıştır. Gerçi Balta Limanı Antlaşması gümrük vergilerini daha önceki düzeylerinden daha aşağılara çekmiyordu ama bu tür bir antlaşmayı imzalayarak Osmanlı Devleti kendi gümrük vergilerinin düzeylerini Avrupa devletleriyle birlikte saptamayı bir ilke olarak kabul etmiş oluyor ve böylece bağımsız bir dış ticaret izleyebilme hakkından vazgeçiyordu.

Antlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa devletleri gümrük vergilerini daha da düşük düzeylere indirerek elverişli koşulların oluşmasını beklediler. 1860-61 yıllarındaki mali bunalım ve Lübnan siyasal bunalımı sırasında Osmanlı Devleti ithalattan alınan gümrük vergilerini yüzde 12'den yüzde 1'e indiren değişiklik maddesini imzalamak zorunda kalmıştır.

I. Dünya Savaşı'na kadarki dönemde ihracattan alınan vergiler yüzde 1 düzeyinde kalmıştır. İthalattan alınan vergiler ise Osmanlı yönetiminin çabaları sonucunda bir miktar artırılmış, 1861'de yüzde 5'den yüzde 8'e, 1905'de yüzde 11'e ve 1908'de yüzde 15'e çıkarılmıştır. Osmanlı Devleti 1838 Antlaşması'nı ancak I. Dünya Savaşı başladıktan sonra bir kenara itebilecek ve ancak savaşın getirdiği olağanüstü koşullarda daha bağımsız bir dış ticaret politikası izleyebilecektir.

Osmanlı yönetimi niçin böyle bir antlaşmayı imzaladı? Sadrazam Reşit Paşa ve daha sonraları Tanzimat Reformlarını başlatacak diğer yöneticiler Serbest Ticaretin yararlarına mı inanıyorlardı, yoksa İngiltere'nin oyununa mı gelmişlerdi? Dış baskılara karşı niçin direnememişlerdi? Bu sorulara yanıt verebilmek için, Antlaşma'nın imzalandığı dönemin koşullarını uzun dönemli bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekiyor.

19. yüzyılın başlarında dünyadaki iktisadi, siyasal ve askeri güç dengeleri hızlı bir değişme göstermişti. Sanayi Devrimi'ni tamamlayan İngiltere, giriştiği bir dizi savaş sonucunda Fransa'yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz

Ankara'da demiryolu civarında zahirelerin nakli (1893).

duruma gelmişti. Ancak, Sanayi Devrimi'ni henüz tamamlamamış diğer Avrupa ülkeleri korumacı önlemlerle İngiltere'nin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. İşte bu koşullarda İngiliz ticaret ve sanayi sermayesi Avrupa dışındaki alanlara yöneldi. 1820'lerden 1840'lara kadarki dönemde Güney Amerika'dan Çin'e kadar pek çok bölgede mümkünse yerel iktidarlarla anlaşarak, gerektiğinde de silah zoruyla pek çok Serbest Ticaret antlaşması imzalandı.

İngiltere'nin Osmanlı ülkesiyle olan ticareti de 1820'lerden itibaren hızla büyümekteydi. Ancak, İngiliz tüccarlar Osmanlı Devleti'nin müdahalelerinden ve koyduğu engellerden şikâyet ediyor, ticareti uzun dönemli bir yasal çerçeveye bağlamak istiyorlardı. Yeni dünya koşullarında Osmanlı yönetiminin İngiliz baskılarına karşı direnmesi oldukça zordu. İngiliz diplomasisi Osmanlı yönetiminin zayıf bir anını beklemekteydi.

İngiliz diplomasisinin beklediği fırsat Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanıyla ortaya çıktı. Mehmet Ali Paşa Mısır'da dış ticareti devlet tekeli altına almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Dış ticaretteki tekeller İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vurmuştu. Öte yandan Mehmet Ali Paşa Osmanlı ordularını Nizip ve Kütahya'da iki ağır yenilgiye uğratmış, Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti.

Mehmet Ali Paşa tehlikesi Rusya'nın artan nüfuzu ile birleşince, Osmanlı yönetimi kurtuluşu İngiltere'ye yaklaşmakta buldu. Umulan, İngiltere'ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında İngiltere'nin siyasal ve askeri desteğini almak, İmparatorluğun toprak bütünlüğünü korumasını sağlamaktı.

Cebel-i Lübnan mutasarrıfı Naum Paşa.

Balta Limanı Antlaşması işte bu koşullar altında imzalanmıştır. Antlaşmayı Osmanlı devlet adamlarının bir gaflet anında imzaladıkları bir belge olarak yorumlamak veya Osmanlı yöneticilerinin bu Serbest Ticaret anlaşmasının uzun dönemli sonuçları konusunda iyimser beklentiler içinde olduklarını ileri sürmek güçtür.

Balta Limanı Antlaşması'nın iktisadi sonuçları imzalandığından bu yana tartışma konusu olmuştur. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, hacmi giderek büyüyen ithal mallarının rekabeti karşısında, pek çok yerli ve Avrupalı gözlemci Şam, Halep, Diyarbakır, Amasya, Bursa ve İstanbul gibi merkezlerde, özellikle iplik eğirme ve kumaş dokuma gibi faaliyetlerde el tezgâhlarının gerilemekte olduğunu anlatıyorlardı. Küçük imalathane sahiplerinin ve lonca çalışanlarının ithal mallarının yarattığı rekabetten şikâyetleri 19. yüzyıl boyunca sürmüştür.

Balta Limanı Antlaşması'nın el tezgâhları üzerinde yarattığı gerileme ve yıkım, 20. yüzyılda da sık sık tartışıldı. Örneğin, bu konuda en çok anılan çalışmalardan birinde, 1940 yılında Tanzimat'ın yüzüncü yılı vesilesiyle hazırlanan bir kitapta yazdığı makalede, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi öğretim üyelerinden Celal Ömer Sarc Av-

rupalı gezginlerin ve diplomatların 19. yüzyıl ortalarında yaptıkları gözlemlere dayanarak 1838 Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı sanayiini nasıl çökerttiğini aktarıyordu.[2]

Balta Limanı Antlaşması'nın 1960'ların ve 1970'lerin yoğun tartışma ortamında yeniden gündeme gelmesinde Doğan Avcıoğlu'nun görüş ve yorumlarının önemli rolü olmuştur. Geniş yankılar uyandıran *Türkiye'nin Düzeni* başlıklı kitabında Avcıoğlu, Celal Ömer Sarc'ın derlediği gerileme ve yıkıma ilişkin gözlemleri özetleyerek sunuyor ve Balta Limanı Antlaşması'nın Osmanlı sanayiinin çökmesine yol açtığını belirtiyordu. Avcıoğlu'na göre, böylece "ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme engellenmiş" oluyordu. Burada açık olarak söylenmese bile ima edilen, Balta Limanı Antlaşması'nın kapitalist sanayileşmeye geçişi engellemiş olmasıdır. Bu nedenle de Avcıoğlu, 1838 Antlaşması'nı Türkiye'nin idam fermanı olarak nitelendirmekteydi,[3]

Avcıoğlu'nun bu görüşleri daha sonraları pek çok yazar tarafından tekrarlandığı ve genel kabul görmeye başladığı için, hem Avcıoğlu'nun hem de daha sonraları onun görüşlerine tepki olarak geliştirilen yorumların üzerinde durmak yararlı olacak.

Birinci olarak, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretin hızla genişlediği ve iç pazarları istila eden ithal mallarının rekabeti karşısında, zanaatlere dayalı yerli üretimin önemli gerilemeler gösterdiği doğrudur. Nitekim eldeki bilgiler 19. yüzyılda örneğin Anadolu'nun dış ticaret hacminin yaklaşık 15 kat arttığına işaret etmektedir. Daha da çarpıcı bir örnek verelim: Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerinin hacmi 1820'den 1914'e kadar yaklaşık 100 kat artış göstermiştir.[4] Ancak, ithalatın gösterdiği hızlı büyümeyi tümüyle masa başında imzalanan bir antlaşmaya bağlamak hatalı olur. Sanayi Devrimini tamamlamış Avrupa ile el tezgâhlarına dayalı Osmanlı ekonomileri arasındaki büyük farklılıklar ortadadır. Nitekim, Avrupa'dan mamul mallar ithalatı Balta Limanı Antlaşması'ndan çok önce, 1820'lerden itibaren hızla büyümeye başlamıştı.

İkinci olarak, Avcıoğlu Osmanlı zanaatlerinin tümüyle yıkılıp silindiği izlenimini vermektedir. Oysa son yıllarda yapılan araştırmalar yerli imalat faaliyetlerinin önemli bir direnme gösterdiklerine işaret etmektedir. Yine ithal mallarının rekabetinin en güçlü olduğu

Düyun-ı Umumiye İngiliz alacaklıları temsilcisi Sir Vincent Caillard.

pamuklu tekstil dalından örnekler verecek olursak, yüzyılın ortalarındaki önemli gerilemeden sonra yerli iplik eğirmeciliği silinmiş, ancak yerli kumaş dokumacılığı varlığını sürdürebilmiştir. Yerli dokumacılar ucuz ve daha nitelikli olan ithal malı ipliği kullanmaya başlamışlar ancak İngiliz sanayiinin üretmediği türden kumaşları piyasaya sürerek, bu tür kumaşlar için olan beğeniler yaratmaya ve talebi körüklemeye çalışarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.[5]

En ileri teknolojiyi, yüksek emek verimliliğini sağlayan makineleri kullanan Avrupa sanayii karşısındaki bu direnişin ancak Osmanlı emekçilerinin düşük ücretleri kabul etmeleri sayesinde sürdürülebildiğini de belirtmek gerekiyor. Bir başka deyişle, 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz sanayiindeki işçi ücretleri artarken, Anadolu'daki geleneksel el tezgâhlarında çalışanlar düşük ücretlerle yetinmek zorunda kalmışlardır. Bugün azgelişmişliğin önemli bir boyutu olarak kabul edilen, düşük ücrete dayalı emek yoğun üretim dallarındaki uzmanlaşmanın kökenlerini 19. yüzyıldaki bu tür gelişmelerde bulmak mümkündür.

Avcıoğlu'nun Balta Limanı Antlaşması'na ilişkin olarak yaptığı yorumlar içinde en fazla sorunlu olanı, Osmanlı ekonomisinin var olan gelişme çizgisinin engellendiğini belirtmesi ve dinamik bir Osmanlı sanayiinin bu antlaşma nedeniyle kapitalizme geçemediği izlenimini vermesidir. Oysa, 19. yüzyıl başlarında Anadolu ve Suriye'deki mamul mallar üretimi incelendiğinde, üretimin geleneksel loncalar çevresinde örgütlendiği, küçük ve orta ölçekli atelyelerde geleneksel el tezgâhlarının kullanıldığı ve bu işletmelerdeki sermaye birikiminin sınırlı kaldığı görülmektedir. İthal mallarının rekabeti karşısında hem gerileyen, hem de direnen bu yapıların bir Sanayi Devrimi eşiğinde olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye'nin azgelişmişliğinin kökenlerini 19. yüzyılın öncesinde aramak gerekmektedir.

Avcıoğlu'nun Balta Limanı Antlaşması'na ilişkin yorumlarının tarihçiler arasında haklı tepkilere ve eleştirilere yol açması kaçınılmazdı. Ancak bu tepkilerin bir bölümünün, Avcıoğlu ve onu izleyen yazarları eleştirmeye çalışırken öbür yana savrulduklarını, 19. yüzyıldaki gerileme ve yıkımı tümüyle reddeden çizgilere ulaştıklarını görüyoruz.

Örneğin 1983 yılında yayınlanan bir yazısında Orhan Kurmuş, Balta Limanı Antlaşması'nın sonuçları hakkında çok az şey bilindiğini, Antlaşmanın zanaatlerin gerilemeye yol açtığı görüşünün henüz kanıtlanamamış bir tez olmaktan öteye geçemeyeceğini ve eldeki verilerin böyle bir tezi kanıtlayabilmesi için yeterli olmadığını savunmaktadır.[6]

Kurmuş, Balta Limanı Antlaşması'nın kendi başına dış ticarette ve özellikle de ithalatta büyük bir sıçramaya yol açtığını ileri süren yorumları eleştirmekte haklıdır. Ancak, Antlaşmanın sonuçlarını Kurmuş'un talep ettiği biçimde ölçmek de mümkün değildir. Bu tür hesaplamalar için gereken ayrıntılı bilgiler yalnızca bu antlaşma için değil, hiçbir antlaşma için bulunamayacaktır. Bu durumda ampirik olarak kanıtlanamadığı sürece, Antlaşmanın hiçbir etkisi olmadığını savunmak ya da zanaatlerin gerilemediğini ileri sürmek yanıltıcı olur. Balta Limanı Antlaşması'nın ithalatı ne kadar artırdığını sapta-

Gümrük Eminliği de yapan M.Raif Paşa (Köse).

namasa bile, 19. yüzyıl boyunca dış ticaret hacminin ne kadar arttığını yaklaşık olarak tahmin edebiliyoruz. Bu noktadan çıkarak ithalattaki artışın yol açtığı gerilemenin boyutları hakkında da ayrıntılı bir tabloya varmak mümkündür.

Avcıoğlu ve onu izleyen yazarların yorumlarına karşı gelişen tepkilerin bir diğer örneğini de Amerikalı araştırmacı Donald Quataert vermektedir. 19. yüzyıl Anadolu toplumsal ve iktisadi tarihi üzerine çeşitli makaleleri ve bir kitabı Türkçeye çevrilmiş olan Quataert, son yıllarda yaptığı çalışmalarda Anadolu zanaatlerinin tümüyle yıkılmadığını, önemli bir bölümünün yeni koşullara uyum sağlamaya çalışarak I. Dünya Savaşı'na kadar direnebildiğini, hatta bazılarının belirli bir canlılık gösterdiğini vurgulamaktadır.[7] Bu bulgular Avcıoğlu türü bir yorumun basit ve tek yanlı bir tablo çizdiğini göstermesi bakımından önemlidir. Quataert lonca çalışanlarının sessiz sedasız teslim olmadıklarını, varlıklarını sürdürebilmek için uzun ve zorlu bir mücadele verdiklerini vurgulamakta haklıdır. Ancak bu vurgu, diğer tarafa savrulma tehlikesini, tezgâhların gerileme ve yıkımı sürecini ve bu direnişin toplumsal ve iktisadi maliyetlerini gözardı etme tehlikesini de beraberinde getirmektedir.

Avcıoğlu'nun Balta Limanı Antlaşması'na ilişkin yorumuna yöneltilen eleştirilerin bir bölümü de son yıllarda liberal veya neo-liberal görüşleri savunan kesimlerden gelmektedir. Bu yazarlar, Balta Limanı Antlaşması'nın getirdiği düzenlemeleri Osmanlı ekonomisini bürokratların müdahalelerinden kurtaran, piyasa düzenine ve kapitalist mantığa geçişi sağlayan önlemler olarak görmek eğilimindedirler. Böylece Serbest Ticaret ilkelerinin Osmanlı ekonomisine büyüme ve dinamizm getirdiği, kapitalistleşme ve çağdaş ekonomiye geçiş sürecini başlattığı savunulmaktadır.

Doğan Avcıoğlu'nun 1960'larda yaptığı yorumlar o dönemde Türkiye'nin gündeminde olan Ortak Pazar olgusuyla yakından ilgiliydi. Balta Limanı Antlaşması'nın sonuçları konusunda bazı kestirme yargılara ulaşırken Avcıoğlu, herhalde, Ortak Pazar karşısında nasıl bir tavır alınması gerektiğini de düşünüyordu. Benzeri biçimde, bugün ekonomide liberalizmi savunanların da, Balta Limanı Antlaşması'nın sonuçlarını kendi görmek istedikleri doğrultuda ve tarihsel olgulardan epey uzak bir biçimde yorumladıkları söylenebilir.

Sonuç olarak, Balta Limanı Ticaret Antlaşması 18. yüzyılın sonlarından itibaren dünya ölçeğinde değişmeye başlayan iktisadi, siyasal ve askeri dengelerin ve Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucunu yansıtmaktadır. Antlaşmanın kendi başına Osmanlı sanayiini yıktığını ileri sürmek yanıltıcı olur. Kaldı ki gerileyen ya da yıkılan yapıların geleneksel zanaatlere dayandığını, kapitalizme geçiş sürecinde olmadıklarını da biliyoruz.

Konya Ereğli İstasyonu'nun açılış töreni (1904).

Ancak uzun vadeli olarak bakıldığında, bu eşit olmayan antlaşmanın Osmanlı hükümetlerinin bağımsız dış ticaret politikaları izleyebilme seçeneğini ortadan kaldırdığını da görüyoruz. 1830'larda değil ama 19. yüzyılın sonlarına doğru, Anadolu'da ve İmparatorluğun diğer bölgelerinde fabrika düzeyine dayalı kapitalist sanayi kurma girişimleri başladığında, gümrükleri yükseltmek mümkün olmayacak ve biraz da bu nedenle, sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok yavaş ve cılız olarak ilerleyecektir. Lozan barış görüşmelerinde bile, Avrupa devletleri Cumhuriyet hükümetlerinin kendi dış ticaret politikalarını saptayabilme hakkına karşı çıkacak ve Cumhuriyet hükümetleri ancak 1929 yılından itibaren bu seçeneğe kavuşabileceklerdir.

Konunun şimdiye kadar tarihçiler arasında yeterince ilgi toplamayan bir başka boyutu daha var. Balta Limanı Antlaşması'nın olumsuz etkilerinden söz ederken, yalnızca mamul mallar üretimini değil, tarımsal üreticileri de dikkate almak gerekiyor. 1890'lardan itibaren Anadolu Demiryolu'nun Eskişehir, Ankara ve Konya yörelerine ulaşmasıyla birlikte, İç Anadolu bölgesi ürettiği fazla buğdayı İstanbul'a yollayabilecek duruma gelmişti. Ancak, hem ulaştırma hem de üretim maliyetlerinin yüksek olması nedeniyle, İç Anadolu buğdayı İstanbul piyasasında ithal malı buğday ve unla rekabet edemiyordu. Oysa, aynı yıllarda benzeri sorunlarla karşı karşıya olan Avrupa devletleri kendi hububat üreticileri için korumacı önlemlere başvurabiliyorlardı. Balta Limanı Antlaşması'nın belirlediği açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, Osmanlı hükümetleri benzeri önlemlere yönelememiş ve İstanbul I. Dünya Savaşı'na kadar ithal malı buğday tüketmeye devam etmiştir. Bugünkü sınırları içindeki Türkiye, ancak 1930'lu yıllarda ve korumacı politikalar izleyebilme olanağına kavuştuktan sonra, buğdayda kendi kendine yeterli duruma gelebilecektir. □

[1] Balta Limanı Antlaşmasını hazırlayan koşullar ve Antlaşmanın içeriği üzerine ayrıntılı ve dikkatli bir çalışma için bkz. Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Stanford, California, 1935. Bu kitabın Türkçe bir özeti için bkz. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, İstanbul, 1940 içinde.

[2] Celal Ömer Sarc, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul, 1940 içinde.

[3] Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara, 1968, s.50-54.

[4] Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi* (1820-1913), Ankara, 1984, Bölüm 5.

[5] Bkz. y.a.g.e.

[6] Orhan Kurmuş. "The 1838 Treaty of Commerce Re-Examined" Jean Louis Bacque-Grammont ve Paul Dumont (der.), *Economie et Societe dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983 içinde.

[7] Örneğin bkz. Donald Quataert, "Ottoman Handicrafts and Industry in the Age of European Hegemony, 1800-1914", Review, *Fernand Braudel Center*, Cilt 11, No.2, 1988.

Otto Friedrich von der Gröben'in Maceraları

KLAUS SCHWARZ

1. Malta Korsanlarından Filistin Hacılığına

1656 yılının ilkbaharında -diğer kaynaklara göre 1657 yılında[1]- Brandenburglu bir generalin, Marienwerder (bugünkü Polonya'daki Kwidzyn) valisi iken bir oğlu olur ve çocuğa Otto Friedrich ismi verilir. Yaşamı 1728 yılına kadar devam edecek olan Otto Friedrich'in hayatı çeşitli maceralarla geçecektir.

Von der Gröben soyu uzun bir süreden beri Prusya topraklarına yerleşmişti. Adam von der Gröben 1410 yılında Polonyalılara ve Tatarlara karşı Tannenberg yakınlarında savaşırken şehit düşmüştü. Otto Friedrich von der Gröben'in amcası Friedrich, Polonya ordusunda general olarak Türk ve Tatarlara karşı savaş vermişti. Yaşlı ağabeyi ise 1683 yılında Türklerin Viyana'yı kuşatması üzerine çıkan savaşlarda hayatını kaybetmişti.

28 Ocak 1675 tarihinde Otto Friedrich von der Gröben bir Polonyalı albayla birlikte Malta adasına gider. O tarihlerde Polonyalılar, Osmanlılarla savaşmaktadırlar (1672-76). Polonyalılarla varılan bir antlaşmaya göre, Polonya ordusunda savaşan Brandenburglu birlikler bu 1675 senesinin Ocak ayında Dinyester (Türkçesi Turla) nehrinin kıyısındaki Raşkov kalesini ele geçirirler[2]. Malta adasında ise Rodos'u terk etmeye zorlanmış olan Rodos şövalyeleri bir hükümdarlık kurmuşlardır. Rodos şövalyelerinin baş amacı İslâm'a, özellikle de Osmanlılara karşı savaşmaktı. Malta adasındaki şövalyeler o zaman çeşitli "dil"lere, yani bugünün

Alman Dili'nin arması

deyimiyle milletlere göre örgütlenmişlerdir. Alman dilinde (lingua di Allemagna) örgütlenen şövalyeler de bunlardan birisiydi[3]. Otto Friedrich von der Gröben Malta adasında başlayan maceralarını 1694 yılında Marienwerder'de yayınlanan "Orientalische Reisebeschreibung..., yani Brandenburglu asil hacı Otto Friedrich von der Gröben'in şark seyahatnamesi ve bunun yanısıra Gine'ye (bugünkü Batı-Afrika'daki Gana) yapılan deniz seferi ve Mora seferinin hikâyesi" isimli kitapta topladı[4]. Genç adam, güzel Malta adasında geçirdiği hoş bir zamandan sonra parasız kalır ve boş gezer. Yazarımızın aklına dünyanın en eski meslekleri arasından biri olan askerlik veya korsanlık mesleği gelir. Kendi ağzından söylediklerini kısaltılmış olarak bugünkü dilimize uygun bir şekilde aktarırsak şunlar ortaya çıkar: "... işte böyle, ümitsizlik bir rahipten asker yapar. Duyduğumuza göre bazı korsan gemileri Türklere karşı donatılmış ve silâhlandırılmışlardı. Bu habere çok sevindik. Buna göre iki fırsatımız vardı, ya şerefli bir şekilde ölmek ya da şan ve şeref kazanmak ve aynı zamanda diğer yabancı ülkeleri tanımak! Kendimizi gönüllü olarak gemilerin komutanına bildirdik. Komutan bizi sevinerek gezilerine kabul etti. Bizler ise sevinçten uçarak cebimizde kalan son altın paralarla yatak, yorgan, elbise, içki ve tütün aldık. Ertesi gün Sicilya adasının Syrakusa şehrine doğru denize açıldık. Oradan erzak alarak Girit adası ve Libya kıyıları arasında dolaştık durduk. Devamlı olarak Hıristiyan gemilerine ve korsanlarına rastlıyorduk. Hıristiyan korsanlarla anlaşarak, birleştik. Bu korsanlar silâhlı dört Trablusgarplı korsan gemisinin yakınlarda dolaştığını söylediler. Biz bu anlatılanlara önce inanamadık. Ertesi gün ufukta dört büyük gemi belirdi. Hızla üzerlerine doğru gittik. Yaklaştıkça gemilerde kırmızı renk üzerine ayyıldızlı bayraklarını görmeye başladık. Demek ki, bu gemiler hakikaten Müslüman korsanlara aitti! Gemimizin toplarını derhal ateşe hazır duruma getirerek uygun rüzgârla beraber borda ateşine başladık. Düşman da ateş ederek karşılık verdi. Sonra kendilerine tüfeklerimizle ateş edebilecek kadar yanaştık. Bizler gemi sayısı açısından daha üstün durumdaydık. Sağa ve sola manevra yapıp kaçmaya çalışan düşman bizim kendilerine rampa etmemizi önlüyordu. Böylece hava kararıncaya kadar sekiz saat savaştık. Sonra

gecenin karanlığı, bizi birbirimizden ayırdı. Aynı gece birdenbire korkunç bir fırtına çıktı! Azrailin nefesini sırtımızda hissettik! Hepimiz Allah'a yalvararak bizleri kurtarmasını diliyorduk. Kurtuluşumuz ancak sabaha karşı oldu. Fırtına yatıştıktan sonra zarar ve ziyanımızı tespite başladık. 120 ölü, 50 de yaralı vermiştik. Bana gemide büyük bir delik açan bir toptan sıçrayan parçalar isabet etmişti ve yaralanmıştım. Allah'ın yardımıyla yaralarım kısa bir süre içinde iyileşti. Savaşta kaybettiklerimizi eski denizci âdetlerine göre ayaklarına top gülleleri bağlayarak denize bıraktık. Bundan sonra gemilerin direklerini, yelkenlerini, halatlarını elden geçirip tamir ettik ve Girit adası yönüne tekrar yola koyulduk. Yolda bir Türk ticaret gemisine rastladık. Sandalları indirerek tütün, pirinç ve kahve yüklü gemiyi fazla bir karşı koyma olmadan ele geçirdik. Türkler gemiyi terk edip, karaya kaçmışlardı. Ancak kendi kıymetli eşyalarını toplamakta fazla meşgul olan altı Türkü ele geçirdik. Bu Türklerin anlattıklarına göre, bizim üç gün önce çarpıştığımız gemilerden biri batmış, diğerleri ise çok fazla ölü ve yaralıdan yakınmışlar. Yüce Tanrı'ya aldığımız bu ganimetten dolayı çok şükür ettik ve Girit kıyılarında demir attık. Büyük bir dirençle karşılaşmadan yaklaştık, üç yüz kişiyle Girit adasına çıktık ve istediğimiz kadar öküz, koyun ve yiyecek-içecek aldık. Arasıra fırsat buldukça Venedik altını, ipek ve başka değerli eşyaları topluyorduk. Açıklıkla ifade edeyim ki, bu hayat benim çok hoşuma gitmeye başlamıştı. Gerçi Türkler Girit'te de bizlere karşı koymaya gayret ediyorlardı. Fakat zayıf kal-

Otto Friedrich von der Gröben Seyahatnamesi'nin kapağı.

Orientaliſche
Reiſe-Beſchrei-
bung /
Des Brandenburgiſchen
Edelichen
Wilgers
Otto Friedrich von der Gröben:
Nebſt der Brandenburgiſchen Schiffahrt
nach GUINEA, und der Verrichtung zu MOREA,
Unter wehrn Zeit.
Gedruckt durch Simon Reinigern.
Anno 1694.

Otto Friedrich von der Gröben (Reise-Beschreibung)

dıklarından, bizlerin yağmasını önleyemiyorlardı".

Otto Friedrich von der Gröben bu münasebetle, ta eski zamana kadar Girit adasının tarihini anlatıyor. Bu hususta çok bilgili olduğu, bir Cizvit lisesinde öğrenciyken yaptığı klâsik eğitimi de belli oluyor. Bundan sonra Malta gemileri Rodos adası yönüne hareket ederler. Yolda gene üç Türk yük gemisi keşfedilir. Bir gece ve gündüz peşlerinde kovalarlar, iki ticaret gemisi Rodos limanına kaçar, biri ise Maltalılara yakalanır. Ele geçen gemide 64 Türk, Zenci ve Arabın yanısıra birkaç balya tütün, kahve, pirinç ve az bir miktarda tuz bulunmaktadır. Maltalılar yakaladıkları esirlerden, bir Türk kadırga konvoyunun Kıbrıs'ta toplanan vergi paralarıyla İstanbul'a gitmekte olduklarını öğrenirler. Kadırgalar Rôdos adası yakınlarından geçecekleri için, ada çevresinde pusuya yatarak sabırsızlıkla beklemeye başlıyorlar. Bu arada boş urmayıp Rodos adasına baskınlar yapıyorlar. 20 Türk ve 100'e yakın büyükbaş hayvanı gemilerine taşıyorlar. Ama "Türklere ve Hıristiyanlara karşı aynı derecede sadık olan Allahsız Rumlar" Türklere, Maltalıların pusuya yattıklarını duyururlar. Böylece kadırga konvoyu bir gece karanlıkta ve uygun bir rüzgârda Girit adası yakınlarından sessizce geçerek izini kaybettirir. Bunun üzerine Malta filosu Milos adası tarafına gider. Von der Gröben bu ada üzerine ilginç bilgiler sunuyor: "... Emin kaynakların bana anlattıklarına göre, Milos adasında sadece kadınlar, hem de çok güzel kadınlar yaşamaktaymış. Kim bu adaya gelirse onlardan çocuk yapan bu kadınların Amazonların soyundan geldikleri ve Büyük İskender döneminde kraliçeleriyle birlikte savaştıkları söyleniyor. Adaya gelen her erkek yalnız iki gün kalabilirmiş. Doğan çocuklar eğer erkekse üç dört yıl sonra Sultan'a gönderilirmiş. Kız çocukları ise adada kalırlarmış". Yazarımız bundan sonra Paros, Nikaria, Midilli ve Bozcaada (Tenedos) üzerinden Çanakkale Boğana ulaştıklarını ve hattâ Çanakkale Boğazı'nın ağzındaki kalelerin önünden geçtiklerini anlatır.

Malta filosu Çanakkale Boğazı'ndan tekrar Kıbrıs adası yönüne hareket eder. Yolda yine beş Türk kadırga gemisine rastlıyorlar ve içlerinden bir tanesini de zapt ediyorlar. Kıbrıs adasının tarihini çok etraflı olarak veren von der Gröben serüvenlerini anlatmaya şu şekilde devam ediyor: "Osmanlı sultanı 1.500 kadar yeniçeriyi adayı korumaları için yerleştirmişti. Bu 'kahraman' yeniçeriler bizleri görünce bulundukları kaleyi terk edip iç bölgedeki dağlık yerlere çekildiler. Bizler ise gemi sayımızın az olmasına rağmen Kıbrıs adasını yağma edebilirdik. Fakat komutanımız Venedik, İngiliz, Fransız tüccarların çıkarlarını ve adada bulunan Rumların fakirliğini gözönünde bulundurarak böyle bir yağmaya girişmedi. Bafa (Paphos) yakınlarında esir dört Türke karşılık sığır, şarap ve peksimet alarak Lübnan yönüne hareket ettiler.

Maltalılar gene yolda mal dolu üç Türk ticaret gemisini ele geçirirler. Bu arada, bir Fransız ticaret gemisi de Türk korsanlardan korunmak için Malta filosuna katılır. Otto Friedrich von der Gröben Maltalıları terk ederek bu Fransız gemisine geçer ve Fransızlarla beraber Filistin'de bulunan Akkâ limanına ulaşır. Akkâ limanında karaya çıkan yazarımız kutsal topraklarda hac seyahatine başlar.

Biz burada yazarımızın Filistin'deki hac seyahatı üzerine son derece ilginç serüvenleri üzerine yazdıklarını atlayarak kendisini Mısır'ın İskenderiye limanından Kıbrıs'a gitmek üzere bir Türk ticaret gemisine binerken yakalayalım. Seyahatnamesine şöyle devam eder, yazarımız: "Duyduğumuza göre Kıbrıs'tan altı İngiliz gemisi Avrupa'ya hareket edecekmiş. Kıbrıs'a yola çıkalı daha bir gün bile olmadan korkunç bir fırtınaya yakalandık. Konvoyda bizlerle beraber yola koyulmuş olan beş gemi battı. Bizim gemi kurtulduğunda daha Allahımıza şükr etmeden ufukta yeni bir tehlike belirdi. Ufuktaki üç korsan gemisi bir iki günlük bir takipten sonra bize nihayet ulaştı. Köle olarak insan pazarlarında satılmayı düşünürken

Maltalıların iki Türk gemisini batırmaları (Von der Gröben'in Seyahatnamesi'nden)

bizi takip eden gemilerin kırmızı üzerine beyaz haçlı Malta bayrakları taşıdıklarını görerek şaşırdık! Bu duruma biz Hıristiyanlar gizlice sevinirken, Türkler büyük bir üzüntüye bürünmüşlerdi. Maltalı korsanlar iyice yaklaştıklarında geminin ön tarafına iki kere ateş ettiler. Bunun üzerine gemimizin tayfaları yelkenleri indirerek teslim oldular. Korsanlar geminin güvertesine çıktıklarında Hıristiyan olan bizler kafalarımıza geçirdiğimiz kavukları çıkararak bağırmaya başladık. Gayemiz Hıristiyan olduğumuzu gösterip yağma edilmemizi önlemekti. Bizleri hemen Maltalı geminin kaptanına çıkardılar. Kendisi bizleri Malta adasından tanıdı. Kaptan bizlere iyi davranarak yolda Avrupa'ya giden Hıristiyan ticaret gemilerine rastlayıncaya kadar gemide kalmamızı önerdi. Türk gemisinde ele geçen 15 Türkü prangaya vuran kaptan 4.000 Thaler (büyük gümüş sikke) değerindeki mallara da el koydu. Ermeni ve Rum tüccarların mallarını da ellerinden aldıktan sonra, ele geçen Türk gemisini sadece bir yelkeniyle onlara vererek serbest bıraktı. Bana ve yol arkadaşıma Maltalılarla beraber yola çıkmaktan başka bir çare kalmamıştı.

Bu defaki yolculuk öyle bir yolculuktu ki, hiç sormayın. Tüm Akdeniz'i aşağıdan yukarıya arşınlamaya başladık. Kokuşmuş kuru morina balığı, kurtlu peksimet ve kokan içme sularıyla yaşamımızı devam ettirmeye çalıştık. Çıkan fırtınalarda ve deniz savaşlarında yüzlerce kere ölümün yaklaştığına şahit olduk. Ben her defasında Allahıma sıhhatımdan, anne ve babama da beni nazlı bir şekilde yetiştirmediklerinden dolayı şükretmişimdir. Böyle olduğu için kuştüyü yatak aramadan, iyi Prusya birasını veya şarabı sormadan, kokuşmuş su içerek, güzel bir sığır eti yerine kokulu morina balığı yiyerek hayatımı devam ettirebiliyordum. En nihayet uzun bir zaman sonra Kıbrıs yakınlarında bir Fransız ticaret gemisine aktarma yapmayı başardık. Yelkenlerimizi açarak yola koyulduk. Yunus balıkları güzel bir günde gemimize eşlik etmeye başlamışlardı. Denizcilerden bazıları zıpkınla iki yunus balığı yakaladılar. Bu balıkları iştahla yedik. Sığır etine benzer bir lezzeti vardı. Ve böylece iyi bir rüzgârla yolumuza devam ettik. Yolculuğumuzun bu rahat bölümü Trablusgarplı deniz korsanlarına rastlayıncaya kadar devam etti. Üzerimize gelen iki korsan gemisini gören kaptan derhal savaşa hazırlanmamızı emretti. Bizlere içki ve şarap veren kaptan yenildiğimiz takdirde köle olacağımızı ve başımıza binbir dert geleceğini açıkladı. Kaptanın ateşli konuşmasından sonra, herkes kendi talihini kendi eline alarak canla başla savaşmaya başladı. Kaptanın konuşması mı yoksa içkinin etkisi mi daha güçlüydü, bilemiyorum! Düşmanı önce topçu ateşiyle, sonra tüfeklerimizle karşıladık. Dört saat boyunca düşmanla konuşabilecek bir uzaklıkta mücadelemizi sürdürdük. Bu arada ben ve arkadaşım hafif yaralar aldık. Sonunda gemimizin çavuşu korsan gemilerinden birisinin orta direğini ateşle devirdi ve geminin dümenini parçalamayı başardı. Bunun üzerine korsanlar bizi bırakarak uzaklaştılar. Kaybettiğimiz beş ölüyü denize indirdikten sonra Malta adasına yanaşmaya başladık. Adaya varmadan önce rastladığımız bir Fransız gemisinden Malta'da veba salgını olduğunu ve günde ikiyüz kişiye yakın ölü verildiğini öğrendik. Gemimizin kaptanı kırk-elli gün karantinada kalmak istediğinden dolayı geri döndü.

Tekrar açık denize açıldık. Geceleyin korkunç bir fırtınaya yakalandık. Dev gibi dalgalar geminin boyunu aşarken, gemi içinde de belimize kadar su içinde duruyorduk. Yelkenlerden birisi yırtılarak denize düştü. Allah'a yalvararak bizi kurtarmasını istirham ediyorduk. Ama kaptanımız deneyimli bir denizci olduğundan fırtına ile başetmesini başardı. Ertesi gün Linosa adası önlerinde demir attık.

Ama şimdi de başımız gemideki denizcilerle belâya girmişti. Denizciler gece çıkan şiddetli fırtınaya neden olarak kitap okumamızı, yazı yazmamızı gösteriyorlardı. Kendileri bizleri boş zamanlarımızda yazı yazarken veya bir İtalyan tarih kitabı okurken görmüşler-

O dönemde Kıbrıs (Francesco Piacenza: L'Egeo redivio o sia Chronographia dell Arcipelago.Modena 1688. s.636)

di. Bizim bu tavrımız, onlara göre fırtınaya neden olmuştu. Bu tür bâtıl inançları kuvvetlendirmemek için bundan sonra kitap okumamaya, yazı yazmamaya karar verdik. Uzun bir süre Tunus kıyıları, Sardinya ve Korsika adası arasında dolaştık durduk. Sonra nihayet Fransa'nın Marsilya limanına yanaştık. Diz çökerek Allah'a, bizleri korsanlardan, fırtınalardan kurtardığı için şükredip, limandaki tüm gemileri top atışlarıyla selâmladık. Ertesi gün bizleri liman hastahanesine götürdüler ve karantinaya aldılar. Altı gün sonra bir doktor geldi ve bizleri muayene etti. Karantina süresince diğer insanlarla ancak on-onbeş adım uzaklıktan konuşmamıza müsaade ediliyordu. Paramıza el değmeden önce sirkeye ve suya konuldu. Ayrıca tebriyemizden önce bütün eşyalarımız çeşitli baharatlardan oluşmuş korkunç bir kokudan geçirildi. Nihayet şehre geldiğimizde, güzel giyinmiş bütün insanları ve güzel kızları görünce, sanki yeni bir dünyaya geldiğimi sandım. Çünkü, iki yıldan fazla bir süre içinde, sadece bir sürü barbar insan ve Afrikalı kadınlar görmüştüm ki, bunlar örf ve âdetleriyle Hıristiyanlardan tamamen farklıydılar".

Otto Friedrich, von der Gröben Marsilya'dan İtalya'ya geçer ve burada İspanya ordularında askerlik yapar. Sonunda Venedik'e gelen von der Gröben, Paris'e geçer ve orada bir sene kalır. Sonra Londra'ya gider ve artık Hamburg üzerinden Berlin'e döner. Berlin'de "Büyük Elektör Prens" Friedrich Wilhelm'in huzuruna çıkar ve maiyetinde bir görev alır. Ama tüm bu olanlardan önce Marienwerder'de bulunan ailesini ziyaret etmeyi de unutmaz. Sonra Berlin'deki saraya geri dönüp iki yıl boyunca Elektör Prens'e hizmet eder. Friedrich Wilhelm onu daha sonra Afrika'ya giden bir keşif birliğinin başında Gana'ya (o zamanki Guinea) gönderilir. Von der Gröben 1 Ocak 1683 yılında Gana'da Brandenburg bayrağını dikerek, denizaşırı bir ülkede ilk Alman müstemlekesini kurmuş olur. Tabiî, bu da yine ayrı bir hikâye! □

ÇEVİRİ: ÖZCAN AYANOĞLU/
SERPİL KADER

[1] Kurt Forstreuter: "Otto Friedrich von der Groeben", *Neue Deutsche Biographie* (Yeni Alman Biyografisi), VIII, s. 106 ve Ratzel: "Otto Friedrich von der Groeben", *Allgemeine Deutsche Biographie* (Genel Alman Biyografyası), IX, s.706. Leipzig 1879.

[2] *Brandenburgisch-polnische Türkenzüge von 1671-1688. Kriegsgeschichtliche Einzelschriften.* Hrsg. vom Grossen Generalstabe, Heft 5. Berlin 1887. s.17. (Türklere karşı [1671-1688] Brandenburg-Polonya savaş seferleri. Harp tarihi araştırmaları. Genelkurmay tarafından hazırlanmıştır.)

[3] Maltalı şövalyelerinin deniz seferleri hakkında son çıkan eserlerden: Dominic Cutaja ve Carmel Cassar: *Malta's Role in Mediterranean Affairs: 1530-1699*, Mid-Med Bank Limited. Report and Accounts 1984, s.38-71. (Akdeniz işlerinde Malta'nın rolü.)

[4] Kitap 1694 senesinde Marienwerder'de Simon Reiniger tarafından yayınlandı. "Büyük Elektör Prens", Friedrich Wilhelm'e ithaf edilmiş, eserin bir el yazma nüshası Berlin'deki Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz'te (Prusya Kültür Mirası Kütüphanesi) bulunuyor (yer numarası: Ms. germ. quart 88).

Sendikal Basında Sendika Gazetesi Örneği

M.ŞEHMUS GÜZEL

TÜRKİYE'de sendikal basın ve yayın uğraşları alanında 1946 yılının özel bir yeri vardır. II. Dünya Savaşı sonrası koşulları içinde "çok partili demokrasi"ye geçileceği söylentileri çerçevesinde ve siyasal yaşamdaki göreli özgürleşme sonucu kurulan iki sosyalist parti bu açıdan önemli roller oynamışlardır. 14 Mayıs 1946'da İstanbul'da Esat Âdil Müstecaplıoğlu ve arkadaşları tarafından kurulan Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) birçok sendikanın oluşmasına öncülük yaptığı gibi[1] *Gerçek*[2] ve *Gün*[3] gibi yayın organları aracılığıyla işçileri ve kamuoyunu aydınlatmak, onları kendi görüş ve düşüncesi etrafında toplamak istemiştir. 20 Haziran 1946'da İstanbul'da Şefik Hüsnü Deymer yönetiminde kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) de birçok sendikanın yapılanmasında etkili olmuş,[4] *Yığın*,[5] *Başak*, *Söz*,[6] *Havadis* ve *Sendika* isimli gazeteleri yayınlamıştır. Bu yayın organlarından *Sendika* daha çok işçi ve sendika hareketine yönelik olması vb. nedenlerle ilgi çekiyor. Bu yazıda bu gazeteyi incelemek istiyoruz.

Yöneticiler

TSEKP Ana Nizamnamesi'nde "iç örgütlenmesi"ni düzenleyen 25. maddesi "Sendika hareketleri bürosu"na da yer vermiştir. TSEKP bu büro aracılığı ile birçok sendikanın kurulmasında faal bir rol oynamıştır. Bu oluşumda Ferit Kalmuk ("Matbaacı F.K.")[7] ile Hadi Malkoç isimleri en başta gelmektedir. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) bu ikisinin önderliğinde 22 Haziran 1946'da kurulmuş ve H.Malkoç başkan, F.Kalmuk genel sekreterlik görevlerini almıştır. H.Malkoç İİSB'nin 1946'da çıkardığı *Bize Göre Görüşler* isimli broşürün yazarıdır.[8] Bu broşürde İİSB'nin "amacı" şöyle tanımlanmıştı: "Türkiye işçi sınıfını basmakalıp kandırma ve yıldırma edebiyatına, vaadlara ve kendinden olmayanların düşmanca hesaplarına âlet olmaktan kurtarmak."[9] F.Kalmuk ve H.Malkoç öncülüğünde İİSB kısa sürede birçok yeni sendikanın kurulmasını sağlamıştır. Çok sayıda işçi bu sendikalara ve TSEKP'ye üye olmuştur.

Sendikalar ve işçilerle ilişkiler TSEKP Merkez Daimi İcra Komisyonu'nun önem verdiği konuların başında gelmektedir. İcra Komisyonu "emekçi üyelerin" iyi yetiştirilmesi için çaba sarfetmektedirler. Teşkilâta yayınladığı bir tamimde "Seçilen konferansçılar tarafından emekçi üyelerin esaslı bir biçimde yetiştirileceklerini bildirmiş"ti. Bu amaçla TSEKP, TSP gibi işçi ve emekçilere parti, İİSB veya bağlı sendika binalarında ders ve konferanslar düzenlemekte, onları sosyalizm ve sendikacılık konusunda eğitmektedir. Dönemin militanlarının anlattıklarına göre, sendikaların kurulmasıyla, sendikalara, eylem ve uğraşlarına işçi katılımı tahmin edilmeyen boyut ve yoğunluğa ulaşmıştır.

Bu çerçeve içinde *Sendika* isimli haftalık gazete çıkarılmıştır. İİSB ve sendikalarının yayın organı olarak *Sendika* 31 Ağustos 1946'daki birinci sayısı ile yayın hayatına başlamıştır. 14 Aralık 1946'da 16. sayısını çıkaran *Sendika* iki gün sonra 16 Aralık 1946'da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nca[10] TSP, TSEKP, sosyalist sendikalar ve diğer yayın organlarıyla birlikte kapatılmıştır.[11]

Sendika'nın ilk sayılarında "sahibi ve neşriyat müdürü" olarak Adil Yağcı gösteriliyor. 9. sayıdan itibaren "sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden" Mitat Kemal Akkanat'tır.

Yazarlar

Sendika'nın yazarları arasında en önce genellikle takma adla ve özellikle "Sendikacı" takma adıyla başyazıları yazan Şefik Hüsnü ve Muvaffak Şeref geliyor. Ferit Kalmuk "Sendikacı F.K." imzasını kullanıyor. Bu arada "İşçi", "Sağlıkçı", "Ucuz Matineci" gibi takma adlara ve "A.M.B.", "Ş.B." gibi rümuzlara rastlanıyor. Bunların dışında yazarlar arasında Faruk Atay, Kemal Sönmezler, Nuri İyem, Hadi Malkoç, Cemalettin Bozalp, Safa M.Yurdanur, Dr.M. Hulusi Dosdoğru (bazen "M.H.D." rümuzunu kullanıyor), İlhan Sarpkaya, Armağan Kerimol (özellikle Zonguldak'taki işçi sendikacılığı ile maden işçilerine iliş-

kin yazı ve haberleri yazıyor), Neriman Hikmet,[12] İlhan Berkin, Dr.H. Açıkgöz, İbrahim Atilal, Ali Altan, Altın Dağlı ve Yusuf Etik (özellikle İzmir'de olup-bitenleri yazıyor)[13] isimlerine rastlıyoruz.

Bu arada bazı haberler "hususi muhabir" imzasıyla geçiliyor. Örneğin 9 Kasım 1946 tarihli sayıda Zonguldak'la ilgili haber. Bu "hususi muhabir"lerin TSEKP'li veya TSEKP'ye yakın işçiler olduğunu sanıyoruz. Nitekim Nisan 1982'de kendisiyle "1946 sendikacılığı" konusunda görüşme yaptığımız ve dönemin Kocaeli'ndeki TSEKP ve işçi sendikacılığı önderi İdris Erdinç, *Sendika*'da oldukça sık yayınlanan Kocaeli işçilerine ve sendikalarına ilişkin yazıları bizzat hazırladığını söylemişti. Nihayet işçi sendikacılığı konusuna ilgi duyan gençlerin yazılarına da yer verilmiştir. Bu konuda en ilginç örnek Kemal Sülker'dir. Kendisinden dinleyelim: "*Sendika* gazetesini, Hadi Malkoç arkadaşım, sürgünde bulunduğum Tokat'a bana gönderiyor, ben de yararlanıyordum. Bir gün *Vatan* gazetesinde Samet Ağaoğlu'nun 'Sınıf esası üzerine mesleki teşkilât' başlıklı yazısını okuyunca (Eylül 1946 sonları) hemen bu yazıyı eleştiren bir mektubu, Hadi Malkoç'a gönderdim. Mektubumun gidişini izleyen günlerce sonra gelen *Sendika* gazetesinde 3. sayfada mektubumun yorum şeklinde yayınlandığını görünce sevindim. (...) Böylece sendika konularına başlayan ilgim, giderek arttı."[14] K.Sülker 1947'de sürgünden İstanbul'a dönüşünden sonra *Son Telgraf* ve *Gece Postası* gazetelerinde işçi ve sendika konularında haber, yorum ve röportajları ile konunun en tanınan gazeteci ve yazarı haline gelmiştir. 1950'li yılların ikinci yarısında yazmaya başladığı kitapları ve sürdürdüğü gazete ve dergi yazarlığı ile, K.Sülker, Türkiye işçi sınıfının "ortak belleği"nin yaşamasında ve günümüze dek gelmesinde büyük bir rol oynamıştır. Türkiye İşçi Partisi ile DİSK'teki yöneticiliği 1940'lı ve 1950'li yılların deneyim birikiminin 1960'lı ve sonrası yıllarının militan ve yöneticilerine aktarılmasına yardımcı olmuştur. Bütün bunların 1946'da *Sendika* gazetesinde yayınlanan bir yazıdan ilham ve kaynak alıyor olması *Sendika* gazetesinin sonraki dönemlere bıraktığı çok yararlı bir mirası gösteriyor.

SENDİKA

Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Alanda Kol ve Kafa İşçisinin Davalarını Güder

İşçiler Kanun Tasarısını beyenmiyorlar

Dr.lar, Doçentler, Prof. lar, Ord.lar nerdesiniz?

Amerikada grevlerin sebebi

Fiyat kontrolunun gevşetilmesi bir kısım işçinin elde ettiği yüzde 12 zammı silip süpürmüştür

Sendika *gazetesinin 16. sayısı*

Haberler

Sendika gazetesinde İİSB ve ona bağlı sendikalar ile işçi sorunlarına ilişkin haberlere ağırlık verilmiştir. İİSB'ye bağlı sendikaların tüzükleri *Sendika*'da yayınlanmış ve kuruluş haberleri verilmiştir. Örneğin Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği (KİSB)'nin kuruluşu *Sendika*'nın 31 Ağustos 1946 tarihli ilk sayısında "İzmit'te muhtelif istihsal şubelerinde çalışan arkadaşlar da bir KİSB kurmuşlardır" diye haber verilmiştir. İzmir ve İstanbul'da kurulan sendikalardan da söz edilmiş, tüzükleri yayınlanmıştır. Adana'da AİDİS'in kuruluşu "İplik ve Dokuma Fabrikaları İşçileri Sendikası kurulmuştur" diye 9 Kasım 1946 tarihli 11. sayıda verilmiştir. Eskişehir'de kurulan Serbest Sanayi İşçileri Sendikası'nın tüzüğü 30 Kasım 1946 tarihli 14. sayıda yayınlanıyor. 7 Aralık 1946 tarihli ve 15. sayısında Ankara Terziler Sendikası kurucularından Mehmet Sarp imzalı ve ekte sunduğumuz, "Ankara Terziler Sendikası nasıl kuruldu?" başlıklı yazıda Emniyetçe çıkarılan zorluklar ve nihayet sendikaya nasıl izin verilmediği dile getiriliyor.

Ağustos 1946'da Zonguldak'ta kurulan Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası (MKHİS)'na ilişkin haber Zonguldak "Hususi muhabiri"nce verildiği biçimde 9 Kasım 1946 tarihli *Sendika*'da çıkmıştır.

Sendika, gerçek işçi sendikaları yanında CHP güdümünde kurulan ve amaçları birincilerin işçiler arasında taban ve güç bulmasını önlemek olan işçi derneklerinden de söz etmiştir. Örneğin Zonguldak'ta kurulan EKİ Havzası Maden İşçileri Derneği "kurulur kurulmaz CHP'nin himayesine" girdi biçiminde 9 Kasım 1946 tarihli gazeteye yansıtılmıştır. Aynı habere göre bu dernek "Bir müddet evvel kurulmuş olan ve mütevazi bir şekilde çalışmalarına devam eden Maden Başçavuşları Cemiyeti'ni içine almak ve Cemiyet'in kasasında birikmiş olan 800 küsur liraya sahip çıkmak" istemiştir. Ancak bu son Cemiyet ileri gelenleri böyle bir şeye taraftar olmadıklarını bildirmişler ve "bu hareketi infialle" karşılamışlardır.

Ağustos 1946'da Samsun'da kurulan Tütün İşçileri Sendikası'ndan gazete ilk sayısında söz etmiştir.

Gazete sendikaların eylemlerine ilişkin haberler de içeriyor. Örneğin KİSB'nin 29 Ekim 1946'da Cumhuriyet Bayramı kutlama törenlerine katılması bir fotoğrafla verilmiştir. Gazetenin 9 Kasım 1946 tarihli sayısında "Cumhuriyet Bayramı ve Sendikalar" başlıklı fotoğraflı haberde "KİSB, Cumhuriyet Bayramı merasimine iştirak etmiş ve bayram alayına katılmıştır. Ayrıca, Cumhuriyet Abidesine de bir çelenk konulmuştur. Yukarıdaki resimde sendikacıları çelenkleriyle birlikte görüyorsunuz" deniyor. Buna karşılık aynı sayı Zonguldak'taki MKHİS'ın Cumhuriyet Bayramı'na Vilâyetçe çağrılmamasından ve törende kendisine yer ayrılmamasından "müteessir" olduğunu ve "keyfiyeti protesto etmeğe karar" verdiğini aktarıyor. Sendikalar bu tür törenlerde bir yandan kendilerini gösterme olanağı aramakta, öte yandan Cumhuriyet'e bağlılıklarını ispatlamak istemektedirler. İdris Erdinç'in bize anlattığına göre İzmit'te KİSB'ye bağlı sendikaların üyeleri ve TSEKP Kocaeli il yöneticileri Cumhuriyet Bayramı törenlerinde ellerinde Türk bayrakları, Parti ve Birliğin flama ve pankartlarıyla kent içinde bir yürüyüş yapmışlar, "Ya-

şasın Sosyalizm!" diye bağırmışlar ve halk işçi tulumlarıyla yürüyen işçi ve parti üyelerini alkışlamıştır.

TSEKP, birlikler ve sendikaları işçilerin eğitilmesine büyük bir önem veriyorlardı. Bu bağlamda İİSB ve sendikaları İstanbul'da 1946 Ekim ayı başında *İşçi Klübü*'nü kurdular. "Birliğin başkanı, klübün de başkanıydı. Klübün amacı, işçiler arasındaki dayanışmayı, deneylerden ortaklaşa yararlanmayı sağlamaktı."[15] Klübün Ana Nizamnamesi *Sendika*'nın 12 Ekim 1946 tarihli sayısında yayınlanmaya başlanmıştır. Gazetenin bir önceki, yani 5 Ekim 1946 tarihli sayısında "Sağlıkçı" imzalı ve "İşçi Klüpleri" başlıklı yazıda klüplerin amaç ve uğraşları anlatılmaktadır. Bu yazıyı ekte sunuyoruz. Bu yazıya göre, İşçi Klübü işçilerin kültürel ve bedensel açıdan yetiştirilmeleri amacına yöneliktir. İşçi Klübü genel sekreterliğine İbrahim Atilal getirilmiş, kardeşi Emin Atilal ile İsmail Marcah kendisine yardımcı olarak katılmıştır.

Sendika TSEKP'ye ilişkin haberlere de yer veriyordu. Örneğin 23 Kasım 1946 tarihli 13. sayısında "TSP Samsun Şubesi TSEKP'ye iltihak etti" başlıklı haber. Haberde katılışın "mucip sebepleri arasında 'karşılıklı ithamlara son vermeği bir vazife bildiğimizden, işçi sınıfı muvacehesinde bir numunei imtisal olmak üzere mevcudiyetimizin temeli olan davamıza hizmet etmiş olabilmek için' bu kararın verildiği zikredilmekte ve Türkiye işçileri birleşmeğe davet olunmaktadır" deniliyordu.

Yazılar, Tartışmalar

Yazılar arasında öncelikle sendikacılık, "sendikalizm", işçi sağlığı, sosyal sigorta kanunları ile sendika-siyaset-parti ilişkileri gelmektedir. Bu arada Üçüncü Dünya ülkelerinde, örneğin Mısır, İran, Yugoslavya, Hindistan, Cenubî Afrika'daki sendikacılık konusundaki gelişmelere ilişkin haber ve yorumlara da yer verilmektedir. Ayrıca zaman zaman çeviri yazılara da rastlanıyor. Örneğin Herbert Harris ve Victor Reisel'in "ABD'de işçi sendikacılığı" yazısı "Aslan" takma adlı birince çevrilmiştir. Bunların ötesinde gazetede sanat, kültür ve sinemaya ilişkin yazılar da yeralıyordu. Örneğin "Ucuz Matineci" sinema yazılarını yazıyordu; *Sendika*'nın 8. sayısında "La Bataille du Rail" filmine ilişkin yazısında bütün artistlerin gerçek işçiler olduğunu özellikle belirtmiştir.

Gazetede işçi sendikalarının örgütlenme biçim ve yöntemi konusunda birçok yazı yayınlanmıştır. Örneğin 21 Eylül 1946 tarihli *Sendika*'da yayınlanan "Sendikalarımız teşkilât sistemi." TESKP işçilerin sendikal örgütlenmesini, kent ve bölge düzeyinde işçi sendikaları birliklerinde, işkolu düzeyinde işçi sendikaları federasyonlarında ve ulusal düzeyde Türkiye işçi sendikaları konfederasyonunda biçimlendirmek istiyordu. Bu düzenleme içinde 16 kent veya bölge ile 16 işkolu saptanmıştı. En alt sendikal örgüt birimi olarak işyeri sendikaları gösteriliyordu. Aynı yazıda "Yurdumuzda muhtelif şekillerde sendika kurulacaktır. Memleketimizin sanayii ve kültür bakımından geriliği buna sebep olmaktadır. (...) Başka memleketleri aynen kopye etmek mecburiyetinde değiliz, bizim memleketimizin kendine mahsus hususiyetleri vardır. Bunları daima gözönünde tutacağız." deniliyordu.

TSP'nin farklı bir örgütlenme biçimi önermesi[16] ve uygulaması iki sosyalist parti arasında tartışmalara yolaçmıştır. Örneğin, E.Âdil'in 21 Ağustos 1946 tarihli *Gün*'deki yazısı "Sendikacı"nın (büyük olasılıkla Ş.Hüsnü) "Memleketimizde Sendikacılık" başlıklı yazısı ile *Sendika*'nın 31 Ağustos 1946'daki ilk sayısında yanıtlanmıştır.

Sendikaların siyaset ve siyasi partilerle ilişkileri konusunda Ferit Kalmuk 19 Ekim 1946 tarihli *Sendika*'da şunları yazmıştır: "Sendikalar emekçilerin iktisadi hareketlerini idare eden teşekküller olmak itibarı ile umumi kaide olarak, mensupları diledikleri partilere girmekte serbesttirler. Fakat siyasi partiler (...) siyasi savaş teşekkülleridir."

Kasım 1946'da CHP iktidarı Çalışma Bakanlığı aracılığı ile "İşçi ve işveren meslek dernekleri ve dernek birlikleri hakkında kanun tasarısı" hazırlığındadır. 17 Kasım 1946'da Ankara Radyosu "tasarıya bu derneklerin siyasi cereyanlar dışında kalmalarını sağlayacak hükümler konulmuştur" diyordu.[17]

Bu haberler üzerine 25 Kasım 1946 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi "Sendika-

Ankara Terziler Sendikası Nasıl Kuruldu?

Bizim Ankara'da kurduğumuz terziler sendikası da Cemiyetler Kanunu hükümlerine tabi olduğu halde kanunda yazılı olmayan birçok hareketlere hedef olmuştur.

21.11.1946 cuma günü sendikamızın kurulduğunu bildiren bir dilekçe yirmişer kuruşluk damga pulunu havi dört nizamname ile vilayete müracaat edildi. Vali muavini emniyet müdürlüğüne havale etti. Emniyet müdürlüğünde nöbetçi polis tarafından ikinci şube müdürlüğüne götürmekliğim ihtar olundu. İkinci şube müdürüne götürdüm, birinci şubeye havale etti. İstida ve nizamnameleri birinci şube müdürlüğünde Ziya beye götürdüm.

Ziya bey istidamızı alıp baktıktan sonra "Bu noksan" dedi. "Hepinizin nüfus kâğıtlarını, ikametgâh ve çalışma adreslerini, hal tercümelerini, ananızın, babanızın olup olmadığını, evli veya bekâr olduğunuzu, çocuklarınızı ve şimdiye kadar nerelerde çalıştığınızı ve nereden geldiğinizi, hangi tarihte geldiğinizi bir büyük kâğıt üzerine teker teker daktilo ile yazdırarak bana getirin, o zaman biz de muameleyi yapmağa başlarız" dedi. Ben şaşırdım. Cemiyetler Kanunu'nda böyle bir şey olmadığını söyleyince bana "Hayır efendim bunların olması lazım, Cemiyetler Kanunu'nu biz de okuduk" dedi. Vaziyetin hiç de böyle olmadığını Cemiyetler Kanunu'nu okuyan bütün vatandaşlarımız bilirler. Bay müdür bu muameleyi bize karşı niçin reva gördü?

Ben arkadaşlardan nüfus kâğıtlarını ikisi eksik olmak şartile topladım ve çift adreslerini alarak müdüriyete götürdüm. Aradan bir hafta geçtiği halde nüfus kâğıtlarının ikisi eksik olduğu için bana kayıt numarası verilmedi ve "Ben senin yanına bir polis vereceğim, beraberce o iki nüfus kâğıtlarının sahiplerine gideceksiniz, yerlerini sen memur beye göstereceksin, memur bey de nüfus kâğıtlarının suretini çıkaracak ve siz de başka bir zaman gelin istidanın kayıt numarasını alın" dedi. Ben de polis yanımda olduğu halde mecburen arkadaşların çalışma yerlerinden birisini gösterdim. Diğerinin yerini de tarif ederek ayrıldım. Ben ayrılırken yanımdaki memur bey bana hâlâ soruyordu: "Ya orada yoksa?"

Ankara Terziler Sendikası kurucularının başına gelen ve sizin başınıza gelmemesini temenni ettiğimiz durum bundan ibarettir.

Sendika kurucularından Mehmet Sarp.

Sendika, Sayı: 15, 7 Aralık 1946.

lar lağvediliyor" başlıklı bir haber-yorum yayınladı, ancak *Sendika* gazetesi bu konuda farklı düşünüyordu. 30 Kasım 1946'da "Sendikacı" imzalı "Sendikaların resmen tanınmasına doğru" başlıklı başyazıya göre kanun tasarısından sendikaların lağvedileceği değil, resmen tanınacağı sonucu çıkarılmalıydı. Ve ayrıca İİSB, *Cumhuriyet* gazetesini sendikaları küçük düşürücü haber-yorumu nedeniyle mahkemeye verme kararı almıştı. Ancak kısa sürede yasa tasarısının asıl amacı anlaşıldı ve gerek TSEKP, gerekse İİSB sosyalist yönetimli sendikaların kapatılması olasılığını içeren yasa tasarısına karşı mücadeleye başladılar. Örneğin 7 Aralık 1946'da *Sendika*'nın " 'Demokrasi var' denen yerde böyle kanun yapılmaz" başlıklı başyazısı şöyle başlıyordu: "(...) kanun tasarısını nihayet okuduk. Bu tasarının ne maksatla hazırlandığı zaten biliniyordu: Türk işçisi tarafından tertemiz niyetlerle kısa zamanda geliştirilen sendika hareketini türlü engellerle frenlemek; bağımsız Türk sendikalarının apaçık, dümdüz yoluna gizli mayınlar yerleştirmek." "Sendikacı" imzalı başyazıda tasarının Çalışma Bakanlığı'nın İngiliz uzmanlarınca[18] hazırlandığı bir varsayım olarak ileri sürülüyor ve yazının sonunda uzmanlara şu sorular yöneltiliyor: "İncelemeler yaptıktan, yurdumuzu dolaştıktan, Türk işçisini toplu olarak gördükten sonra Çalışma Bakanlığı'na böyle bir kanun tasarısı mı tavsiye ettiniz? Milletlerarası Çalışma Teşkilatı'nda müstemlekelerinizdeki insanlara bile tanımayı taahhüt ettiğiniz hak ve hürriyetlere Türk işçisinin lâyık olmadığını size telkin eden nedir?"

Sendika'nın 14 Aralık 1946 tarihli, 16. ve son sayısında "İşçiler kanun tasarısını beğenmiyorlar, Dr.lar, Doçentler, Prof.lar, Ord.lar neredesiniz?" başlıklı başyazıda tasarıya karşı muhalefet ve tepki sürdürülüp, öğretim üyelerinin bu "anti-demokratik" tasarıya karşı bir şeyler yapması istenmiştir. Ama boşuna.

Yasa tasarısı 20 Şubat 1947'de Sendikalar Yasası olarak TBMM'de kabul edilecektir. Ama daha önce 16 Aralık 1946'da "1946 sendikacılığı" sona erdirilmişti. O gün İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Asım Tınaztepe imzalı şu bildiri yayınlanmıştı:

"Sıkıyönetim bölgesi içinde genel güveni sağlamak görev ve sorumluluğu altında bulunan komutanlık, hududu içindeki illerde aşağıdaki tedbirlerin alınmasına lüzum görmüştür:

1- Mahkûm komünistler veya müfrit komünist mefkûreli kimseler tarafından örtülü bir şekil altında kurularak memleket içinde içtimaî bir zümrenin, diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise ve mevcut iktisadî ve içtimaî nizamları bozmaya çalıştıkları anlaşılan *Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi Merkez ve Şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partiler veya onlardan aldıkları direktiflerle hareket eden kimseler tarafından kurulan ve kendi maksatlarına göre sevk ve idare edilenleri ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Klübü kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir.*

2- Bu partilerin fikirlerini yayan *Sendika, Ses, Nor Or,*[19] *Gün, Yığın ve Dost gazete ve dergileri ve bunların matbaaları kapatılmıştır.*

3- 9 Aralık 1946 tarihli nüshasında belirmiş olduğu veçhile memleketin siyasî ve hukukî nizamını bozma yolunda propaganda yapan *Yarın* gazetesi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır.

4- İrticaî mahiyette yaydığı fikirlerle emniyet bakımından zararlı görülen *Büyük Doğu* dergisi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır.

5- Komünist propagandasını taşıyan her türlü yazının Sıkıyönetim hududu dahilindeki illere girmesi ve bu illerde basılıp satılması yasaktır."[20]

Böylece CHP iktidarı güdüm ve denetimini yadsıyan, sendikacılık ve sendikal basın alanında kendine özgü, ilginç, 1946 ve sonraki dönemleri etkileyen bir deneyime son veriyordu. Ancak gerek 1946'nın özgür ve sosyalist partilerle ilişkili sendikacılık anlayışı, gerekse *Sendika* gazetesinin basın-yayın

İşçi Klüpleri

Bağımsız işçi sendikalarımızın bağırlarından doğacak olan (İşçi Klüpleri) Türk işçisini kafa ve beden bakımından tamamen olgun bir duruma getirecek birer teşekkül olacaktır. İşçi klüpleri sporu işçi kitlelerine sevdirecek ve onların beden kabiliyetlerinin gelişmesine yardım edecek, gövdelerini çelikleştirip yorgunluk ve hastalık temayüllerini önleyecek düşünce ve ahlâk seviyesini yükseltecek birer mekteptir. Bu suretle *çalışma saatları dışında her işçi* Klübüne gidip orada hem güzel bir vakit geçirebilecek, hem de vücudunu işletip kabiliyetli olduğu şubede melekesini artıracak arkadaşları ile başbaşa verip güzel sanatların herhangi bir dalında çalışmak, okumak, konferans dinlemek, temsilde oynamak, resim veya heykel yapmak, müzikle meşgul olmak gibi türlü yollarda inkişaf imkânlarına malik bulunabilecektir. *İşçi klüplerine ayrıca sendikalara yazılı olsun olmasın her vatandaş girebilecek* ve klübün inkişaf için sağladığı nimetlerden imkân nisbetinde faydalanabilecektir.

Diğer hususi spor klüplerine ve teşekküllere maddi imkânsızlık yüzünden girmeyip ancak kapılarından bakan vatandaşlar, işçi ve köylü çocukları, kadınlar, *sendikalı arkadaşların kendilerine temin ettiği işçi klüplerine hiçbir kayde bağlanmaksızın girebileceklerdir.* Bir kerre gelişip serpilmeğe başladıktan sonra, işçi klüplerinin Türkiye emekçi sınıfının olgunlaşmasında büyük hizmetleri dokunacağına şüphe yoktur. Her Türk işçisi çeliğe daha dayanıklı olması için nasıl su verebilmek gerektiğini bilirse insan ve gövde ve kafası ancak beden ve fikir sporu yaparak mükemmelleştirmenin kabil olacağını bellemelidir. Bazılarının hatırına şöyle bir sual gelebilir: Sabahtan akşama kadar balyoz sallayan, kürek çeken veya torna tezgâhında çalışan, eğe kullanan bir kimse kâfi mikdar spor yapmış olmuyor mu?... Evet arkadaşlar, her arka arkaya tekrarlanan muayyen beden hareketi bir spordur. Fakat muayyen ve mecburi vaziyette çalıştığı için bu spor ancak birkaç adalenin inkişafına yardım eder. Diğerleri ise bu sırada tamamen hareketsiz kaldığından belki hamlaşır. Böyle birkaç adalenin diğerlerinin zararına olarak büyüyüp kabarması ise gövdeye faydadan çok ziyan verir. Bu itibarla spor yaparak hamlaşmış adaleleri işletmek ve gövdesinin ahenkli bir tarzda gelişmesini temin etmek şarttır. Sonra ham adaleleri çalıştırıp diğerlerini istirahata koyma tarzında yapılan spor da insanı yormak şöyle dursun bilâkis dinlendirir.

Her Türk işçisinin gövde sporu ile beraber fikir idmanına da aynı derecede önem vermesi, zayıf ve muhakeme kabiliyetlerini işletip olgunlaştırması şarttır.

Bu da, ancak *bir kollektif çalışma yuvası olan işçi klüplerine* yazılıp muntazam surette devam etmekle olabilir.

SAĞLIKCI.

Sendika, Sayı: 6, 5 Ekim 1946.

politikası işçi ve sendikacıları etkilemiş, izler bırakmıştır. Daha sonra 24 Mart 1948'de CHP güdümünde kurulan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve yayın organı *Hürbilek* bile bu etki ve izleri taşımıştır.[21] 1946 sendikalarının yönetici, üye ve militanları ile *Sendika* gazetesinin yazarları 1946 sendikacılığı anlayışını daha sonraki dönemlere taşımışlardır. Rasih Nuri İleri'ler, Kemal Sülker'ler ve İdris Erdinç'ler savımızı doğrulayan tanıklardır. □

---

[1] TSP'nin öncülüğünde şu sendikalar kurulmuştur: Türkiye Tekel İşçileri Sendikası, Türkiye Deniz İşçileri Sendikası, Türkiye Mensucat İşçileri Sendikası, Türkiye Demir ve Çelik İşçileri Sendikası, Türkiye Basın ve Basın Makinaları İşçileri Sendikası ve Tramvay İşçileri Sendikası.

[2] *Gerçek* gazetesinin sloganı "Emeğe Hak, Emekçiye Hürriyet"dir. Gazete kendi tanımına göre "Hak davası güder, siyasî sabah gazetesidir." Başyazarı E.Â. Müstecaplıoğlu (Müstecabî)'dur. Gazetede sendikaların ve bazı siyasi partilerin nizamname (tüzük)'leri yayınlanıyor, işçi ve sendika haberlerine yer veriliyor. Yazarları arasında Rasih Nuri İleri, Aziz Nesin ve Sabahattin Ali bulunuyordu.

[3] *Gün* "haftalık kültür ve aktualite dergisidir." E.Â. Müstecaplıoğlu yönetiminde 3 Kasım 1945'ten itibaren yayınlanmıştır. Yazarları arasında Cami Baykut, Sabahattin Ali, Aziz Nesin, Hasan Tannkut, Lütfiye Güçlü, Mustafa Börklüce, Hüsamettin Özdoğu, Sait Faik Abasıyanık, Rıfat Ilgaz, Oktay Akbal, Fethi Giray, Kemal Sülker (Asım Sarp takma adıyla), Attilâ İlhan gibi isimlere rastlıyoruz. (Bu konuda bk. Şükran Kurdakul: *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, Cem Yay., İstanbul, 1985, s.701). Dergide sendikalardan haberler veriliyor, TSP yöneticilerinin üye ve işçiler için düzenlenen konferanslarda yaptıkları konuşmaları yayınlanıyordu. Sendikaların örgütlenmesinde ve faaliyetlerinde dikkat edilmesi gerekli şeyler yazılarda işleniyordu. Bu konuda bk. Kemal Sülker: *Türkiye Sendikacılık Tarihi*, 1. Cilt, Bilim Kitabevi Yay., İstanbul, 1987 (K.Sülker'in *Türkiye'de Sendikacılık* başlıklı ve 1955'te yayınlanan kitabının yeni baskısı), s.34, 37-38, 43, 44, 47-48, 49 vb.; İbrahim Topçuoğlu: *Anı I, Savaş Yarası*, İstanbul, 1977 ve *Anı II, Savaş Yarası*, İstanbul, 1978. Kendi yayını olan bu iki kitapta İ.Topçuoğlu TSP yöneticilerinin ders ve konferanslarda yaptıkları ve sonra *Gün* veya *Gerçek*'te yayınlanan konuşmalarının birkaçına yer vermiştir. Örneğin *Anı, I*'de bk. M.Börklüce: "Türk sosyalistlerine öğütlerim" ve diğer yazıları (yazıların listesi s.60'da) (s.64-97); H.Özdoğru: "Türkiye'de işçi teşkilâtı nasıl kurulmalıdır?" (s.104-106, 21 Eylül 1946 tarihli *Gün*'de yayınlanan yazı), E.Âdil'in yazıları için bk. s.115-135; özellikle TSP'nin sendikacılık anlayışını dile getiren "Türk sendikalizmi" (s.127-128) ile "Sendika düşmanları, işçi teşkilâtlanmasındaki zorluklar yanlıştır" (s.130-132) yazıları. E.Âdil bu son yazısında TSP'nin sendika ve işçi örgütlenme biçimini anlatmaktadır.

[4] TSEKP sendikalarının birçok kentte kurulduğunu görüyoruz. TSEKP'ye bağlı sendikalar şunlardır:

Adana'da: Adana İşçi Sendikaları Birliği, Adana İplik ve Dokuma İşçileri Sendikası (AİDİS), Adana Terziler Sendikası, Adana İnşaat İşçileri Sendikası, Adana Deri İşçileri Sendikası.

Ankara'da: Ankara İşçi Sendikaları Birliği, Ankara Madenî İşçiler ve Makina İşçileri Sendikası, Ankara Terziler Sendikası, Ankara İnşaat İşçileri Sendikası, Ankara Fırın ve Un İşçileri Sendikası, Ankara Şoför ve Oto Tamir İşçileri Sendikası.

Eskişehir'de: Serbest Sanayi İşçileri Sendikası.

İstanbul'da: İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, İstanbul İnşaat İşçileri Sendikası, İstanbul Ayakkabı ve Deri İşçileri Sendikası, Güzel Sanatlar Kol ve Kafa İşçileri Sendikası, Basın ve Yayın Kol ve Kafa İşçileri Sendikası, Bakırköy Bez Fabrikası İşçileri Sendikası, Tekel İşçileri Sendikası, Tütün İşçileri Sendikası, Maden Sanayii İşçileri Sendikası, Şoförler Sendikası.

İzmir'de: İzmir İşçi Sendikaları Birliği, İzmir Terziler Sendikası, İzmir Ayakkabı İşçileri Sendikası, İzmir Müessese, Ticarethane ve Esnaf Müstahdem Sendikası, İzmir Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası, İzmir Basın ve Yayın Kol ve Kafa İşçiler Sendikası, İzmir Tütün İşçileri Sendikası.

İzmit'te: Kocaeli İşçi Sendikaları Birliği, Kocaeli Selüloz Sanayii İşçileri Sendikası, Kocaeli Nakliye İşçileri Sendikası.

Zonguldak'ta: Maden Kömür Havzası İşçileri Sendikası.

Samsun'da: Tütün İşçileri Sendikası, Samsun İşçi Sendikaları Birliği.

TSEKP'nin Adana'daki sendikaları 1946 Aralık ayı başında kurulmuşlar ve 16 Aralık 1946'da AİDİS dışındakiler kapatıldıkları için faaliyetleri çok sınırlı kalmıştır. AİDİS'in kapatılmaması yöneticilerinin dönemin iktidar partisi CHP'ye yakınlıklarıyla ilintilidir.

TSP ve TSEKP'ye yakın sendikaların örgütlendiği işkolları 1908'den beri sosyalist partilerin etkili olduğu deniz ve şehir içi karayolu taşımacılığı, dokuma (dericilik ve terzihaneler), basın ve yayın, metal, gıda (fırın, tekel ve tütün) ile inşaat işkollarıdır. Bu işkollarında sosyalizme ilgi ve işçi örgütlenmesi konularında bir deneyim birikimi ve süreklilik söz konusudur. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Rasih Nuri İleri: "1946 Sendikacılığı", *Vatan*, 26 Ocak 1978; Kemal Sülker: "1946 Sendikaları", *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, May Yay., İstanbul, 1980, Cilt: 6, s.202-204; K.Sülker (G.Lefranc ile): *Dünya'da ve Bizde Sendikacılık*, Varlık Yay., İstanbul, 1966 ve aynı yazarın yukarıdaki dipnotta belirttiğimiz yapıtı; M.Ş. Güzel: *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950)*, Basılmamış Doçentlik Tezi, SBF, Ankara, 1982.

[5] *Yığın*, on beş günlük düşün ve sanat dergisidir. Sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden Adil Yağcı'dır. İlk sayısı Ekim 1946'da çıkmıştır. Dergide Nâzım Hikmet'in *Kurtuluş Savaşı Destanı*'ndan parçalar imzasız olarak yayınlanmıştır. Yazarları arasında şiirleri ile N.İlhan Berk, Ö.F. Toprak, Cahit Irgat, Ali Karasu (A.Kadir), öyküleriyle Orhan Kemal, Kemal Bilbaşar, inceleme yazılarıyla Abdülbaki Gölpınarlı, Hüsamettin Bozok, Aslan Kaynardağ, Müntekim Ökmen ile Abidin Dino gibi dönemin önemli kişileri bulunmaktadır. Bk. Ş.Kurdakul: s.748.

[6] *Söz*, on beş günlük "fikir, sanat ve tenkit dergisi"dir. Sahibi Asaf Ertekin'dir. Yaşar Çöl "yazılışlerini ve umum neşriyatı idare" etmektedir. Zeki Baştımar, Behice Boran, Adnan Cemgil, Müntekim Ökmen, Cahit Külebi, Enver Gökçe vb. yazar, şair, öykücü ve düşün kadın ve adamının yazdığı dergide çok partili düzene geçişe ilişkin sorunlar ele alınmış, seçim hakkı ve demokrasi, ulusal ve uluslararası sendika örgütleri üzerine incelemelerle Nâzım Hikmet'in şiirleri yayınlanmıştır. Bk. Ş.Kurdakul: s.725.

[7] Nisan 1982'de kendisiyle "1946 sendikacılığı" konusunda söyleşi yaptığımız Sayın Rasih Nuri İleri, Ferit Kalmuk konusunda şunları anlatmıştı: "F.Kalmuk, Galatasaray Lisesi'ni bitirmiştir. İstanbul Teknik Üniversitesi profesörlerinden Emin Bey'in oğludur. Bir ara elektrikçilik yapmıştır. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) kurucularındandır ve İİSB kurulduğu sırada TSEKP yayın organlarının basıldığı F.K. Basımevi'nin sahibidir. Bu yüzden 'Matbaacı F.K.' lakabıyla anılıyordu." F.Kalmuk'la ilgili daha geniş bilgi için 4 nolu dipnottaki kaynaklara bakılabilir. Ayrıca bk. Aclan Sayılgan: *Türkiye'de Sol Hareketleri (1871-1972)*, Hareket Yay., İstanbul, 1972.

[8] K.Sülker (1987, s.10) bu konuda şöyle diyor: "İİSB *Bize Göre Görüşler* başlığıyla ilk yayınını yaptı (1946). Bunu Sendikalar Birliği'nin Yayın ve Propaganda Kolu adına arkadaşım Hadi Malkoç hazırlamış, Birlik'in onayı ile 6.000 adet basılmıştı."

[9] Sülker (1987): s.38.

[10] 23 Kasım 1940'da İstanbul, Kocaeli, Çanakkale, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne illerinde ilan edilen Sıkıyönetim II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra da uzatılmış ve ancak 23 Aralık 1947'de kaldırılmıştır. Özellikle 1946 başından itibaren "çok partili demokrasi"ye geçildiğinin söylendiği sıralarda Sıkıyönetim aydınlar ve sol örgütler üzerinde "Demokles'in Kılıcı" görevini yerine getirmiştir.

[11] K.Sülker 1987'de yayınlanan yapıtında 16 Aralık 1946 tarihli İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı bildirisinin bütününe yer vermesine (s.6), *Sendika*'nın 25 Kasım 1946 (s.49) ve 14 Aralık 1946 (s.50) tarihli sayılarındaki yazılardan alıntı yapmasına karşın, bir yerde *Sendika*'nın "3 Kasım 1946'da yayımlanan sayısından sonra kapandığını, ya da kapatıldığını sanıyoruz." diyor (s.10).

[12] Neriman Hikmet 1946'da İİSB ve TSEKP ile ilişkili Basın Yayın Kol ve Kafa İşçileri Sendikası kurucularından ve dönemin kadın sendikacılarından biri olması açısından ilgi çekicidir. Neriman Hikmet ve adı geçen diğer yazarlar için *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*'nde birçok bilgi vardır. Neriman Hikmet için ayrıca bk. Kemal Sülker: *Savaş Yıllarında Bir Sürgün*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1986, s.11, 12 ve 46.

[13] Yusuf Etik, siyasi polis tarafından Türkiye Komünist Partisi (TKP) İzmir il teşkilâtına 1944'te "sızdırılmış"tır. 1946'da İzmir Tütün İşçileri Sendikası kurucusudur. 1946'da Şükrü Düşünsel (veya Dinsel) de aynı teşkilât içinde siyasi polis için çalışmıştır. 1940'ların Sıkıyönetim Savcısı K.Alöç, Y.Etik ve Ş.Düşünsel için "MİT elemanı, üstelik bu ajanlar, birbirlerinden habersizdi" diyor. Bk. K.Alöç: "Türkiye'de komünizm ve ırkçılık, ifşa ediyorum", yazı dizisi, *Yeni Gazete*, 12 Nisan-26 Mayıs 1967; buradaki alıntı 16 Mayıs 1967 tarihli yazıdan.

[14] K.Sülker (1987): s.5.

[15] K.Sülker: "İşçi Klübü", *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: 7, s.602.

[16] TSP, sendikalarının hiçbir ilde şubesi bulunmasa bile Türkiye düzeyinde ve işkolu sendikaları biçiminde örgütlenmesini ve tüzüklerinin bu yapıyı gözönüne alarak oluşturulmasını savunuyordu. TSP bu tür işkolu sendikalarını ulusal düzeyde Türkiye işçi sendikaları federasyonunda toplayacak ve bu örgüt uluslararası düzeyde Dünya Sendikalar Federasyonu (DSF)'na katılacaktı. Bk. *Gün*, 30 Kasım 1946 ve K.Sülker: "1946 Sendikaları", a.g.y.

[17] *Ulus*, 18 Kasım 1946.

[18] İngiliz uzmanlar konusunda bk. M.Ş. Güzel: "Çalışma Bakanlığı'nın kuruluşu, çalışma hayatında İngiliz etkisi", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 50, Şubat 1988, s.52-56.

[19] *Nor Or*, Reşat Fuat Baraner'in grubundan "ermeni vatandaşlar arasında sevilen" Aram Pehlivanyan tarafından çıkarılıyordu (Alöç: a.g.y., *Yeni Gazete*, 8 Mayıs 1967). 18 Mart 1946'da yayınlanan bir yazı nedeniyle *Nor Or*'un bütün ilgilileri tevkif edilmişti. (a.g.y., *Yeni Gazete*, 10 Mayıs 1967).

[20] *Ulus*, 17 Aralık 1946.

[21] Bu konuda şu yazıma bk. "Sendikal basında *'Hürbilek'* gazetesi örneği", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sayı: 78, Mayıs 1985, s.47-49.

Munise Başikoğlu'nun Hatıraları IV

Babam Rıza Tevfik

Babamın Amerika'ya gittiği 1928 yılında, biz de İzmir'den İstanbul'a temelli olarak nakletmiştik. Aradan beş ay kadar bir zaman geçmiş ve bu müddet zarfında mektuplaşamamıştık.

Babamın New York'tan yazdığı 12 Ocak 1929 tarihli ilk mektubunda, şöyle diyordu:

"...İstanbul'a avdet edişiniz çok iyi oldu, çünkü sen İstanbul çocuğusun. O güzel şehrin neresine baksan için açılır. Hısım akraba da var, bildiklerin de var, arasıra görüşmek ve gönül almak yolunu bilirler. Elhasıl iyi oldu.

Konferans için vakitsiz gelmişiz, mâmâfih ismimi ilân ettiler, bekliyoruz. Burada yerli olmıyanlara kanun pek sıkı. Daimi iş bulmak güç. Şimdi istedikleri bir kitabı yazmakla meşgulum. Fakat hiç rahat değilim, pek yavaş gidiyor.

Ammân'dan tekaütlüğümü istedim, kabul ettiler. Çekilip Suriye'de ucuz bir yerde oturacağız."

Yine beş aylık bir sessizlikten sonra, Flushing'den yazdığı 13 Haziran tarihli mektubunda, Amerika'dan pek memnun olmadıkları anlaşılıyordu. Suat ablamın apartmanı çok küçük olduğu için, bir müddet beraber oturduktan sonra ayrı bir daireye çıkmağa mecbur olmuşlar. Ablam ile eşi çalıştıkları için ancak hafta sonları buluşabiliyorlar ve bu sebeple yalnızlık hissetmeğe başlıyorlar. Said de bu sıralarda, Princeton Üniversitesine devama başlamış ve orada kalıyordu.

Babam konferans için hazırlanmaktadır. International Education Cemiyeti tarafından bastırılmış olan ilânlardan bir tane de bana göndermişti. İki sahifelik olan ilânın üst kapağında babamın yuvarlak sakallı Arap kıyafeti ile bir resmi var ve altında:

"A Message from the Near and Middle East" yazılı. Birinci sahifede babamın tercümei hali, diğer sahifede hakkında konferans vereceği konuların bir listesi ve Arnavutköy Amerikan Kız Kolejinin Müdiresi Dr. Patrick'in babam hakkında beyanatı var:

Babamın, zamanın en büyük Türk şairlerinden biri olduğunu, Harb-i Umumîde Kız Koleji'nde Türkçe, İstanbul Üniversitesi'nde de felsefe profesörlüğü yaptığını, kendisinin, sınıfına kadın öğrenci kabul eden ilk öğretmen olduğunu, yedi lisanı ana dili gibi bildiğini, bilhassa, Türkçe, Arapça ve Farsça lisanlarında büyük otorite olduğunu övgü ile anlatmaktadır.

Fakat babam şöyle yazıyordu

"...Amerika'da yazı yazmakla bir az para kazanmak mümkün fakat burada uzun müddet oturmak hakkına mâlik değiliz. Vaktimizin çoğu hep resmî tavsiyelerle, gidip gelmekle geçti. Hususa ki burası pek pahalı ve yorucu bir memleket."

Herkesin bir makina gibi çalıştığı New York'un havası ile babam ve annem imtizaç edemediklerinden tekrar Arabistan'a avdet etmeğe karar veriyorlar.

1931 yılında, Beyrut'a babamı ve annemi ziyarete gittiğim zaman, kendisine: Ne için Amerika'da konferans ve yazılarına devam etmediğini sormuş ve şu cevabı almıştım:

"Amerika'da edebiyat para getirmiyor. Orada cam ve çerçeve takmasını bilen adama daha çok para veriyorlar."

On üç ay Amerika'da kaldıktan sonra, 1930'da Ammân'a avdet ederken evvelâ Beyrut'a çıkıyorlar ve Cunya'da oturan babamın çok eski dostlarından Miralay emeklisi Necip beyi ziyaret edip bir hafta evlerinde misafir kalıyorlar. Ammân'dan 12 Şubat 1930 tarihli bir mektup alıyorum:

"...Amerika'ya gidip gelmek için büyük bir masraf ve zahmet çektik. Said'i Princeton Üniversitesine yerleştirmek lâzım geldi ve o işi de yaptık. Onun istikbalini kurtardık. Fakat şimdi Nazif'in is-

tikbali için tekrar Ammân'a döndük. Amerika'da iken tekaütlüğümüzü istemiştik. Kabul edildiğine dair mektup aldık, buraya gelince iş başka türlü oldu.

Tekaüt kanunu henüz çıkmamış olduğu için Emir Abdullah bana yirmi beş liralık bir maaş veriyor ve bunu iyilik ve dostluk için yapıyor.

Hakikatte hiç iş yok, fakat beş dakika da rahat yok. Git, gel boşuna vakit geçir, işte bundan ibaret.

Biz buralarda ayda altı İngiliz lirası sarf ederek pek bol ve rahat yaşayabiliriz. Halbuki, altı lira ile Amerika'da ancak altı gün sefilane bir hayat sürülebilir. Mâmâfih ben burasını, her yerden iyidir diye intihab etmedim. Bir fırtınada gemisi ile beraber batıp da bir taşa sarılan adam gibi buraya düştüm. Bastığımız taş sağlamdır, fakat sahil yabânî.

Şimdilik annenle beraber Başvekil Hasan Paşada misafiriz, bırakmıyorlar. İki odalı bir ev tuttuk, fakat soğuk, yağmur ve rüzgâr olduğu için hâlâ taşınamadık.

Biz artık Ammân'dayız ve burada ne kadar oturacağımız mukadderata tabî bir meseledir. Biz de bilmiyoruz ve hiç burada oturmak arzusunda değiliz. Fakat, elimizde değil mukadderata tâbiyiz."

Rıza Tevfik sürgünde, eşi Nazlı Hanım'la birlikte tarihi harabeleri gezerken

Bir an evvel emekli maaş meselesinin hal olunmasını ve olur olmaz arzuladıkları gibi Cunya'da, deniz kenarında, serbest bir yaşam sürmeyi düşünüyorlar ve artık Ammân'da çok sıkılıyorlar. Bu ara İstanbul'a olan hasretini de yazıyor, 20 Nisan 1930 tarihli mektubunda:

"...İşte kızım, size ve iki üç akraba ve dostlarımıza olan iştiyakımızdan ve hele çocukluğumu bilen Gelibolu ve İstanbul sahillerine hasretimden başka bir mahzuniyetim yoktur. Sık sık gelen bu şairane hissiyatım beni pek mahzun etmektedir. Hele Boğaziçinin füsunkâr sahillerine ve mehtaplarına o kadar mütehassiriz ki."

Kararları katidir, muhakkak Cunya'ya gidip oraya yerleşeceklerdir. Aynı mektupta devam ediyor:

"...Gayet zarif, sakin, ucuz olan Beyrut civarında "Cunya" köyünde yaşıyacağız. En dilber deniz kenarı, çamlar ve Lübnan dağları daimi bir bahar içinde bir hayat, hiç kış olmuyor. Bu kararımızdan memnunuz. Sonra Ammân Beyrut'tan altı kere daha pahalı. Biz de artık buralarda hısım ve akrabadan pek uzak yaşayarak uzun seneler geçirdiğimiz için pek garipsedik. Hiç olmazsa Beyrut'ta Nazif'e yakın yaşarız ve orada hayli kibar Türk aileleri var, biraz görüşürüz. Buralarda Türkçeyi unutacağız."

XII

1931 yılındayız. Uzun bir sessizlikten sonra 24 Şubat tarihli Cunya'dan yazılmış oldukça sevindirici bir mektup alıyorum:

"...Bizim tekaütlük meselesi hal oldu ve yirmi İngiliz lirası aylık ile tekaüt olduk. Yirmi günden beridir, Cunya'da ihtiyar-ı ikamet etmiş bizim eski dostumuz mütekait Miralay Necip beyin evinde oturmaktayız. Büyük Ada'da onunla uzun müddet komşuluk etmiştik, seni ve ablalarını pek iyi bilir, benim kırk senelik dostumdur.

Buraları cennet gibi güzel ve gayet âsude ve ucuz bir yerdir. Muz ve portakal bahçeleri ile hurma ağaçları ve çam ormanları arasında pek lâtif bir köşkte oturuyoruz.

Karşımızda nihayetsiz Bahri Sefid (Akdeniz), arkamızda Lübnan dağları silsilesi var ki, her taraf güzel ve muntazam şehirler ve köylerle meskûndur. Bulunduğumuz noktadan bu dağlara otomobil ile bir saatte çıkılır. Güneş dağlar ardından doğar, karşımızda Bahri Sefidin engin ufuklarında sulara batar ve biz her akşam bu dilber manzarayı oturduğumuz yerden, lâtif çam ağaçlarının dalları arasından seyrederiz.

Hiç bu kadar güzel manzara olamaz. Sonra ay hilâl olduğu zaman, acayip bir vaziyette o güzel denizin üzerinde ufukta bir nazik *Gondole* gibi durur.

Ne dilber, ne şairane, ne kadar da sâkin, rahat bir yer. Burada yaşamağa ve kitaplarımı burada yazıp bütün eserlerimi tekmile karar verdim.

Bir yeni ve güzel ev tuttuk ki vaziyeti Lübnan dağlarına yakın bir *Plateau* üzerinde olmak itibarile pek güzel pek sağlam bir binadır ve gayet geniş odaları ve sofası var.

İşte bu büyük evin kirası senede yirmi iki Osmanlı altınıdır. Ammân'da çamurdan, üç küçük odalı evimizin kirası senede yirmi iki İngiliz altını idi. Farka bak. Burada her şey öyle ucuz. O halde, benim tekaüt maaşım olan yirmi lira Ammân'da aldığım kırk liradan pek çok fazladır. Bundan mâada tamamile de hürriyetime malikim ve dünyanın en güzel yerlerinden birinde oturuyorum.

Tabiîdir ki, bu da bir büyük kârdır. Çünki burada en âlâ zeytin yağının iki okkası on iki kuruşadır. Portakal tartı ile alınıyor. Muzun bir koca salkımı on kuruş altın para, insan taşıyamaz. Burada gayet dilber ve büyük pembe bir bardak eriği vardır ki ismine (İstanbulî) derler ve hakikaten İstanbul'dan getirilmiştir. Onun beyaz ve mor cinsi de vardır. Pembesi ve beyazı yarma şeftali gibi açılır ve gayet güzel kokuludur. Ondan sonra burada kış olmuyor ve odun, kömür ve soba masrafı yok.

Nazif ekseriya geliyor. Artık her hafta gelecek. Sen bizi ziyarete gelirsen gayet geniş odalar var. Şimdi eşya ısmarlamakla meşguluz. Artık muhacirlik hayatından vazgeçeceğiz tabiî.

Sana gönderdiğim resimde henüz misafir bulunduğumuz Necip beyin evinin lâtif manzarasını ve gayet engin bahçesini, çamlıklarını ve hurma ağaçlarını görürsün. Önünden tren geçer ve istasyon kapının karşısındadır. Çamlıklar ciheti namü-

Bir sürgün hatırası, soldan itibaren Sabit Şevket, Rıza Tevfik, Refik Halid (Karay), Refik Halid'in eşi, Refik Halid'in oğlu, Rıza Tevfik'in eşi.

tenahi denize nâzırdır. İnşallah bir kış burada bizimle beraber geçirirsin. Yazın çok sıcak ve rutubetli olur. Herkes Lübnan dağlarına kaçar.

İstanbul'dan Haydar Paşa treniyle Haleb'e ve oradan Beyrut'a pek kolay, pek ucuz ve pek rahat seyahat edilebiliyor."

Aile dostumuz Mektupçu Şevket beyin oğlu Sabih bey, daha evvel kendi arzusu ile Cunya'ya gidip yerleşmişti. Babamla gençliklerinden beri teklifsiz görüştüklerinden âdeta bizim aileden sayılırdı. Cunya'da da beraber olunca, Sabih bey, babamın yazdığı gibi akşam yemeklerinden sonra beraberinde getirdiği udu ile Türk müziğinden parçalar çalıp şarkı söylüyorlar.

Çok iyi hatırlarım: Küçüklüğümüzde, bir zamanlar Kadıköy'ünde oturduğumuz sıralarda, bize çok yakın bir köşkte oturan Sabih bey ailece her akşam yemeklerden sonra müzik saatleri tertiplerler ve Türk müziğini şarkı ve türkülerini çok seven babam bu toplantılara sık sık iştirak ederdi. Bu toplulukta piyano ile de Türk müziğinde usta olduğunu daha sonra öğrenecektim.

Aynı senenin yazında, babam yazdığı bir mektubunda:

"... Arasıra birdenbire içime bir hüzün çöküyor. Türkiye ve bütün görüp gezdiğim yerler hakkında büyük bir hasret duyuyorum.

Dün yine Gelibolu'yu, orada geçen çocukluk hayatımı ve daha birçok şeyleri ve yerleri hatırladım. İki saat sâkin sâkin oturduğum halde, hep bu yerleri dolaştım. Eğer bu garip duygularımı bir şiir şekline sokabilse idim, dünyanın en güzel *lyric* şiirlerinden biri olurdu."

diye yazıyor. Bazan da herhangi bir vesileden dolayı hepimizin dağınık bir halde olduğunu düşünerek mahzun oluyor.

Beş aylık bir sükûttan sonra 12 Ağustos tarihli mektubunu aldım:

"... Biz seyahatten geleli beş on gün oldu. Kırk sekiz elli gün kadar Suriye'nin Şimal taraflarında dolaştık. Hattâ Türkiye hududuna yirmi kilometre kadar yakın yerlerde dolaştık.

Halep'te, giderken on gün, gelirken de on iki gün kadar vakit geçirdik. Antakya'da on beş gün kaldık. Bu eski memleket ahalisi hemen kâmilen Türktür. Bizi zaten onlar davet etmişlerdi, çok hürmet ve îtîbar gösterdiler. Hâsılı iyi gezdik, eğlendik. Şimdi Cunya'daki güzel ve havadar evimizde pek rahat yaşıyoruz. Her gün sabahleyin anne ile deniz kenarına gidiyoruz. Orada bir yerde kuytu bir yer var ki, sahili ince kumluk ve çakıllıktır. Birçok büyük taşlar arasında havuz gibi bir yerdir. Bir adam boyu da derin. Orada anne ile soyunuyoruz, elbiselerimizi taşların kovuğuna yerleştirdikten sonra denize giriyoruz. Bazan iki saat kadar denizde çırpınıp duruyoruz, çünkü ben anneye yüzmek öğretiyorum. Sonra eve gelince güzel bir çay içiyoruz, bir saat kadar istirahat edip mektup ve gazete okuyoruz. Sonra öğle yemeği hazırlıyoruz, çünki bundan mühim işimiz yok. Öğle yemeğinden sonra iki saat uyuyoruz. İkindi üzeri yine çay ve taze yemiş yedikten sonra bir az iş görüp akşam serinliğinde bir gezinti yapmağa çıkıyoruz.

Akdeniz karşımızda namütenahi görünür ve çam ormanları altında muz tarlaları üstünden güneşin gurubunu seyrediyoruz. Görmelisin buraları ne güzel, ne rahat yerlerdir. Hattâ, şu sıralarda güneş bizim evin sokak kapısı merdiveninden o kadar lâtif bir tablo teşkil ederek gurup ediyor ki, ressam olsam mutlaka o müstesna manzarayı tasvir ederdim. Şöyledir:" diye babam bir güzel hurma ağacı ile bir evin arasından batan güneşin büyük bir resmini çizmiş ve güneşin kan kırmızısı renginde olduğunu ve yirmi dakikada battığını yazıyor.

Babam benden bazı kitaplar istiyordu;

İstanbul'da basılmış ve Bâb-ı-Âli caddesinde İkbal Kütüphanesi sahibi Hüseyin Efendi'den:

1- Yusuf Akçora'nın "Türk Yılı Takvimi", ayrıca bu kitaba "Türk Yurdu Salnamesi" de deniyormuş. Hangi harflerle olursa olsun.

2- "Türk Teceddüt Edebiyatı-Tarihi" yazan İsmail Habib.

Cunyâ'yı ziyaret etmeğe ve yolculuğu vapurla yapmağa karar vermiştik, bunu babama bildirince, hemen Beyrut Emniyeti Umumiye Dairesi'nden bana bir izinname almak için teşebbüse geçiyor. Eşim görevinden ayrılamadığı için ben Rıza ile yalnız gidecektim. Fransız Konsoloshanesi'nden pasaportumu vize ettirip yolculuk işlemlerimi tamamladıktan sonra, o zamanlar Kuş Dili'nde oturan, Sabih beyin ağabeysi Hamit Şevket beyi ziyarete gittiğim bir gün, Beyrut'a babamı görmeğe gitmek için hazırlandığımı söylediğim zaman çok memnun olmuş ve kendisinin de hem senelerden beri görmediği kardeşi Sabih beyi hem de babamı görmeyi çok arzu ettiğini ve Beyrut'a beraber gittiğimiz takdirde ikimiz için daha kolay olacağını söylemişti. Ben de son derecede memnun olmuştum. Çünki henüz üç buçuk yaşını doldurmamış oğlumla uzun yolculuğa çıkmak benim için kolay olmıyacaktı. Hamit bey de yaşlı olduğundan beraber yolculuğa çıkacağımız için içi rahat etmişti.

Bu havadisi acele babama yazmıştım. Habere çok sevinen babam Hamit beyi kendi evine davet etti. 1931 yılının Ekim ayının 12'sinde Beyrut'a hareket eden "Pierre Loti" vapuru ile yolculuğa çıktık. Altı gün süren yolculuğumuz boyunca, hava son derece lâtif, deniz sâkindi. Halbuki, gündönümü fırtınaları olurşa diye babam merak ederek Ekim ve Kasım'da vapurla yola çıkmayı sakıncalı buluyordu.

Vapurumuz yavaş yavaş Beyrut limanına girerken ben de artan heyecanla karışık bir sevinç içinde Ha-

mit beyi beklemeden acele pasaportumu kontrol ettirmiş ve Rıza ile güverteye çıkmıştım.

Vapurun kalabalık güvertesinde oradan oraya koşturuyor, limanın ortasında demirleyen vapurun etrafını saran kayıklara bakıp babamı arıyordum. O kadar kalabalık ve gürültü vardı ki. Motorlar ve kayıklar birbirine karışıyor, uzun fesli adamlar biribirlerine Arapça bağırışıyorlardı. Ben ise yadırgadığım bu yabancı muhitin ve havanın neden olduğu sersemlikle, gözlerimi kayıklara dikmiş babamı ve annemi bulmağa çalışıyordum.

Birdenbire, gözlerim vapurumuza doğru yaklaşan beyaz tenteli bir kayığa takıldı. İşte, babam başını tenteden dışarı çıkarmış bize el sallıyordu. Güverteye yanımıza çıktıkları vakit sarmaş dolaş olmuş dokuz yıllık özlemimizin acısını bir an olsun çıkarmıştık. O gün hafta arası olduğundan, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde yatılı olan Nazif gelememişti.

Sevimli yüzünü çevreleyen gür, beyaz sakalına rağmen çok dinç görünüyordu babam. Annemi de sıhhatli ve genç bulmuştum. Babam Hamit beyle gümrükte kalmış, biz de annemle bir otomobile binip asfalt yolu takiben Cunya'ya doğru yola çıkmıştık.

Kalabalık Beyrut şehrinden uzaklaştıkça yollar tenhalaşıyor, otomobilimiz düz ve muntazam yolun üzerinde kayıyordu adeta. Bir hayli yol aldıktan sonra bir yerde kıvrılarak asma köprüden geçerken sağ tarafımızdaki yüksek kayalardan müthiş gürültülerle köpürerek akan ve köprünün altından hızla uzayıp giden suların meşhur "Nehrü'l-Kelp" olduğunu annemden öğrenmiş ve doğanın bu görkemli güzelliği beni büyülemişti. Sonra yine düz yola çıkıp siyah bir şerit gibi uzayıp giden asfalt yolun iki tarafında, sık ve muntazam bir dizi halinde gayet yüksek Okaliptüs ağaçlarına bakakalmıştım.

Son süratle bir süre daha gittikten sonra yolumuz meyva bahçelerinin arasından geçiyor. Solumuzda Akdeniz ve muz bostanları, sağımızda portakal, turunç, mandalina ve limon bahçeleri uzayıp gidiyor. Ne hoş bir görüntü.

Hiç durmadan katettiğimiz bir saatlik yolculuktan sonra otomobilimiz yokuşça bir toprak yola sapmış ve iki katlı taş bir binanın dış demir kapısı önünde durmuştu. Kapıda, Miralay Necip bey, binanın alt katında kiracı ve babamın komşusu

Yine sürgün yılları, Nazlı Hanım, Perazat Hanım (Süleyman Şefik Paşa'nın kızı daha sonra Mithat Perin'in eşi) ve Rıza Tevfik.

Sabri bey bizi karşılamak için bekliyorlardı. Binanın sağında, demir parmaklıkları sarmaşıklarla sarılı yan merdivenden ikinci kata çıktık. Burası, babamın son mektuplarından birinde, kiraladığından bahsedip krokisini çizdiği set üzerindeki evdi. Ev, babamın tarif ettiği gibi her tarafı geniş pencerelerle çevrili, güneşi bol, havadar ve ferahtı.

Evin cephesindeki balkona çıkınca, sağ tarafta yemyeşil çamlarla örtülü Cebel Lübnan. Eteklerinde portakal bahçeleri içinde güzel evler. Solda, uzaktan Beyrut şehri görünüyor. Bu çok güzel, şirin kasabayı çabucak sevmiştim.

Hemen odama yerleştim. Sabih beyin evi çok küçük olduğu için babamın Hamit bey için hazırladığı odaya da Hamit bey yerleşti. O akşam Necip bey ve ailesi, Sabri bey eşi ve kızları geç vakte kadar bizimle vakit geçirdiler.

Ertesi sabah çok erken saatte, burnuma çarpan taze kahve kokusu ile uyandım ve kalktım. İstanbul'da olduğu gibi, Cunya'da da sabah kahvesi içiyordu babam. Her sabah annem erken kalkıp, hemen bir içimlik çekirdek kahveyi kavurup el değirmeninde çekiyor ve pişirip babama getiriyordu. Yine İstanbul'da olduğu gibi yatağında içiyordu kahvesini. Hepimiz kalkınca çaylarımızı içiyorduk. Babam yalnız çay içerdi kahvaltılarda.

Düzenli bir yaşantıları vardı. Her sabah kahvaltıdan sonra torbaları alır hep beraber çarşıya inerdik. İlk iş postahaneye uğrayıp mektup olup olmadığına bakmaktı. Ondan sonra alışveriş işi yapılıyordu.

Babam Cunya çarşısının en iyi müşterisi olmuş, özellikle yemişçilerin. Bunlar, babamı elinde torbaları ile çarşıya indiğini görünce hemen dükkân kapılarının dışına çıkıyor, yarı bele kadar eğilip selâm verip karşılıyorlar ve Arapça hatır soruyorlardı. Yemişçilere doğru giderken babam anlatırdı: "Her şey maskaraca ucuz. Dünyanın en güzel ve tatlı portakallarının üç kilosu on kuruş, en temiz ve lâtif muzun kilosu ise on beş kuruş."

Annem ve babam şeker ihtiyaçlarını taze yemişten alıyorlar, reçel ve tatlı hiç yemiyorlar ve yapmıyorlardı. Fakat ikramı çok seven babam şekerin zararlı olduğunu bildiği halde ben ve oğlum çok seviyoruz diye cömertçe şeker de almağa başladı. Bol bol reçel ve helvalar yapıyorduk. Cunya'da, babamın alışveriş yaptığı bir Ermeni bakkal vardı, çok iyi Türkçesiyle babamla ahbap gibi konuşurdu. İki üç gün sonra yine şeker almağa gittiğimiz zaman bakkal şaşkın: "Şekere çok para veriyorsunuz. Ne çok şeker almağa başladınız." diye konuşunca. Babam: "Misafirlerim reçel ve tatlı çok seviyorlar, onlar için alıyorum. Maamâfih, korkma, denizde kum biter, bende para bitmez" diye lâtife etmişti.

Pastırmayı da çok seven babamın burada bir de meşhur Kayserili pastırmacısı vardı. Babam onun bir numaralı müşterisi idi. Aynı İstanbul'da yapmış olduğu gibi, Cunya'da da nefis pastırmayı evden eksik etmi-

yordu. Cunya'da yalnız çok sevdiği çilek ve kereviz yoktu.

Alışveriş bittikten sonra ağır torbalarımızla doğru deniz kenarına gidiyor, denize girip yüzüyorduk. Sonra da sahildeki yüksekçe kayaların üstüne çıkıp oturuyor ve torbadan muz ve portakal alıp yiyiyorduk. Böylece hararetimizi gidererek öğle vaktine kadar güneş banyosu yaptıktan sonra nisbeten hafifleyen torbalarımızla eve dönüyorduk. Hamit bey denize giremediği için evde kalıyor, babamın kütüphanesinde okumakla vakit geçiriyordu. Günümüzün en telâşlı ve faal zamanı olan öğle vakitleri bir âlemdi.

Babam yemek konusunda eskiden beri çok meraklı ve müthiş titizdi. İtina ile hazırlanmış zengin ve lezzetli Türk yemeklerini severdi. Kendisinin büyük bir titizlikle hazırladığı leziz mayonezli patates ve karides salataları ile tanınmıştı. Fakat, artık faideli, kolay ve az yağlı yemekler hazırlıyorlardı. Arada bir, çok sevdiği zeytinyağlı dolmaları, puf ve Tatar börekleri de yapıyorduk. O zaman rejimin dışına çıkmış oluyorlardı.

Beyrut'a geldiğimin beşinci günü, Nazif Beyrut'tan Cunya'ya gelince evimizin içi neşe ve mutluluk ile çalkandı. Her hafta sonu gelecekti Nazif.

Ekim ayı sonlarına yaklaştığımız halde Cunya'da oldukça sıcak vardı. Öğlen üstü bir saat dinlendikten sonra, çaylarımızı içiyor, hemen yürüyüşe çıkıyorduk. Hafta sonu tatillerinde Nazif de iştirak ediyordu.

Cunya'nın asfalt ana caddesi tenha ve pek az sayıda araçların geçtiği düz ve temiz bir yol olduğu için, çok rahat bir şekilde bazen üç saat kadar yürürdük. Babam daima uzun yolu seçtiğinden, bazan Cunya Körfezi'nin Kuzey sahilinde "Muameleteyn" isminde küçük bir köye kadar yürür ve dönüşte yine yürüyerek kumsal sahili takip ederek Cunya'ya varırdık.

Seyretmekten büyük bir zevk duyduğu gün batışını kaçırmamak için gurup zamanı, sık çam ağaçlarının altına oturuyor, çok iri görünen güneşin engin ufukta gözden kayboluşunu seyrediyorduk. Yine bir gün böyle çamların altında oturmuş güneşin alçalmasını bekliyorduk.

"Bak Munise, şimdi güneş batarken tıpkı baş aşağı kapatılmış ayaklı bir kaseye benzeyecek." Bir iki dakika sonra güneş ufukta babamın tarif ettiği gibi göründü ve bu şeklini bozmadan yavaş yavaş sulara gömüldü. Babam: "Ne güzel" dedi ve bir an daldı, sonra: "İstanbul'un manzaraları da çok güzeldir" dedi. Hemen sordum: -En güzel yeri neresidir? -"Boğaziçi Hisar Kaleleri" diye cevap verdi.

Cunya'ya geldiğimin ikinci ayında, bir geziden dönen Sabih beyin de aramızda bulunmasile, o güne kadar nisbeten sâkin geçen günlerimiz birden daha hareketli ve neşeli geçmeğe başlamıştı.

Yaradılış itibarile son derece neşeli ve ilginç bir kişi olan Sabih bey, kardeşi Hamit bey ve babamla beraber olduğu zamanlar olayların gülünç taraflarını bulup ustalıkla anlatarak hepimizi gülmekten kırardı. Çok eski dost olduklarından, babam da en çok Hamit ve Sabih beylerin bulunduğu toplulukta keyfî gelir neşelenirdi.

Soframızda Beyrut'un meşhur rakısı "Zahle" de bulunduğu zamanlar, daha neşeli bir hava içinde geçerdi sofra sohbetlerimiz. Böyle anlarında, babam gençliğinde başından geçmiş heyecanlı olayları, kendisine özgü hoş sohbetliği ile anlatır, biz de gözümüzü kırpmadan dinlerdik.

Cunya'da kendisini çok sevdiren babamın bu dostlardan başka Türk ve Arap ailelerinden ahbabları da vardı fakat onlarla seyrek ve biraz resmî görüşürdük. Sık sık gittiğimiz dostlar Necip ve Sabih beylerdi. Bazı akşam yemeklerinden sonra babama gelirlerdi. Hoş sohbet ve müzik ile vakit geçirirdik. Babam benden bazı plâkları getirmemi istemişti. Sesine hayran olduğu Münir Nureddin'in, Safiye Ayla'nın ve Tanburî Cemil'in bazı plâkları ile öz zeybek havalarından özellikle Sarı Zeybeği istemişti. O sıralarda yalnız Necip beyde gramofon vardı. Bazı akşamlar onları ziyarete gittiğimiz zaman, babam plâklarını da alır orada çalardı.

En sevdiği ve en çok dinlediği, Münir Nureddin'in "Neden hiç durmadan bu gönlüm sevdi seni" Safiye Ayla'nın "Bekledim de gelmedin" plâkları idi.

Zeybek havalarını ise hiç beğenmemişti. Benden istediği öz zeybek havalarından Sarı Zeybeği her yerde aramama rağmen bulamamış ve o zaman çıkan zeybek havalarından almıştım. Bana -şimdi bunlar vardemişlerdi. Babam bu plâkları dinledikten sonra:

"Bunlar öz zeybek değil. Öz zeybek, Sarı zeybek ve Yörük zeybeğini modernleştirmişler. Son zamanlarda Zeybek oyununda değişiklikler yapılmış. Yalnız tempo tertip etmek ve ona ayak uydurmak ile (yani adî vezin ile) Zeybek havası uydurulabilir. Böylece kolayca bir zeybek havası icad edilmiş olur.

Ananevî ve tamamile Millî ve hatta mevzîî Zeybek havasına asrîlik ve Alafrangalık nezaketi sokmak isteyerek maskara figürler sokulmuş" diye Öz Zeybeğin değiştirilmesine üzüldüğünü belirtmişti.

1932 yılının başında, babam özel olarak İslâm Kongresi'ne davet olundu ve gitti. Kongre dolayısile bulunduğu Kudüs'ten bize bir mektupla bilgi veriyordu:

"...Kongre iki hafta kadar sürdü ve Emir Abdullah bütün Kongre azâsını Şarkül-Ürdün hududunda 'Ölü Deniz' civarında (Sune Shooney) ovasına davet etti ve orada iki yüz altmış kişiye geniş çadırlar altında bir bedevî ziyafeti verdi. Ben bir hafta Emir'de misafir kaldım ve Kudüs'e avdet ettim.

Bu Kongre münasebetile dünyanın dört köşesinden Kudüs'e gelen birçok mühim şahsiyetle görüştük ve tanıştık."

Kudüs'te bir ay kadar kaldıktan sonra Cunya'ya avdet etti. O sıralarda Halep'te oturan Refik Halid ve eşi Nahil hanım bir gün bize misafir geldiler ve on beş gün kadar kaldılar.

Son derece hareketli, neşeli ve sevimli olan Refik Halid ve eşi bizim programa uymuşlardı. Beraber yemek hazırlıyor, sonra hep birlikte çıkıyor, Necip ve Sabih beylerle de birleşip uzun yürüyüşler yapıyorduk.

Boğazlarına meraklı ve oldukça iştahlı olan misafirlerimiz için yemek listesinde bazı değişiklik yapılmış, çok hafif yemeklerin yerine annemin çok nefis su böreği ve benim puf böreği ile dolmalarım ilave edilmiş ve liste bir hayli zenginleşmişti.

Babamın da hazırladığı ve yalnız kendisinin yapabildiği o son derecede nefis, mayonezli patates salatası da bulunduğu zamanlar, soframız çok iştah açıcı ve çekici olurdu. Tabiî, böyle sofralarda "Zahle" eksik olmaz, hele Hamit ve Sabih beyler de bulundukları için çok eğlenceli olurdu sofra âlemimiz.

Akşamları da yine kah bizde kah Necip beylerde yine biraraya gelirdik ve Sabih beyin Ud ile çaldığı ve söylediği şarkıya herkes iştirak ederdi.

Yalnız olduğu zaman, Sedef işlemeli zarif sazını alır, bildiklerini çalar, Türk müziğine olan hasretini gidermeğe çalışırdı babam. Fakat bütün bu hareketli, neşeli ve eğlenceli

geçen günlere rağmen anlıyorum ki, boş geçiyordu babamın günleri.

Üç ay için geldiğimiz Cunya'da günler ve haftalar farkına varmadan çabucak geçmişti. Oranın havası oğluma ve bana yaramış, ikimiz de kilo almıştık. Buna memnun olan babam:

"Buranın havası size yaradı, hazır gelmişken yaz başına kadar kalın. Yazın Cunya müthiş sıcak ve rutubetli olur. Herkes dağlara kaçar. Siz buranın sıcağına dayanamazsınız, yaz başına kadar kalın" diye bizi bırakmamıştı.

Hamit beyin emekli maaşını alma zamanı geldiği için hemen İstanbul'a dönmesi lazım geliyordu, bizimle yaz başına kadar kalamıyacaktı.

İlkbaharın gelmesile bahçelerin yüksek taş duvarlarından sokaklara sarkan yâseminlerin ve alabildiğine uzayıp giden bahçelerdeki portakal ve limon ile mandalina çiçeklerinin keskin kokuları birbirine karışmış ve Cunya'nın havasını sarmıştı. İnsanı sarhoş eden yumuşak ve hoş bir hava. İşte böyle güzel bir Mart sabahı Nehrül-Kelp'e gitmiş ve biz bu meşhur nehrin kenarında kırmızı ve pembe çiçek açmış zakkum ağaçlarının gölgesinde piknik yapmıştık. Derenin daha yukarılarında, dağ eteklerinde portakal bahçeleri vardı. Karşı kıyıda bazı yerleri çimle kaplı olan yalçın kayaların üzerinden akan sular insanın içini ürperten gürültülerle tarihî dereye dökülüyor, ince bir su tabakası halinde çimlerin üzerinden süzülüp aktıkça, çimler güneşin ışığı altında yaldız gibi parlıyordu.

Bu harikulâde güzel ve görkemli görünümün karşısında zevkle yemeğimizi yemiş ve o yumuşak, hoş kokulu havanın etkisi ile gevşemiş, zakkum ağaçlarının yarı gölgesinde dinlenmiştik.

Bu arada da babam bu nehir hakkında bilgi vermişti bana: "Bu dereye Araplar 'Nehrül-Kelp' derler. Köpek deresi demektir. Altı bin seneden beri akan meşhur bir deredir. Her iki tarafı yalçın taşlıktır. Eski Mısır Firavunları ve Asûrî kralları ve daha birçok imparatorlar hep bu dere içinden asker sevk ederek memleketleri zaptetmişler ve derenin denize döküldüğü yerlerdeki kayalara kendi kabartma resimlerini ve zaferlerini gösteren tasvirleri kazdırıp bırakmışlardır. Gayet tarihî bir yerdir."

Bir akşamüstü balkonda çaylarımızı içiyor ve etrafımızdaki güzel manzarayı seyrediyorduk. Babam sağ tarafımızdaki Lübnan dağları sırasını elile işaret ederek:

"Güneş, büyük bir duvar gibi görünen bu dağlar silsilesinin arkasından doğar. Asıl Cunya bütün bu dağların eteğindedir. Gayet güzel ve temiz olan bu körfezi kucaklar" dedi. Sonra, sol tarafa bakıyoruz, açık deniz, Akdeniz. Güneş bu denizin ufuklarından batıyor her akşam başka bir lâtif görünümde. Babam bu sefer karşımızdaki ufak dağ tepelerini işaret ederek:

"Bunlar Lübnan dağlarının ufak tepeleri, Cunya körfezinin öteki tarafını kucaklar ve bir burun ile son bulur. Bütün bu tabiî güzellikleri rahat rahat ve doya doya seyretmek bu balkondan mümkün oluyor, ne güzel!.."

Burada başka bir güzellik daha vardı: Sahilden gelen denizin sesi. Önümüzdeki kayalara vururken hemen tatlı mırıltılarile taşlara sarılır, bazan da kudurarak korkunç vuruşlarile beyaz köpüklerini havaya püskürtürdü. Görünüm korkunç fakat görkemli olurdu.

Geniş balkona açılan büyük sofanın ortasında duran masanın üzerindeki gramofondan gelen Türkçe şarkılar, denizden gelen seslerle birleşiyor, sihirli bir anlam taşıyordu. Doğanın büyüleyici dekoru içinde, babam ve annemle yalıda geçirdiğimiz üç haftalık mutlu günlerimin sona ereceği an yaklaşıyordu. İstanbul'a dönmek zamanım gelmişti.

Haziranın on ikisinde kalkan "Patria" vapuru ile hareket etmem kararlaştırıldı. O ayrılış gününün sabahı, odamda bavullarımı hazırlarken babam yanıma geliyor ve "Gümrükten geçiremiyeceğin kullanılmamış herhangi bir şeyi alma" diye tenbih ediyor.

Rıza, odanın bir köşesinde dağınık duran oyuncaklarının arasında, biraz şaşkın, büyükbabasının kendisine aldığı oyuncakların birini alıp, birini bırakıyor. Kararsızlık içinde, hangisini alıp götüreceğini bilemiyor. Nihayet, büyükbabasının bir marangoza yaptırmış olduğu tahta arabasını kucağına alarak babamın yanına geliyor: "Büyükbaba, bu arabamı saralım götürelim" diye yalvaran gözlerle büyükbabasının yüzüne bakıyor. Büyükbaba: "Şimdilik o arabayı sarıp saklıyalım. İleride onu sana göndereceğim" diye söz veriyor.

Patria vapurunun kalkmasına birbuçuk saat vardı. Kamaramda bir müddet beraber oturduktan sonra, hepimizi saran derin bir hüzünle vedalaştık ve ayrıldık.

Cunya'da kaldığım o mutlu günlerimde babamın, siyasetten uzak kalmasının yarattığı rahatlık içinde kişiliğini daha iyi tanıyabilmiş ve doğaya olan tutkusunun derinliğini anlıyabilmiştim.

Hep birlikte yaptığımız uzun yürüyüşler, şâhâne gurupları seyretmek için çamların altında oturduğumuz o günler bir daha geri gelmiyecekti.

Yeniden başlıyacak olan ve daha ne kadar süreceği belli olmıyan özleme yeniden alışmağa çalışacaktım.

Sürecek

Nazlı Hanım, Munise, Hanım Munise Hanım'ın oğlu Rıza Başikoğlu ve Rıza Tevfik Cünye'de

Köyde Çıkan İlk Gazete

Bilâl Köyden. *Güzel Ordu Gazetesinin 25 Yıllık Hikâyesi.* Ordu 1955. Yeni Matbaa. Cilt 1. 140 s. Resimli.

GÜZEL ORDU gazetesinin kurucusu, sorumlu müdürü ve tabiî ki yazarı Bilâl Köyden, kitabına şöyle başlıyor: "*Güzel Ordu*'nun 25 yıllık hayatı, çeşitli mahrumiyatlerle mücadele içinde geçen üzüntülü ve maceralı bir çile devrinin meraklı bir hikâyesidir. Hele çeyrek asırlık bu zamanın beşte birini, insan takatine (pes) dedirtecek ihtiyarî bir işkence devresi teşkil eder ki başlı başına bir maceradır. Bin yıl önce Çin'de çıkan gazete herhalde tahta bir makinede tab' edilmemiş olsa gerek. Gutenberg, ilk vücuda getirdiği makineyi demirden imâl etmişti. *Güzel Ordu* ise, Çinlilerden çok daha geriye giderek tahtadan mamûl, (750) kuruşluk basit ve iptidaî tezgâhçıkta yıllarca basıldı durdu. Karşılaşılan zorluklar yalnız baskı işlerine münhasır kalsa, cana minnetti. Hemen her sahada müşkilâtla yüzyüze geliyorduk. Harp yıllarında kasabın et sardığı ambalaj kâğıdına hasret çektiğimiz günler olurdu. Jandarmanın santraline bağlı telefonumuzun telleri kesiliyordu. (Turşulu mideye likör yakışmaz) dediğimiz gün, Vilâyet makamile idarehane arasında mekik dokurduk. Beraetle neticelenen davâlar için mahkeme eşiklerini aşındırırdık. Mahallî idare makamlarına nazaran, merkez geniş görüşlü ve müsamahalı idi. Hiçbir zaman Ankara'nın ihtarına hedef olmuş değiliz."

İlerleyen sayfalar içinde de, önsözde yer alan bu bilgiler daha ayrıntılı bir biçimde karşımıza çıkıyor: *Güzel Ordu* yayın hayatına 20 Temmuz 1927 Çarşamba günü başlıyor. Gazete haftalıktır. Ordu il merkezinde Türk Ocağı (sonraki Gürses) matbaasında basılmaktadır. O tarihte henüz Arap harfleri kullanılmaktadır. Bir yıl sonra yeni Türk harfleri kabul edilir. Türk Ocağı matbaasında yeni (hurufat) olmadığı gibi ne vakit tedarik edileceği de belli değildir. Bu nedenle *Güzel Ordu*, Arap harfleriyle son bir kez basılarak (sayı 55) yayın hayatına son verir. Bilâl Köyden de büyük bir üzüntü içinde Uzunisa köyüne çekilir.

Uzunisa, il merkezinin 9 km. güneybatısında, bir yamaçta kurulmuş, suyu bol, fındık, mısır, sebze ve çeşitli meyve yetişen varlıklı bir köydür. O tarihte 60 hanede 400 kadar nüfus barındırmaktadır. (Şeyhoğulları), (Kadıoğulları) ve (Abdullahoğulları) köyün ileri gelen kalabalık aileleridir. Köy halkının hemen hepsi okur-yazar, mektep medrese görmüş insanlardır. Kadınlar arasında bile ortaokulu bitirmiş olanlar vardır.[1]

Ne var ki, köyünde inzivaya çekilmiş olan Bilâl Köyden mutlu değildir. Bir tutku, *Güzel Ordu*'yu bu kez yeni harflerle yeniden yayınlamak tutkusu onun bütün benliğini sarmıştır. Ancak; nasıl, nerede, hangi matbaada? Karamsarlık birdenbire mutlu bir sonuca ulaşır: Hakkı (Hakkı Sağra) adında bir usta, tarif üzerine bir matbaa makinası yapmayı üstlenmiştir. Hem de hiçbir ücret almamacasına. Hayret! Ana yapı malzemesi tahta olan, somye yayları ve karyola demirleri kullanılarak 42 günde tamamlanan bu ilkel baskı makinası işler ve gazete basacak duruma gelir! Bu garip araç kaça mal olmuştur, biliyor musunuz? Yediyüzelli kuruşa!

İş tabiî ki, burada bitmez. Gazeteyi çıkarabilmek için resmî makamlardan izin almak gerekmektedir. O sırada Ordu Vâlisi, kendisi de bir yazar olan, (kalem erbabından) Ali Kemalî Aksüt'dür. O, gereken izni verir. Bu suretle *Güzel Ordu*, 25 Mart 1929 günü, bu kez Uzunisa köyünde ve yeni harflerle yeniden yayın hayatına başlar ve Türkiye'de köyde yayınlanan ilk gazete olma niteliğini de kazanmış olur.[2]

Tahta makina 4 yıl 9 ay hizmet gördükten sonra yerini, 1933 yılında, Bilâl Köyden'in İstanbul'dan satın aldığı ayak pedalli bir baskı makinasına bırakarak emekli olur. Bu arada, Ordu'nun Uzunisa köyünde bir gazetenin tahta bir makinada basılıp yayınlandığı duyulmuş ve Türkiye'de çıkmakta olan birçok gazetenin yanısıra İskeçe'de *Yeni Adım*, Kıbrıs'ta *Birlik* ve Rodos'ta *Selâm* gazetelerinde de övücü yazılar yayınlanmıştır.

Bu ilkel baskı makinasına karşı duyulan ilgi burada bitmez: 1930 yılında gazetelerde çıkan övücü yazılardan 19 yıl sonra Bilâl Köyden, Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nden Genel Müdür Ahmed Şükrü Esmer imzası ile bir yazı alır. Bunda, kurulması düşünülen (Basın Müzesi) için dillere destan tahta makinanın satın alınmasının düşünüldüğü bildirilmektedir. Bu girişimin gerçekleşmeme nedeni üzerinde Bilâl Köyden şu yorumda bulunmaktadır: "Sonu malûm. Araya 1950 seçimi girdi. Halk Partisi'nin yıkılmasıyla Basın Müzesi kurma teşebbüsü de suya düştü".

Kitaptan, Türkiye'de ilk gazetenin çıktığı günden bugüne dek hemen her gazetenin ve gazetecinin başından geçen türde olayların -polis, karakol, savcılık, mahkeme- *Güzel Ordu*'nun da başından geçtiğini öğreniyoruz. Yazar bunlardan birçok örnekler veriyor. İki tanesini anmakla yetiniyoruz.

1927 sonbaharında milletvekilleri seçimi yapılacaktır. İktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'nin, ki tek parti idi, yetkili organları adayları belirlemiş ve bunları Anadolu Ajansı aracılığı ile bütün yurda duyurmuştur. *Güzel Ordu* derhal baskıya hazırlanır. Başlık şöyle olacaktır: "Meb'us Namzetleri". Gazete basılır ve görülür ki Arap alfabesinin (Z) harfinin (noktası) baskı sırasında ezildiği için (Z) harfi (R) olarak çıkmış, dolayısıyla başlık "Meb'us Namerdleri" olarak çıkmıştır. Bilâl Köyden, bu tatsız olayı anlattıktan sonra, sözlerine şunları ekliyor: "Abdülhamid zamanında, matbaacı

Mihran Efendi'nin bastığı bir gazetede (Şevketlû Padişahımız) ibaresi (Lâm) harfinin kırılması yüzünden (Şu kötü Padişahımız) şeklinde çıkar. Zavallı matbaacıya polis karakolunda o gece sabaha kadar sade kahve ziyafeti çekilir".

Güzel Ordu'nun başından buna benzer bir olay da 1937 yılında geçmiştir. Gazetenin Cumhuriyet Bayramı günü yayınlanacak sayısına İsmet İnönü'nün resmi basılmış, altına da (Başbakan İsmet İnönü) diye yazılmıştır. Oysa İsmet İnönü 25 Ekim 1937 günü Başbakanlıktan istifa etmiştir. Sonuç: Gazetenin Ordu'da dağıtılan ve başka yerlere gönderilmek üzere postahaneye verilmiş olan bütün sayıları toplatılmış, İsmet İnönü'nün resmi altındaki (Başbakan) sözcüğü çizildikten sonra yeniden dağıtılmasına izin verilmiştir!

Gazetenin 25 yıllık hayatı 1951 yılında sona ermiştir. Bilâl Köyden, bunun nedenini şöyle açıklıyor: "Demokrat Parti iktidarının resmî ilân tevziatında takip ettiği adaletsiz sistem, gazetenin hayatına hatime verdi. 1951 yılı sonlarına doğru, (er kişi niyetine) nidâsile *Güzel Ordu*'yu tarihin sinesine gömdük."[3] □

İSMAİL ARAR

[1] Bilâl Köyden 1894 yılında Uzunisa köyünde doğmuştur. Şeyhzâdeler diye anılan ailedendir. Ordu Rüşdiye (Ortaokul)'sinde okumuştur. 1. Dünya Savaşı'nda askere alınmış, terhisinden sonra Ordu'da çıkan birçok gazetede makale, fıkra ve şiirleri yayınlanmıştır. Bkz. *Yurt Ansiklopedisi*, cilt 9, s.6332.

[2] Feridun Fazıl Tülbentçi'nin hazırladığı *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar* adlı kitabın (Başvekâlet Matbuat Umum Müdürlüğü, 1941) baş tarafında yer alan haritada Ordu'nun Uzunisa köyünde bir gazetenin yayınlanmakta olduğu gösterilmiştir.

[3] *Güzel Ordu*'nun aşağı yukarı tam bir koleksiyonu Millî Kütüphane'de vardır. Bkz. *Millî Kütüphane Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu*, cilt 1, s.83.

Kıbrıs'ta Türk Sendikacılığı

Servet Sami Dedeçay; *Kıbrıs'ta Türk İşçilerinin Sendika Kurma Faaliyetleri (1918-1959)*, Lefkoşa Özel Türk Üniversitesi yay., No:1 Magosa-1981, 45 s.

YAKLAŞIK olarak 40 yıldır, Türk dış politikasının sürekli olarak gündeminde bulunan "Kıbrıs" ile ilgili politik nitelikli yayınların sayısının oldukça fazla olduğu ileri sürülebilir (Bu türden kapsamlı bir çalışma için bkz. Şükrü Gürel; *Kıbrıs Tarihi*, 2 cilt, Kaynak yay., Ankara-1984/1985). Ancak, Kıbrıs'ın ve özellikle Kıbrıs Türk toplumunun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını irdeleyen eserlerin sayısı konusunda aynı sonuca ulaşmak oldukça zor görünmektedir. Bu nedenle, aşağıda özetlemeye çalışacağımız S.S.Dedeçay'ın Kıbrıs'ta Türk işçilerinin sendikal faaliyetlerini belgelerle inceleyen eseri önemli bir boşluğu doldurur nitelikte görünmektedir.

* *

Üç ana bölümden oluşan eserin ilk bölümünde (s.6-8), Kıbrıs'ın Türkler tarafından fethinden 1918 yılına kadar geçen süre içinde çalışma/iş ilişkileri üzerinde kısaca durulmaktadır. Ada'nın Osmanlılar tarafından fethinin ardından gayrımüslim toplumlar üyelerinin özgürleştirildiğini, kölelikten kurtulduklarını belirten yazar "Kıbrıs'a yerleşmiş Türk hacılarının Mekke-Medine dönüşü satın alıp da Ada'ya beraberlerinde ithal ettikleri ve toplam sayıları beşbini aşmayan siyah erkek-kadın esirler ise çiftliklerde, evlerde veya dadı olarak çalıştırılıyor idiler ise de; ağa-köle ilişkilerinden doğan saygı sorumluluğundan ötürü bunların ücretleri gündelikçi işçininkinden daha kabarık, hak ve özgürlükleri ise daha geniş oluyordu. Hele erkek kölelere izdivaçları sırasında, ağanın bahşettiği maddi ve manevi yardımlar ile kolaylıklar da hesaba katılınca siyah kölelere sanki ağanın aile efradından kişiler imişler gibi bir göz ile bakılıyordu. Siyah kadın köleler ise haremlikte ağa ile ilişki kurup bir çocuğa kavuştu mu, ağanın diğer beyaz eşlerinden bir farkı kalmıyordu muamele bakımından. Bu durum Osmanlı devrinin son yıllarına kadar, hatta 1930 yıllarına kadar devam etmiştir" (s.6) demektedir.

Bu alıntının son bölümünden anlaşılacağı gibi, Kıbrıs'ta 1878 yılında başlayan İngiliz idaresi, 1926 yılında Kıbrıs'ın resmen iltihak edilmesine kadar geçen sürede Ada'da, "işçi, çiftçi, aşçı, temizlikçi, hizmetçi veya hizmetkâr hakları ile ilgili tutarlı herhangi bir sosyal veya sendikal yasa çıkarma gereksinimini duyamamıştı" (s.6). 1932 yılında çıkarılan ilk Sendika Yasası'nın başlıca amacı ise C.M.C. (Cyprus Mines Corporation) madenlerinde çalışan işçilerin "sol" sendikalarda örgütlenmesini önlemeye yönelikti (s.6).

* *

"Kıbrıs'ta Solcu Rumların İşçiyi Sendikalaştırma ve Sendika Kurma Faaliyetleri (1919-1941)" başlığını taşıyan ikinci bölümde (s.8-13) ise Kıbrıs'taki ilk işçi örgütlenmeleri üzerinde durulmaktadır.

14 Ağustos 1926 tarihinde Limasol'da yapılan Kongre ile kurulan Kıbrıs Komünist Partisi (KKP)'nin aldığı ilk kararlar arasında, özellikle maden ocaklarında çalışanlar başta olmak üzere, bütün işçiler arasında bir örgütlenmeye gidilmesi bulunmaktadır. Bu kararda belirtilen amaca yönelik olarak bazı çalışmalar yapılmış; işçilere yönelik süreli yayınlar çıkarılmıştır (s.8-9). Ancak, İngiliz yönetimi, 1929 yılı başında KKP'ni yasadışı bir kuruluş olarak ilan etmiş, bu nedenle KKP mücadelesini illegal olarak sürdürmek zorunda kalmıştır.

Bu arada, İngiliz Sömürge İdaresi, 1932 yılında ilk Sendika Yasası'nı çıkarmıştır. Yasa'nın çıkarılışından sonra KKP, özellikle hafif sanayi alanında çalışan işçiler arasında örgütlenmeye başlamıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların bir sonucu olarak KKP, 1939 yılında, 2.500 üyesi bulunan 48 sendikayı denetimi altına almıştır. Bu sendikalardan 46'sı 1941 yılında "Pan-Cyprian Trade-Union (PES)/Kıbrıs Sendikası" adı altında birleşmiştir (s.10).

Yine aynı yıl "Çalışan Halkın İlerici Partisi (AKEL)" kurulmuştur. Bu örgütün kurulmasından sonra, Kıbrıs'taki işçi örgütlenmesinin ağırlıklı olarak AKEL denetimine girdiği görülmektedir. Ne var ki, AKEL'in Enosis'ten yana bir tavır alması, Türklerin bu kuruluştan uzaklaşmasına neden olmuştur. Bu arada, bazı Rum sendikaları ile sıkı bağların kurulamaması AKEL'in Rumlar arasındaki etkinliğinin de azalmasına yol açmıştır. Ancak, daha sonraki yıllarda gösterilen etkinlikler sonucu AKEL Kıbrıs Rumlarının en güçlü partisi haline gelmiştir.

* *

Eserin, "Kıbrıs'ta Türk İşçilerinin Sendika Kurma Faaliyetleri (1918-1959)" başlığını taşıyan üçüncü bölümünde (s.13-28), Kıbrıs'lı Türklerin 1920'lerde, hatta 1930'larda genel olarak sendikal faaliyetlerden uzak durduğu, "grev" sözcüğünün bile bilinmediği vurgulanmaktadır (s.13).

Kıbrıs'lı Türklerin sendikal faaliyetlere ilgi duyması ancak 1940'larda gerçekleşebilmiştir. Önceleri genellikle solcu Rum sendikalarında "pasif üye" olma konumunda bulunan Türkler, bu pasifliklerinden ötürü bazı haksızlıklarla karşılaşınca kendi aralarında örgütlenmeye başlamış ve 27 Aralık 1942 tarihinde Nizayi Dağlı başkanlığında "Türk Amele Birliği"ni kurmuşlardır. Bu örgüt, 1943 yılı başlarında "Yapıcı ve Amele Birliği" adını almıştır. Bu ilk Türk sendikasının kurulmasından sonra

Rum sendikaları ile ortak çalışmalara girişilmiş; bazı grevlerde ortak tavır alınmıştır. Birlik ile Rum sendikaları arasındaki koordinasyon, Telefon-Telgraf Dairesi'nde çalışan Hasan Ali Şaşmaz tarafından sağlanmıştır (s.14).

Ağustos 1944'de Sir Cosmos Parkinson'un Kıbrıs'ı ziyareti sırasında, üyeleri arasında Türklerin de bulunduğu Rum sendikaları, Ada'nın Yunanistan'a ilhakı için yoğun çaba harcamışlardır. Bu durum, Kıbrıs'lı Türkler ve Rumlar arasındaki bağların gevşemesine ivme kazandırmıştır. Bu gevşemenin sonucu olarak 22 Ağustos 1944 tarihinde 900 kişinin katılımı ile "Güneş/Türk İşçi Birliği" kurulmuştur (s.15). Güneş/Türk İşçi Birliği kuruluşu sırasında; "Kıbrıs'taki bütün Türk işçi birliklerini bir çatı ve bir kurum altında toplamak; Kıbrıs Adası Türk İşçi Birlikleri Siyasi Partisi'ni kurmak; Kıbrıs'taki bütün diğer siyasi partiler ile işçi birliklerini 'Kıbrıs Milli Türk Konseyi' veya 'Kıbrıs Türk Kurumları Birliği' adı altında birleştirmek ve Kıbrıs Türkü'nün dış politikasını Rumların Enosis'ine karşı yek vücut olarak yürütüp güçlendirmek" amacını benimsemişti (s.15).

Bu oluşumdan sonra, solcu Rum sendikalarına üye olan Türkler, bu sendikalardan ayrılıp Güneş/Türk İşçi Birliği'ne katılmaya başlamıştır. Katılmaların ardından 15 Ekim 1944 tarihinde Güneş/Türk İşçi Birliği ile 1942'de kurulan Türk Amele Birliği "Lefkoşa Türk İşçiler Birliği" adı altında birleşerek Kıbrıs'ta geniş çapta bir Türk sendikasının ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu sendikanın başkanlık ve genel sekreterliğini Hasan Ali Şaşmaz, başkan yardımcılığını Niyazi Dağlı yürütmüştür (s.16). Bu merkezî birliğin oluşmasının ardından Mart 1945'te Larnaka Türk İşçi Birliği kurulmuş, 1 Ağustos 1945'de de bütün Türk sendikalarının birleşmesi ile "Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu" faaliyete geçmiştir. Yine aynı yıl Limasol İşçi Birliği ve Girne Türk İşçileri Birliği oluşturulmuştur. Bu arada Magosa ve çevresindeki Türk işçi kuruluşları yeniden düzenlenmiş ve ilk (Türk) İşçi Kadınlar Birliği teşkil edilmiştir. Bütün bu örgütlenmelerden sonra 23 Aralık 1945 tarihinde Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu onbiri Lefkoşa ve Girne'de, dördü Magosa'da, ikisi Larnaka'da ve biri Limasol'da olmak üzere toplam 18 sendikayı bünyesinde barındırmaktaydı (s.17-18).

Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu faaliyetlerini genel sekreterin başkanlığında oluşturulan "sosyo-kültürel komite", "siyasi kurul", "basın kolu" ve "inzibat kolu" çerçevesinde yürütmüştür. İlk tohumları 1944 yılında atılan sosyo-kültürel komite, Kıbrıs Türkü'nün milli ve dini hislerinin canlanması, yaşam düzeyinin yükseltilmesi, çocukların eğitilmesi amaçlarına yönelik olarak çalışmış, bu bağlamda 19 Mayıs, 29 Ekim gibi günler kutlanmaya başlamış, çeşitli piyesler sahnelenmiş, konferanslar verilmiş, işçilerin konut sorununun çözümlenmesi için çaba harcanmıştır.

Basın-Yayın kolu ilk önemli iş olarak Ekim 1947'de *İşçinin Yolu Şaşmaz* adlı 12 sayfalık bir derginin çıkışını sağlamıştır. Sadece iki sayı çıkabilen bu derginin kapanmasından sonra Mayıs 1948'de *Emekçi* gazetesi yayın hayatına sokulmuştur. Bu arada, o tarihte Kıbrıs'ta yayınlanmakta olan *Türk Sözü, Halkın Sesi* ve *Söz* gazeteleri ile bağlantılar kurularak Türk işçilerinin sorunları kamuoyuna aktarılmıştır (Yukarıda adı geçen gazeteler ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz: Cemalettin Ünlü; *Kıbrıs'ta Basın Olayı (1878-1981)*, Basın-Yayın Genel Müdürlüğü yay., Ankara-(t.y.), s.104-105, 105-106, 93, 54-63).

Siyasi Komite "AKEL'in Türk işçileri arasındaki gizli faaliyetlerini etkisiz kılmak, Enosis'e karşı etkin bir biçimde mücadele etmek, belediye seçimlerinde yek vücut olarak Rumların karşısına çıkmak ve Milli Parti, KATAK, Çiftçiler Birliği gibi politiko-sosyal kurumlar ile İşçi Birlikleri Kurumu'nun birleşmesini sağlayıp tek bir lider önderliğinde Kıbrıs Türk toplumunun dış politikasını yürütmek" (s.21) amacına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.

Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu'nun şüphesiz ki en ilgi çekici yanı "İşçi İnzibat Kolu" veya "İşçi Yeraltı Teşkilatı"dır. 5 Mayıs 1946 tarihinde kimlikleri bilinmeyen 50 kişi tarafından oluşturulan bu kol, "Birliğin varlığını düşmanlara karşı korumak, grev yapıldığı sırada, işçi sokakta boynunda yafta ile yürürken fabrika sahibinin zorba adamlarının işçiyi dövme teşebbüsünü önlemek veya ona karşı çıkmak, Birliğe üye kaydını teşvik edip işçinin birliğini sağlamak, grev sırasında işçinin disiplin içinde davranmasını kolaylaştırmak, grev sürdüğü sürece işçi liderlerinin geçeceği yol üzerinde mevzilenmek ve asayişi korumak, Rumların Türk aleyhi girişeceği her türlü kaba veya sinsi gücü etkisiz kılmaz, 1946 yazında yapılacak olan belediye seçimlerinde, seçimleri boykot etmeyecek olan Türk adayları -gerekirse tehdit zoru ile- adaylık koymadan vazgeçirmek" (s.22) olarak belirlenen amaçlar çerçevesinde faaliyet göstermiştir. Bu teşkilat 1953 ilkbaharında H. Şaşmaz tarafından lağvedilmiştir.

Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu'nun faaliyetleri arasında grevler önemli bir yer tutmaktadır. Mart 1945 tarihinde Larnaka'da bir düğme fabrikasında Türk ve Rum işçilerinin birlikte yürüttüğü grev, 1945 sonunda bir ayakkabı fabrikasında sadece Türk işçilerinin katıldığı grev başarıya ulaşan ilk önemli grevleri oluşturmaktadır. II. Dünya Savaşı sonlarında CMC'de yapılan grev ise 125 gün sürmesine rağmen başarısızlıkla sonuçlanmıştır. CMC grevi sırasındaki önemli olay ise Rauf Denktaş'ın ilk kez politika sahnesine atılışıdır.

Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Kurumu'nun kurulmasında ve gelişmesinde önemli bir rolü bulunan H.Şaşmaz'ın 12 Mayıs 1946 tarihinde örgütten ayrılmasından sonra Niyazi Dağlı genel sekreterliğe getirilmiştir. Ancak, bu dönemde örgüt işlevini önemli ölçüde yitirmiştir. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilanından hemen önce 5 Temmuz 1959 tarihinde başkanlık ve genel sekreterlik görevini Necati Taşkın yürütmeye başlamıştır. Bu arada, Kurum'un adı önce Kıbrıs Türk İşçi Birlikleri Federasyonu, daha sonra 1963 yılında Kıbrıs Türk İşçi Sendikaları Federasyonu (TÜRK-SEN) olarak değiştirilmiştir.

■

* *

Eserin 32-42. sayfalarında yer alan belgeler, Kıbrıs Türk işçilerinin mücadelesini, geçirdiği aşamaları, Kıbrıslı işçiler arasında egemen olan siyasi düşünceleri sergilemekte ve eserin bütününe katkıda bulunmaktadır. □

Y. GÜNEŞ

Hannover Şehir Kitaplığı Koleksiyonu'ndan "Osmanlı Türkleri ve Avrupa" Sergisi

Düzenleyen ve kataloğu hazırlayan: Thomas Boullion
Hannover 1988, 118 s.

TÜRKİYE'de "Osmanlıların Avrupa'ya Saldırıları" sırasında Avrupa ve Orta-Avrupa'da Türkler ve İslâm dini hakkında pek çok "Türk kitapları" adı verilen kitabın yayınlandığı ya az bilinir ya da hiç bilinmez. Volkswagen firması vakfının madden desteklediği "Al-

manya'da ve Batı Berlin'de tarihi kitap mevcutları'' araştırma projesi çerçevesinde Aşağı Saksonya'nın başkenti Hannover'de Şehir Kütüphanesi'nin kitapları da gözden geçirilip, tespitler yapıldı. Bu gözden geçirme işlemi sırasında büyük bir hayretle Osmanlı Hükümdarlığı, İslam ve Türkler ile ilgili pek çok yazılı belgeye de rastlandı. İşte bu yazılı belgelerden seçilmiş bir bölüm eseri Hannover Şehir Kitaplığı başarılı bir şekilde sergiledi ve bir de katalog yayınladı. Eserlere karşı uyanan hayret, aslında geçmişteki Türk-Alman ilişkilerine yönelik çok tipik bir reaksiyon. Hemen hiçbir çağdaş Alman, Viyana'nın tam üç kez büyük Türk ordularının saldırılarına hedef olduğunun ve yine aynı Viyana'nın Roma-Alman İmparatorlarının ve krallarının ikâmetgâhı olduğunun bilincinde değil.

Roma-Alman İmparatorluğu askerî yasasınca diğer imparatorluk bölgelerinin olduğu gibi Aşağı Saksonya bölgesinin de imparatorluğu savunmak için ordular göndermesi gerekiyordu. (Aşağı Saksonya bölgesinin 1522 ile 1532 yılları arasında yaptığı savaş harcamaları bilimsel bir araştırmaya da konu olmuştur.)

Diğer ordularla birlikte 1529'da Viyana'yı kurtarmak üzere harekete geçtiler ve üç yıl sonra Kanunî Sultan Süleyman'ı Viyana'dan geri çekilmeye zorladılar. 1542'de ise Brandenburg Elektör Prensi komutasında Macaristan'ı fethetmeyi denediler ve Osmanlı orduları ile Yukarı-Macaristan'da uzunca bir süre (1593-1606 Uzun Türk Savaşı) savaştılar. Bu son savaş hakkında elimizde özel bir araştırma bulunmaktadır.[1] Türklerin Macaristan'dan püskürtmelerine ve daha sonraki saldırılara Aşağı Saksonya orduları da katıldılar.[2]

Kataloğun tarihle ilgili önsözü tam anlamıyla doğru değil. İstanbul'un fethi olayı Roma-Alman İmparatorluğu tarafından da bir tehlike olarak görülmekteydi. Daha bir yıl sonra 1454'de Frankfurt'ta "Türklere karşı bir savunma planı" kararlaştırıldı. Bu karara göre örneğin Hildesheim kenti 50 süvari ve yüz yaya asker yollayacaktı.[3] O zamanlar Viyana Almanya'nın kapı önü değil, yukarıda da belirttiğimiz gibi Roma-Alman İmparatorlarının ikâmetgâhıydı.

Katalogda Türk adlarının sürekli olarak eskiden kullanılan Arapça şekillerinin kullanılması da hoş değil. "Muhammad" yerine "Mehmed", "Sulaiman" yerine "Süleyman" vb. kullanılsaydı daha doğru olurdu.

"İran" kavramının kullanımı da düşündürücü. Bilindiği gibi 1500 yıllarında İran'da Safaviler tarafından kurulan devlet düzeni özellikle ilk zamanlar askerî bakımdan Türk Kızılbaş kavimlerine dayanmaktaydı. O yüzden Türkler ve Farslılar (Persler) arasındaki savaştan, hele Osmanlıların Türkmen Akkoyunlularla savaşından söz etmek doğru olmaz. Çünkü tarafların çoğunluğu Türk kökenliydi (s.43).

Herşeye rağmen Türk ve Aşağı Saksonya ilişkilerini ortaya çıkaran bu adım kutlanmaya değer. Özellikle bibliyografik bilgiler çok yararlı olmaktadır. □

KLAUZ SCHWARZ

[1] *Albert Neukirch, Kreisverfassung und niedersächsischer Kreis in den Kriegsrüstungen gegen die Türken 1522-1532* Diss. phil. Göttingen 1909, "Aşağı Saksonya Bölgesi Yasası ve bölgenin 1522-1532 yılları Türklere karşı savaş harcamaları. Doktora çalışması, 1909, Göttingen.

[2] Georg Tessin, *Niedersachsen im Türkenkrieg 1594-1597, Niedersächsischen Yahrbuch für Landesgeschichte 36 (1964)*, 66-108, "Aşağı Saksonya uzun Türk Savaşında 1594-1597, Aşağı Saksonya ülke tarihi yıllığı.

[3] Vgl. hierzu etwa: Hannoversche Rotröcke in Greichenland. Yunanistan'daki Hannoverliler olayı ile kıyaslayınız. *Das Tagebuch des Fähnrich Zehe in den Türkenkriegen 1685-1688.* Hrsg. von Herbert Röhrig. Hildesheim 1975. "1685-1688 yıllarındaki Türk Savaşları arasında Fähnrich Zehe'nin günlüğünden".

[4] *Das kaiserliche Buch des Markgrafen Albrecht Achilles.* Vorkurfürstliche Periode 1440-1470. Hrsg. von Constantin Höfer. Bayreuth 1850, s.32, "Sınır dükü Albrecht Achilles'in kraliyet kitabından".

18. Yüzyıl Osmanlı Toplumu'nda Batı Etkisi

Fatma Müge Gökçek, *East Encounters West. France and the Ottoman Empire in the Eighteenth Century,* Oxford University Prees, New York, 1987, 14+192 s.

YİRMİSEKİZ Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris elçiliği (1720-1721), gerek Türk-Fransız ilişkileri gerekse Batılılaşma tarihimiz açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu olaydan yola çıkan Fatma Müge Gökçek, 18. yüzyılda Batı uygarlığının, Batı etkisinin Osmanlı toplumuna sızması sürecini incelemektedir. Gökçek'in bu çalışması, üç ana bölüm, ekler ve kaynakçadan oluşmakta, ayrıca metin içinde 18 resim yer almaktadır.

Eserin birinci bölümünde doğrudan doğruya Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris elçiliği ve onun ünlü seyahatnamesinde dile getirdiği gözlemler üzerinde durulmaktadır. Gökçek, bu elçiliğin siyasal olmaktan çok, Fransız uygarlığını incelemek olduğuna haklı olarak dikkati çekmektedir (s.17). Gerçekten Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'ye verdiği yönergede Fransa'nın *"Vesait-i umran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-i ittila ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"* ifadesi de yer alıyordu[1]. Nitekim Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi yazdığı seyahatnamesinde Fransa'da gördüğü saray, bahçe, su yolları, opera, hastane, iş yerlerini vb. hayranlıkla anlatmakta, kadınların tutum ve davranışlarına varıncaya kadar ülkenin toplumsal yapısıyla ilgili ayrıntılara da yer vermektedir. Tanpınar, "Hiçbir kitap Garplılaşma tarihimizde bu küçük 'sefaretname' kadar mühim bir yer tutmaz" diyerek[2] bu eserin çağdaşlaşma programının bir parçası olduğunu belirtmekte ve iki farklı uygarlık arasında gizli bir karşılaştırma fikrinin kitabın her satırında saklı olduğuna işaret etmektedir. Gökçek, bu elçiliğin Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkisini sürekli kıldığına da değinmekte hattâ karşılıklı bir etkileşimin söz konusu olduğu üzerinde de durmaktadır. Özellikle Paris başta olmak üzere Avrupa'nın belli başlı merkezlerinde Frenklerin *Turquieri* dedikleri Türklere özgü bir zevk ve giyim kuşam modası yaygınlaşmıştır (s.72, 136). Sınırlı da olsa Paris modası İstanbul'da etkisini göstermeye başlamıştı. Haziran 1726 tarihli bir belgede *"Bazı yaramaz avratların"* giyim kuşamda *"kefere avratlarını taklid"* ettikleri dile getirilmektedir[3].

Unutmamak gerekir ki *Lâle Devri* dediğimiz Batılılaşma sürecinde[4] Osmanlıların Batı dünyasına bakışları değişmiştir. Batılılar da Türkleri yakından tanımak gereğini duymaktadırlar. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ve yanındaki Türklerin nasıl yemek yedikleri bile Paris halkı arasında büyük bir ilgi kaynağı olmuştu. 18. yüzyıl başlarında Türkiye'de bulunmuş olan Klemen Mikes[5] ve Lady Montagu'nün[6] mektupları, Türklerin Batıya karşı olan tutumlarındaki değişmeyi oldukça iyi yansıtmaktadır. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin elçiliğinin en önemli sonuçları, matbaanın Türkiye'ye girmesinde ve İstanbul'daki yapılaşma etkinliklerinde görüldü. Hattâ onun Fransa'dan dönmesinden sonra III.

Ahmet ile Damadı İbrahim Paşa yeni bir inşa hareketine hız vermiş, köşk, kasır ve bahçelerin yapımı ön plana çıkmıştır. Çünkü Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Fransa'daki sarayları ve bahçeleri yalnızca büyük bir zevk ve hayranlıkla seyretmemiş, Paris'teki birtakım saray ve bahçelerin resimlerini ve hattâ planlarını dahi yanında getirmişti[7]. Bunun sonucu olarak Kâğıthane, Boğaziçi başta olmak üzere İstanbul'un çeşitli semtlerinde yapılan köşk, kasır ve saraylarda Fransız mimarisinin etkisi açıkça görülmeye başladı[8].

Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Paris elçiliğinin en önemli sonuçlarından biri de Türkçe kitap basan bir matbaanın, onun oğlu Sait Efendi ve İbrahim Müteferrika'nın[9] çabalarıyla İstanbul'da açılması olmuştur. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslim topluluklar matbaa açmak ve kendi dillerinde kitap basmak hakkını elde etmişlerdi. Hattâ Avrupa'da basılan Arapça ve Türkçe kitapların Osmanlı ülkesine sokulabileceği konusunda III. Murat (1574-1595) İtalyan tüccarlarına bir de Ferman vermişti[10]. Arap harfleriyle ve Arapça ilk kitap ise 1706 yılında Halep'te basılmıştı[11].

Gökçek, 17.-18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya gönderdiği üç elçinin görev ve işlevleri konusunda bir karşılaştırma yapma yoluna da gitmektedir. Bu üç elçi; 1665 yılında Viyana'ya gönderilen Kara Mehmet Paşa, 1720-1721 yıllarında Paris'te bulunan Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi ve 1732-1733 tarihlerinde Stockholm'e giden Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Sait Efendi'dir.

Kitabın üçüncü bölümü ise Batı etkisinin Osmanlı İmparatorluğu'na nasıl ve hangi etkenlerle sızdığı konusuna ayrılmıştır. Ticari ilişkiler, Batı tekniğinin ve teknik öğelerin uygulanması Batı etkisinin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılmasına geniş ölçüde katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda ilk zamanlardan beri Batı'nın etkisinden söz edilebilir. Topçuluk, haritacılık ve ateşli silahlar tekniğinin çabucak Osmanlılar tarafından benimsendiğini biliyoruz. Öyle ki İmparator Ferdinand'ın İstanbul'daki elçisi Busbeck, 1560 yılında, "Hiçbir millet diğerlerinde gördüğü faydalı bir icada karşı Türkler kadar az nefret göstermemiştir" diye yazıyordu[12]. Ancak 18. yüzyılda durum farklıdır. Daha doğrusu bu dönemde bilinçli bir Batılılaşma politikası söz konusudur. Daha doğrusu Batı Avrupa uygarlığından seçilmiş bazı unsurların taklidi ve benimsenmesine doğru bilinçli bir adım atılması[13] bu sürecin temel özelliğini oluşturmaktadır. Gökçek bu etkinin sızma kanallarını daha doğrusu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki çeşitli toplumsal grupların Batı etkisinin algılanmasındaki rolleri üzerinde de durmaktadır. Bu etkinin girişinde İstanbul'un coğrafi konumunun sağladığı kolaylıklar özellikle belirtilmiştir. İstanbul'un Asya-Avrupa arasındaki kara ve deniz yollarının bir kavşak noktası olması, imparatorluğun yönetim merkezi ödevini görmesi ve değişik yapıda kalabalık bir nüfusu barındırması ona özel bir üstünlük ve nitelik vermektedir.

Şehirdeki yabancıların (diplomat, tüccar vb.) Osmanlı uyruklarıyla olan ilişkilerinin araştırılması önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu ilişkileri resmî görev ve görüşmelerin dışında oldukça sınırlıydı. Türkleri daha yakından tanımış olan Lady Montagu, birçok diplomat ve gezginlerin İstanbul'u görmeden Beyoğlu'nda zaman geçirdiklerinden yakınmaktadır.[14] XVII. yüzyılda Antoine Galland'ın günlüğü[15] bize İstanbul'da, daha doğrusu Galata'da yaşayan yabancıların durumu konusunda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bunlar kendi aralarında kapalı bir topluluk oluşturuyordu. Fransız elçiliğinde Molière ve Racine'in oyunları temsil ediliyor, diğer yabancı diplomatlar da seyirci olarak buraya gidebiliyordu. Antoine Galland, doğubilimci olduğu için İstanbul'da birkaç kitapçı ile iletişim kurabilmişti. Ünlü Osmanlı tarihçisi Hezarfen Hüseyin Efendiyi yakından tanımıştı. Hezarfen Hüseyin Efendi, Fransız Elçisi Marquis de Nointel ile onun sofrasına oturacak kadar yakınlık kurabilmişti. Boğdan Prensi Dimitri Kantemir'in Fethiye'deki sarayına (Ulah Sarayı) girip çıkan pek çok Türk olduğunu da biliyoruz. Ancak bunlar birer istisnadır. İstanbul'da Türklerle yabancılar arasında daha yakın ilişkilerin kurulması için XVIII. yüzyıla kadar beklemek gerekmektedir. Lady Montagu bu açıdan çarpıcı bir örnektir. Lady Montagu Türkiye'de bulunduğu sırada (1717-1718) Türkçeyi öğrendi. Türklerin yaşayışını yakından görmek için İstanbul'un sokaklarını çarşafla dolaştı. Birçok Türk kadınıyla, bu arada Damat İbrahim Paşa'nın eşi Fatma Sultan'la dostluk kurdu. Kadın olduğu için Türklerin saray ve konaklarına daha kolaylıkla girebildi. XVIII. yüzyıl Türk toplumu ile ilgili gözlemlerini keskin yorumlarla dile getirdi.[16]

Fatma Müge Gökçek'in kitabı, bibliyografyasındaki eksikliklere rağmen, Türkiye'nin Batılılaşma tarihi konusunda yapılan araştırmalara yeni bir katkıda bulunmaktadır. □

ZEKİ ARIKAN

[1] Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul, 1928, 32; E. Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat I*, İstanbul, 1940, 19.

[2] Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1985, 44.

[3] Münir Aktepe, *Patrona İsyanı* (1730), İstanbul, 1958, 43.

[4] Ahmet Ö. Evin, "The Tulip Age and definitions of Westernization", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi* (yay. O.Okyar-H.İnalcık), Ankara, 1980, 131-145.

[5] Klemen Mikes, *Türkiye Mektupları* (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1944-45, 2 cilt.

[6] Lady Montagu, *Şark Mektupları* (Çev. Ahmet Refik), İstanbul, 1943.

[7] Aktepe, *Patrona İsyanı*, 48-50.

[8] Aktepe, *a.g.e.*, 50-60; Gökçek, 73-80.

[9] Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği", *Belleten*, 104 (1962), 715-737; Krş. *Belleten*, 109, (1964), 183.

[10] *Euclides elementarum geometricum libri XIII. ex traductione Nasirid-Dini Tusini nunc primum arabice impressi*, Roma, 1594, başlığı altında Arapça basılan kitapta yayınlanan 996 (1587-88) tarihli bu fermanın sureti için bk. Selim Nüzhet, *Türk Matbaacılığı, Vesaik* bölümünde.

[11] Gökçek, 113; W. Gdoura, *Le début de l'imprimerie arabe à İstanbul et en Syrie. Evolution de l'environnement culturel (1706-1787)*, Tunis, 1985, 124.

[12] Busbeck, *Türk Mektupları*, (Çev. H. Cahit Yalçın), İstanbul, 1939, 173.

[13] B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), Ankara, 1970, 46.

[14] *Şark Mektupları*, 97, 98, 121, 130.

[15] Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Anılar, 1672-1673*, (Çev. Nahit Sırrı Örik), Ankara, 1973, II.

[16] B.Lewis "Some English travellers in the East", *Middle Eastern Studies*, IV(1968), 296-315 [Türkçe çevirisi, "Doğu'ya Giden Bazı İngiliz Seyyahlar" (Çev. Salih Özbaran-Esim Erdim), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II (1984), 245-264]

Tamamlanması Pek de Beklenmeyen İki Büyük Ansiklopedimiz: İslâm Ansiklopedisi ve Türk Ansiklopedisi

1988 yılının yaz ayları başında yayınlanan 134 sayılı cüz ile *İslâm Ansiklopedisi* tamamlandı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın 9 Mayıs 1939 tarih ve 03631 sayılı kararı üzerine, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde kurulan bir heyet tarafından Leyden tab'ı esas tutularak te'lif, tâdil, ikmâl ve tercüme sûretiyle neşredilmeğe başlanan eser, ney-

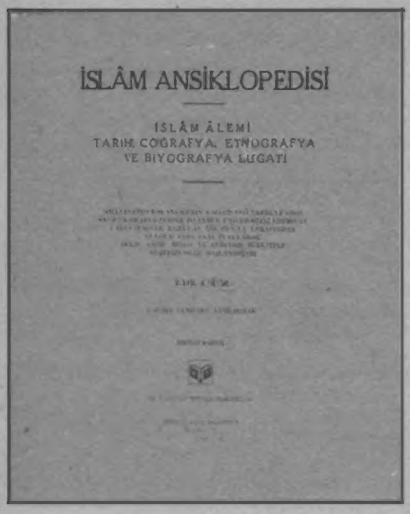

se ki bitirilme mutluluğuna kavuştu. Fikir ve neşriyât dünyamız bu olayı büyük bir umursamazlık ile karşıladı. Halbuki her iki ansiklopedi neşriyata başladığı zaman çok büyük yankılar yaratmıştı. Bir kısım aydınlarımız, yabancı ve hatta İslâm dünyasına düşman kişiler tarafından yazılan maddelerin zararlı bilgiler içerdiği üzerinde dururken, bazı aydınlarımız da gözü kapalı ve herhangi bir eleştiri getirmeden aynen alınması düstûrunu benimsediler. Alternatif olarak bir Türk-İslâm Ansiklopedisi yayımlanmasına girişildi ise de, bu girişim en küçük bir etki yaratmadan silinip gitti. Böyle tartışma ortamı yaratılması, fikir hazırlığı olmaması, birikim eksikliği, sermaye ve para eksikliğinden kaynaklandı. 1908 ile 1938 yılları arasında Avrupa'da neşredilen asıl ansiklopedi, büyük bir geleneğin uzantısı idi. 18. yüzyıl sonunda başlatılan ansiklopedi çalışmaları yüzyıl geçtikten sonra daha da olgunlaştı ve ihtisasa yöneldi. 1908 yılında neşrine karar verildiği zaman da, eserin bir tek ülkeye değil, fakat uluslararası bir işbirliğine verilip başarılması düşünüldü. Araya 1. Dünya Savaşı girme bahanesine rağmen 30 yılda bitirildi, ortaya 4 esas, bir de ek cilt çıktı. Hattâ 1948 yılında Paris'-de toplanan Uluslararası Müsteşrikler Kongresi'nde bir temenni kararı alınıp, yenibaştan ele alınması uygun görüldü ve yapılan ciddi hazırlıklardan sonra çalışmalara geçildi. Türkçe neşriyat ise çok hazırlıksız çıkarıldı. Bir tek tercüme ile bitirileceği zannedilen eser için, şimdiye kadar değinilmeyen bir hususu belirtmeliyim. O da ansiklopedi yönetimi için bir yer ve yeterli kadronun verilmemesidir. Yönetim, Edebiyat Fakültesine verilmesine karşılık, basım masrafları ve satışı, dağıtımı, saklanması ve ciltlenmesi gibi konular hep muallâkta kaldı. Genel bütçe içinde ayrılan sınırlı olanaklar, binbir güçlükle yürütüldüğü için müdürler ve makale toplamadan çok, bu tarz lüzûmsuz bürokratik işlemler içinde bunaldılar. "4" kişilik yazı kadrosu her türlü malzemenin toplanması, yazışmaların yapılması, basımevine yollanması, tashihlerin dağıtılıp kontrol edilmesi için büyük çaba sarf ettiler. Fakat esas çalışma, maddelerin hazırlanması idi. Müdürlüğe getirilen A. Adnan Adıvar, bu makamı dolduran bir kişi olarak hem tercümelerin belirli bir ciddiyet içinde hazırlanması hem de makalelerin zamanında toplanması işinde büyük bir titizlik gösterdi ve tercümeden de öte, maddelerin Türk bilim adamları tarafından yazılması üzerinde durunca çalışmalar yeni bir aşamaya girdi. Bu durumda yabancı bilim adamları çalışmaların yetersiz kalacağı ve Türklerin böyle bir girişimi bitirmesinin mümkün olamayacağı üzerinde durdular. Bu tarz polemik çalışmalarının başlatılması, fikir düzeyi bakımından da önemlidir. Böylece çalışmalar elbette eleştiri süzgecinden geçerse belirli bir düzeye erişebilir. *İslâm Ansiklopedisi* polemiklerin üstesinden geldi. Yapılan sabırlı çalışmalar sayesinde daha ilk ciltlerde hava yumuşadı ve Türk bilim adamları da makaleler yazdılar. Onlar da hazırlıkları ölçüsünde ellerinden geleni esirgemediler. Başarılar hep kişisel kaldı. Çok yakın olduğumuz Osmanlı tarihi ile üzerinde yaşadığımız Anadolu için bile ne kadar hazırlıksız bir ortam içinde bulunduğumuz anlaşıldı. Gene de arşiv malzemesi ve kütüphanelerimizde duran yazma eserlerin de bilim âlemine tanıtılması bile yararlı oldu. Arşive sahip çıkmamız, çağdaş yöntemlere göre tasnif etmemiz geciktiği için, konulara girmede geç kaldık. İlk katalog çalışması bile ancak 1955 yılında Mithat Sertoğlu tarafından yapıldı.

İstanbul ve daha başka şehirlerimizde bulunan ve Şeriyye Sicilleri diye adlandırılan malzeme bile, Adalet Bakanlığı depolarında ne yapılacağı bilinmez bir şekilde dururken hiç değilse şehir müzelerine devredildi. Bunu da yaparken gereken eleman yetiştirilmediği için malzeme ancak ortada kaldı ve içeriğini bilmek bir yana, yüzeysel bir envanter bile yapılmadı. Neyse ki biraz meraklı bazı bilim adamları konu ettikleri yörelerin tarihi ve kültürü üzerinde çalışırken, sicillerin defter sayısını, tarihini ve hiç değilse nerede bulunduğunu haber verdiler. Halis Turgut Cinlioğlu tarafından Tokat, Cemil Cahit Güzelbey tarafından Gaziantep, Çağatay Uluçay-İbrahim Gökçen ikilisi tarafından Manisa sicilleri üzerinde yapılan çalışmalar hep yarım ve yüzeyde kaldı. Devamı getirilmediği için ilk aşamada beğenilmeyen bu çalışmalar bile, şimdi sevgi, saygı ve takdir hisleri ile anılıyor. 1965 yılından sonra ülkemize giren tercüme ansiklopedi akımı bazı yatırımcılara kazanç getirdi ise de, beklenen kültür birikimi gelmedi. Ne Batı düşünce sistemi ne de kaynak eser yaratma ve telif ansiklopedi yazma becerisi getirildi. *İslâm Ansiklopedisi* her zaman için "furya"ların dışında kaldı. Adnan Adıvar tarafından konulan ilkeler, biraz katı da olsa uygulandı (Teşrin veya kânun'ların ay adı olarak kullanılması gibi). Bunun standart ölçülere alışık olmayan yurdumuzda, ancak güçlü şahsiyetlerce yapılacağı anlaşıldı. 1974 yılında, Cumhuriyetimizin 50. kuruluş yıldönümü vesilesiyle *Küçük Türk-İslâm Ansiklopedisi* neşrine girişildi. Herbiri artışar forma, yirmi fasikülden oluşacak iki ciltten planlanan bu eserin 1981 yılına kadar dört fasikülü çıktıktan sonra durdu. Daha doğru dürüst bir tanesi bitirilmeden, hiç bir hazırlığı ve birikimi olmayan bir çalışmaya girişilmesi, bilim adamlarını utandırdı. Batılı bilim adamları, ülkemizdeki bu başarısı şüpheli neşriyatı alaylı bir dille karşılarken, kahrolmamak elde değildi. Halbuki "Türk tarih ve kültürüne ağırlık vermesi başlıca.. özelliği idi.. bunun bir büyük Türk-İslâm Ansiklopedisinin yayımına başlangıç olacağı" umuluyordu. Ne yazık ki, plânsızlık ve metotsuzluk esere baştan beri gölge düşürdü. Başta, bir malî dengesizlik kendini gösterdi. "Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı" karar almış iken, Milli Eğitim Bakanlığına verilen basım ve dağıtım, gene sorunlarını beraberinde getirdi. Kültür Müsteşarlığı da bakanlık ile müsteşarlık arasında gidip geldikten sonra,

daha bir teşkîlât yasasına kavuşmamış iken, cüretli işlere girişilmesi, ilmî çalışmaları da engelledi. Böyle büyük girişimler sırasında bir matbaa bile kurulmamış olması, umursamazlığa delildir. Böyle külfetli bir işe girişilirken, hurufatı, dizgisi, takımı ve en önemlisi elemanı bile özel yetiştirilmiş basımevleri gerekli iken hiç bir olumlu tavır takınılmadı. İstanbul'daki tek devlet matbaası verilen bir yığın iş arasında, *İslâm Ansiklopedisi* ağır bir bürokrasi altında kalınca, çalışanlar ve ayrıca yöneticiler küskün bir hale geldiler. Adnan Adıvar'dan sonra, Reşit Rahmeti Arat, Ahmed Ateş, Cavid Baysun gibi şimdi rahmete kavuşmuş kişiler eliyle yürütülen *İslâm Ansiklopedisi* üzerine Batı dünyasında değişik kanaatlar uyandı.

Alman bilim adamları olumsuz tavır takınırken, karşılarına tam bir Türk dostu olan Albert Gabriel çıktı. İstanbul'da yarattığı araştırma enstitüsüne büyük bir şahsiyet kazandıran Gabriel, bilimsel çalışmalara yaptığı sıcak yaklaşımı, ansiklopediye de gösterdi. Unutulan diğer bir meşhur ansiklopedi hayranı da, İsrail'in ilk cumhurbaşkanı Ekselans İzak ben Zvi idi. Çok güzel Türkçe bilen başkan, *İslâm Ansiklopedisi*'ne abone olduğunu ve her fasikülünü merakla beklediğini kendisi ile röportaj yapan Türk gazetecilere söylemişti. Ansiklopedinin en merak edilen konusu, maddelerin büyük oranda ilk baskıdan tercüme edilmesi idi. Nitekim son sorumlulardan Vâhid Çabuk'un verdiği yetkili rakamlara göre 8280 maddeden 2330 tanesi telif, diğerleri aktarmadır. Fakat sayfaya vurulunca 11.500 sayfanın 8.000'i telif kalanı ise tercümedir. İnsanlar istedikleri zaman rakamları kendi taraflarına yorumlayabilirler. Maksadım rakam oyunu değil, 1943 yılında başlayan *Türk Ansiklopedisi*'nin de kaderine değinmektir. 41 yıllık bir mücadeleden sonra biten bu girişim ise daha ilk fasikülden itibaren sert eleştirilere konu oldu. İlk iki fasikül tekrar basıldı ve her evrede tartışıldı. Zira plân tam yapılmamıştı. Kime yöneleceği baştan belirtilmede tereddüd uyandırdığı için, her on yıllık evrelerde *Türk Ansiklopedisi* devrin siyaset çalkantılarına uğradı. Önce adı, devrin Millî Şef'inden esinlenerek *İnönü Ansiklopedisi* kondu. Çok partili dönemde başlayan tartışmalar 1950 yılında devrin partisi düşürülünce, ansiklopedi de isimden başlayarak çok şey değiştirdi. Bilgiler daha yazıldığı sırada bile eskidiği için tartışma konusu oldu. *İslâm Ansiklopedisi*'nin kaderi gibi, millî ansiklopedimizin de tamamlanması hiç bir tartışma konusu olmadı, yaygın olan söylenceye göre 'yorgun ansiklopedi' diye tanınan bu eser de, gecikmesi bakımından eleştiriye uğradı. İkisinin de eksik kalan hususlarına değinmeliyim. Ansiklopedilerde, arada görülen boşluk, eksiklik ve tamamlamalar için ek (=zeyil)ler çıkarılır ki, ikisi için de hiç bir gayret görmüyoruz. Yönetim başında bulunanlar adeta bir 'def-i belâ' telâşı içinde en ufak bir gayret ve çaba içine girmemeyi selâmet'e çıkmak saymışlardır. Devletimizi harekete geçirmek ve onu kültür konularına daha fazla para, maddî olanak, fırsat ayırmayı teşvik bu aşamada ilim adamlarına düşen görev iken, bir kenara çekilmeyi, günümüz akademisyenlerine yakıştıramadım. Yaygın olan yılgınlık ve adam sendecilik sonraki neslimiz tarafından bağışlanmayacak. Bu aşamada, maksadım, kusur aramak veya bir suçlu bulmak değildir. Uygulanmayacağını bilmekle beraber, öneri getirmektir. Ansiklopedi bir kuruluşun yan işi olamaz, özel statü sağlanır ve yönetim konusu detaylı tartışılıp uygulamaya konulur. Belki günümüzde Abdülhak Adnan Adıvar gibi, değişik eğilimli insanları kişiliği ile etrafında toplayacak ve iş yaptıracak kimse yoktur deyip kurtulabiliriz. Fakat böyle evrelerde kaçamak yapmak hiç de olumlu değildir. 1939 yılında devletin kıt olanaklarını çok iyi kullanan Adıvar'ı bir kere daha saygı ile anıyoruz. Kaleme aldığı Mukaddime bile *İslâm Ansiklopedisi*'ne büyük bir itibar sağladı. Bunlar, günümüzde de Şarkiyât çalışmalarının evresini ve hedefini çok iyi anlatan satırlardır. 1953 yılında *Muslim World* adlı dergide [43 (October 1952) s.260-282], İngilizceye N. Berkes-H.A. Reed ikilisi tarafından çevrilen bu metin önemini korumaktadır. Böyle başarılı bir çalışmanın ek ciltlerle tamamlanmasını bekliyoruz. *Türk Ansiklopedi* ise yeniden yazılmalıdır. Fakat daha başta 8-10 veya 12 cilt gibi kısıtlamalar yapılmamalıdır. 100 cilde varacak bir hedef planlanmalıdır. Bunu da yaparken elbette sınırsız para ayrılsın diyemem, fakat geniş bir yönetici kadroyu barındıracak, çok kıymetli ansiklopedi ve bio-bibliografik eserleri toplayacak kütüphanesi olan bir merkez meydana getirilip bütçe içine alınması beklenir. 1982 anayasası ile yaratılan bir kuruluşa ek görev diye düşünülen ansiklopedi çalışmasının baştan itibaren başarısız olacağı sabittir. Böyle bir sevdadan baştan vazgeçilmesi bile kültürümüze büyük hizmettir.

İslâm Ansiklopedisi her zaman kitap piyasasında yüksek fiyatla el değiştirdi. Ciltler tamam değilken bile fasiküller eski kitap satıcıları tarafından yüksek fiyatla devredildi. Satışı üstlenen Milli Eğitim Bakanlığı, yıllarca depolarında ve raflarında bu ansiklopedinin cilt ve fasiküllerini hazır bulundurdu. Fakat 1979 yılında keskin bir bıçakla kesilir gibi, bir, en fazla iki cilt raflarda görüldü. Yapılan devamlı başvurular, 'eser baskıda' bahanesi ile geri çevrildi. 1982 yılında her bir yayınevine ikişer takım tam cilt verildi ve bir daha takım halinde verildiğine tanık olmadım. Bir an için çok okunduğu ve pahalı olmasına karşın fedakârlık edilip alındığı akla gelebilir. Fakat kanaatim, akademisyenler dışında okunmadığıdır. Ağdalı ve artık mütehassıslarına bile ağır gelen üslûb ile yazdırılan veya redakte ettirilen maddelerin, öğrenci ve öğretmenler tarafından çok büyük zorlamalar ile zorlukla okunduğunu gördüm. Görevim gereği bazı maddelerini okuttuğum zaman daha ilk iki satırı okuduktan sonra imtina edenlere rastladım. Bu arada bir kusurumuz da ortaya çıktı. O da, lügate bakmanın nedense külfet sayıldığıdır. İleri ülkelerde ciddi on kitabın üç hatta dört tanesi lügattır ve gelişen kavramları içerdiği gibi eski bilgilere de yenisi eklenir. Ülkemizde gördüğüm tuhaf alışkanlıklardan biri, gazete okumayı söktükten sonra hiç lügata bakılmadan bir eser veya roman okunmasıdır. *İslâm Ansiklopedisi* böyle tuhaf bir geleneğe sahip toplum içinde, sırf raf doldurma veya bende de var zihniyeti ile alındı. Spekülasyon için de satışa verilmeme inadının nereden kaynaklandığını öğrenemedim. Satış mağazalarına 'pek yakında' haberi yıllardan beri yollanır, fakat sebebini bulamadığım bir tutumla, Milli Eğitim Bakanlığı satış işleri dairesi ne *İslâm Ansiklopedisi*'ni ne de *Türk Ansiklopedisi*'ni takım satmamakta 1979 yılından beri inat etmekte ve tuhaf bir pahalılanma olayı yaratılmaktadır. Belki halkımızın pahalı ve bulunmayan mal kıymetlidir önyargısının farkındadır. Ticaret zihniyetinin bir devlet dairesine girdiğini görmek memnuniyeti muciptir.

İslâm Ansiklopedisi'nin kimler tarafından eleştirildiği, ne gibi sert hücumlara uğradığı üzerinde kaynak göstererek durmayı başka bir çalışmama erteleyiorum. Kusursuz bir eser elbette olmayacaktır, fakat en az hata ile yapılmış bir ansiklopedi beklemek hakkımızdır.

Ek: İtalyan Ansiklopedisi

Ansiklopedi dünyamızdaki bunalım ve şaşkınlık dolu hava, editörleri, yöneticileri faaliyete geçirdi. Kısa zamanda para kazanma telâşı içindeki yatırımcılar ile madde top-

lama, değerlendirme ve yayınlama hususuna dikkat eden redaktörlerin, böyle bir karmaşaya çözüm aramaları gerekirdi. Neyse ki 16-25 Ekim 1987 günü toplanan 1. Millî Kitap Fuarı sırasında düzenlenen açıkoturumlarda ele alındığını görüyoruz. Elli sene evvel yapılması gereken böyle cesaretli bir girişimi desteklemek ve ayrıca 5 veya 7 yılda bir tekrar gözden geçirmek herhalde yararlıdır. Beni bu satırları yazmağa iten, *İtalyan Ansiklopedisi* ve onun nâşiri kuruluşun çalışmalarını içeren katalogdur. 1987 yılı sonunda altıncı ikametim sırasında Roma'da iken, enstitüyü ziyaret edip yeni plân ve programları ile çalışma hedeflerini sorarken, içimi yeni bir gıpta hissi kapladı. 1929 yılında başlayıp 1937 yılında tamamlanan 35 devasa cilt kapsayan *Enciclopedia Italiana* bu tarihden sonra belirli aralar ile zeyiller çıkardı. En son zeyil 1960-1978 yıllarını içerir ve üç cilttir. 1985 yılında ansiklopedi 45.000 büyük boy sayfayı aşıyordu. Binlerce resim, tablo, harita da verilen bilgileri tamamlamaktadır. Şimdi yayınlayan kurum, "Istituto della Enciclopedia Italiana" adını taşır. Fikri benimseyen ve uygulatan kişi Giovanni Treccani idi. Onun için konuşma dilindeki İtalyancada "Treccaniye bakalım" demek ansiklopediye bakalım demektir. Ansiklopedi sağlam temeller üzerine kuruldu. İlk önce cilt veya fasikül değil, onu meydana getirecek insanları bir araya toplayıp bir de bina sağladılar. 26 Haziran 1925 günü faaliyete geçen ansiklopedi, bir sermayedar olan G. Treccani'nin gayretleri ile çalışmalarını sürdürdü. 1927 yılında ise, Roma'nın yüzlerce görkemli antik binalarından biri olan Canonici Mattei satın alındı ve kuruma verildi. Günümüzdeki geniş memur, hizmetli kadrolarını rahatlıkla barındıran bu binayı görüp, daha önce *Türk Ansiklopedisi*'ne ayrılan eğreti oda ve salaş masaları gören bir kişi olarak hüzün duydum. Üç kere ziyaret ettiğim *İslâm Ansiklopedisi* de, Türkiyat Enstitüsü içinde ayrılan eski medrese binasının ufak bir yerinde misafir edilmişti. Bir tek bu karşılaştırma bile insan potansiyeline verilen değer yargılarını karşılaştırmağa yeter. Roma'da, Accademia Nazionale dei Lincei, Istituto Medio ed Estremo Oriente gibi kuruluşlar da, ansiklopedininki gibi, Rönesans devrinde yapılan binalardadır. Fransız elçiliği ve tarihi araştırma merkezi de, Roma'nın ünlü bir Rönesans devri sarayında bulunmaktadır.

İtalyan Ansiklopedisi Enstitüsü, 12 yıl boyunca kurucusu tarafından yönetildikten sonra yeni bir statü içine alındı. Konunun hukukî yönüne eğilmek benim görevim değildir. Fakat daha başka bir görkemli çalışma içine girildiğine değinmeliyim; *Dizionario Biografico degli Italiani*. İtalya'nın akla gelen her sahada, Roma İmparatorluğunun yıkılışından sonra yetiştirdiği kişilerin üzerinde duracak bu işi enstitü üstlendi. Bu girişimin fikir babası da, büyük İslâm tarihi araştırıcısı Leone Caetani idi. Fikri ortaya atmaktan başka girişimlerde de bulunan Caetani, siyasal alanda yenilgiye uğradığı için devam ettiremedi. İlk kuruluş hazırlıklarından sonra çalışmalara başlayan enstitü 1959 yılında basıma girişti. Eser 31 cilde ulaştığı bu sıralarda henüz "Dalla Nave" maddesindedir. Her birisi 800'den fazla sayfa içeren bu eserin bitmesi uzayacağa benzemekle beraber, konuların çok detaylı ve yüksek seviyede ele alınması, daha şimdiden değer kazanmasına yol açtı. Bu eser hakkında, Cicala (Cağaloğlu Sinan Paşa) maddesi vesilesiyle uzun bir tanıtma yazmam nâsip oldu. Enstitü çıkan maddelerle de yetinmedi, A.-C harflerindeki eksikleri tamamlayan bir de ek (= indice) yapıp, araştırmacılara biobibliografik birer kılavuz hediye etti.

Enciclopedia Italiana kurucusunun büyük bir arzusu da, doğup büyüdüğü Milano şehrinin bir tarihinin yazılması idi. İtalya'da bir yörenin tarihini yazmak her dönemde değişik boyutta ele alınmıştı. Bir cild, yüzlerce yılın tarihini aydınlattığı gibi, 8 hatta 10 cilt tutan çalışmalar da yapılmıştı. G. Treccani, muhtelif bilim adamlarından sağladığı destek sayesinde 16 büyük cilt, her biri büyük boy ve 1000 sayfayı aşan, eser yarattı. Bir cildi de dizine ayrılan bu eser 1953-1962 yılları arasında tamamlandı. Ülkesine biraz aşırı sayılacak bir nasyonalist düşünce ile bağlı olan G. Treccani, faşist lider Mussolini'nin iktidarı döneminde rejimi yakından destekledi ve Senato'ya da seçildi. Bu faaliyetini bir de yayıncılık çalışması ile süslemesi, sonraki nesle bir armağan olarak kaldı. Onun baştan çekilmesinden sonra da çalışmalar ve ekler devam ettirildi. Kurucu adı hiç bir şekilde, velev ki İtalya'da faşizm artık acı bir hatıra olarak da kalsa, enstitüden ve büyük ansiklopediden silinmedi. Aksine yeni ansiklopediler çıkarıldı. Bunlar arasında 12 esas cilt ve iki ek tutarında "Dizionario Enciclopedico Italiano", 7 kocaman cilt tutan "Enciclopedia del Novecento", 7 büyük cilt ve dört eki, ayrıca hazırlanan yeni ek ve kataloğu ile "Enciclopedia dell' Arte Antica Classica e Orientale" adlı büyük yayınlar, belirli bir ansiklopedi kavramını da beraberinde getirmektedir. Ayrıca büyük İtalyan şairi Dante ile, Roma şehrinin kuruluş efsanesinin şairi Vergilius üzerine hazırlanan ansiklopediler de alanlarında değerli örneklerdir. Büyük şair Dante'yi konu alan "Enciclopedia Dantesca" her biri 1.000 sayfayı geçen 5 cilt, bir de Dante'nin "Biografisi-Dil ve üslubu-Bibliografyası-Eserleri" cildi eki verilmiştir. Bu çalışma fikir olarak özgün değildir. Daha geçen yüzyılda Dante'nin eserlerinde geçen konular, kavramlar, olaylar, kişiler küçük hacimdeki ansiklopedilerde ele alınmıştı. Fakat bu devasa eser karşısında şimdi hiç birisi kıyaslanamaz. Çok seviyeli ele alınan maddeler arasında, biraz yavan bulduğumuz Türkiye (= Turchia) de vardır. Çünkü, Dante Avrupa'da Türk sanatına dair ilk hüküm verenlerden birisidir. Ayrıca İslâm düşünce sistemine de sıkı bir bağlantısı vardır. Bu sebebden, İslâm dünyası mütehassısları da muhtelif yönleri burada aydınlattılar. Vergilius üzerine hazırlanan ansiklopedi 4 cilt plânlandı. 1987 yılında çıkarılan ilk cildinde eserlerinin özelliği, yaşamı üzerinde eleştirili inceleme ve araştırmalar hazırlandı.

Enstitünün bu sıralarda yaptığı büyük girişim Venedik Tarihi adlı muazzam eserdir. Venedik'de kurulu bulunan Giorgio Cini Vakfı ile yapılan işbirliği sayesinde, şimdilik 16 cilt plânlanan eseri 1989 yılında başlayarak neşretmeyi düşünen enstitü, onbeş yıllık bir tamamlama süresi öngörüyor. Bu azametli çabanın bitirileceğine emin olduğum için abone olma isteğinde bulundum ve kabul edildi. Her bir cildi ve bu arada bitimini, aynı süre yaşamasını dilediğim bu dergide haber vermeyi umuyorum. Girişilen diğer işleri ve yayınları daha fazla yazmama gerek yoktur. Yapılan çalışmaların büyük bir kısmı için kaynaklarım şunlar idi: *Enciclopedia Italiana Treccani. Idea, esecuzione, compimento*. 115 sayfalık bu eser, biraz fazla propaganda dolu olmakla beraber, bir geleneği yaratan kişiyi anlatması ve eğer devamlılık kavramı girerse, kültür kalıntılarının sonraki nesle nasıl faydalı olacağını gösteriyor. Nitekim 1987 yılındaki ziyaretim sırasında 1985 yılında basılan katalog hediye edildi. Büyük boy, 168 sayfalık bu eser kuşe kağıdına basılmış, göz zevki yanında belge niteliğinde resimler içeriyor. Bir tek bu esere bakmak bile, kuruluş temelinin ne kadar sağlam atıldığını göstermeye yeterlidir. İtalya, ansiklopedi alanına diğer ülkelere göre çok geç girdi. Tarihî sebeb olarak da birliğini geç sağladığı (1861'dir) ileri sürülebilir. Gene de aradaki mesafeyi hızla geçtiler ve bazı yönleri ile örnek oldular. Ülkemizde bir Evliya Çelebi, Kâtib Çelebi üzerine yapılan çalışmaların kişilere bağlı kaldığını görünce, doğrusu üzülmemek elden gelmiyor. Müelliflerine sahip çıkan İtalyanlar, hakkında ansiklopedi bile yarattıkları Dante'den başka Manzoni, Boccaccio, Petrarca ve bu sıralarda 150. ölüm yılı üzerinde durdukları şair Leopardi üzerinde eserlerinin ciddi, açıklamalı, bol not dolu bir yığın yayın yapmışlar, hatta özel dergi bile tahsis etme, kurum yaratma başarısı göstermişlerdir. Bazıları için belki lüzumsuz gevezelik dolu ithamları yapılabilir, seviyeleri bazan hayal kırıklığı da yaratmaktadır. Verilecek cevap, o tarz eserlerin hiç değilse yayın hayatına bir canlılık getirdiği, sağlam temellere dayalı çalışmaların değerini daha da büyüttüğüdür. Bizim üzerinde en ufak bir çalışma yapmadığımız Marco Polo adlı tanınmış seyyahın eserini defalarca yayınlayıp, ayrıntılarına indiler.

İtalyan Ansiklopedisi Enstitüsü yılda dört tane çıkarılmak üzere *Lettera dall'Italia* adlı bir süreli dergi üstlendi. Enstitünün çabalarını haber verme yanında, ülke içindeki mühim neşriyat ve bu arada bilim faaliyetlerini yansıtan bu dergi, verdiği bibliografik bilgilerle elli yıl sonra tam bir kaynak niteliğine sahip olacaktır. *İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk fasiküllerinde bazı tanıtıcı küçük listeler bulunuyordu. Daha mükemmellerini yapacağımıza, başarılanları bile yok etme duygusundan galiba biraz zor kurtulacağız. Tükenen yayınlarını kısa bir zaman sonra yeni baskı ve hatta yeniden yazdıran enstitünün bu çalışması, ufak çapta da olsa, örnek alınır mı diye düşünüyorum.

Kültür birikimi ile becerinin birleşmesinin zor olduğunu ortaya koymak, fakat başarıldığı takdirde nasıl anıt niteliğinde eserler yaratılacağını göstermek istedim. □

MAHMUT ŞAKİROĞLU

TRABZON VİLAYETİ

MÜSLÜMAN BİR KADININ EV VE SOKAK KIYAFETİ

Batılı çağdaş kadınları kıskandıracak renkli ve pahalı giysileriyle evinin içinde kadınsı bir mutluluğu yaşayan bu hanım; sokağa çıkmak isteyince küçük fesini taclandıran tepeliğini, ak gerdanını dolduran Trabzon işi takılarını, işlemeli seten hırkasını... tepeden tırnağa beyaz bir çarşafla örtmek yüzünü de siyah ipek peçeyle saklamak zorundaydı. Dahası, evdeki kırıtmasını da bırakıp kefen sürükleyen bir canlı gibi ölçülü adımlar atması koşuldu.